

РОЗДІЛ 3

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Добірка свідчень про Голодомор 1932 – 1933 рр. на території сучасної Чернігівської області охоплює усі її райони й засвідчує особливості національної трагедії на північному сході України. Респонденти – здебільшого представники місцевого селянства – однакостайні в питаннях щодо наявності голоду, його причин, байдужості влади до страждань безвинних жертв.

Сотні інтерв'юерів – науковців, учителів, журналістів, студентів, учнів – протягом кільканадцяти років збирали ці унікальні документи, частина яких поступово була запроваджена до наукового обігу здебільшого на сторінках місцевої преси або малотиражних видань й досі не стала надбанням фахової спільноти й читацького загалу. До публікацій у цій книзі відібрані найзмістовніші й найцікавіші свідчення, які суттєво доповнюють офіційні документи, фіксують людський вимір Голодомору й дозволяють зазирнути у страшну безодню народного лиха.

Усні історичні джерела, до яких належать свідчення очевидців або сучасників Голодомору (дослідники часом називають їх "меморатами"), мають істотну специфіку. Їм властиві певні недоліки, об'єктивно зумовлені віком більшості респондентів, зокрема деякі неточності у хронології подій,

прізвищах, назвах колгоспів, що вимагало від упорядників ретельного археографічного опрацювання текстів. Проте загалом свідчення відтворюють правдиву картину справжньої гуманітарної катастрофи, яка спіткала Чернігівщину й підрадянську Україну в цілому, адже вони походять з середовища жертв, а не катів, зацікавлених у приховуванні власних злочинів.

Оформлення свідчень уніфіковано – наведено прізвище респондента (у дужках – дівоче), ім'я та по батькові, рік народження, назву села або міста, де він чи вона пережили Голодомор. В окремих випадках вказано і місце теперішнього проживання. Скорочення в текстах свідчень позначені трикрапкою в дужках [...]. Наприкінці кожного зі свідчень наведено відомості про осіб, які їх записали, місцезнаходження текстів, що публікуються уперше, а також посилання на їх попередні публікації.

Безмежна вдячність усім, хто поділився спогадами про найстрашніші роки свого життя. Переважна більшість цих страдників уже відійшла у вічність. Саме тому їхні спогади в цілому можна трактувати не тільки як корпус унікальних історичних джерел, але й як заповіт, головним лейтмотивом якого є щире побажання не допустити повторення подібних трагедій на українській землі.

БАХМАЦЬКИЙ РАЙОН

Богма Федір Павлович

1917 р. н., с. Голінка

Батько наш помер під час голоду, в самий його пік. Жили ми з матір'ю: старший брат, я і молодша сестра. Сусіди допомагали матері, я, закінчивши 3 класи, пішов робити до колгоспу. Мати працювала свинаркою в колгоспі, крала обмішку, потроху приносячи в кишені, дома варила затірку.

Під час колективізації до села прислали якогось росіянина, начебто його звали Заєць. Він вполював вчительку нашу, вона була гарна, а, мабуть, його не хотіла. Коли вона проводила якісь збори на кутку, голова її застрелив. Наїхало багато міліції, привезли навіть навчену собаку. Зібрали всіх людей з кутка і випустили до них пса. Він підбіг до сусіда нашого, його заарештували і він відсидів за цей злочин. Був ще один такий комуніст, ходив з наганом, викачуючи хліб. Зварить було якась баба квасолу, витягнуть з печі й заберуть. Був собі такий чоловік на прізвисько Ракша, робив головою сіль-

ради, то й до нього прийшли. "Збирайся!" Постріляли, полякали його, але не заарештували, тільки вибрали майно, та й пішли.

Ще пам'ятаю, як помер наш сусід Борис Платонович. Пас він корову, казали, його воші заїли. Жінка корову пригнала додому, а він лежав серед поля днів зо три. Ми з діворою бігали дивитися, воші на ньому аж кишили.

Записав студент Чернігівського державно-технологічного університету Д. Сидоренко у 2004 р.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932 – 1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Леґецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 8.

Бондаренко Володимир Олексійович

1926 р. н., м. Бахмач

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Ми жили по вулиці Гоголя, біля кладовища. Нашими сусідами були Лапи та Назаренко Мамей (Матей?) Петрович, який працював на вокзалі вантажником. Він возив мертвих людей. Офіційно йому давали за це по булці хліба і по 0,25 горілки.

Це було на моїх очах: мертвих людей (жінок, дітей) звозили в бурти, а потім скидали в яму, і доки не заповнять яму – не закидали. Прикидали лише трохи, бо земля була мерзла, тому весною собаки ноги людські тягали... Поховані люди були страшні: пухлі і наче скляні.

"Людей не записували і не рахували", – розказував Савенко Сергій Гаврилович, що перевозив людей тисячі. Савенко був такою людиною, що міг і живими скидати людей у ями. Також трупи возив Татаренко Михайло.

На Бахмачі Київському людей мертвих скидали, бо люди їхали зверху на вагонах. Скидали їх біля мосту і ховали там же, біля трансформатора. У 1932 – 1933 рр. люди їхали шукати хліба і на вагонах гинули.

Тоді життя важке було. Пам'ятаю, багато бродячих собак, особливо багато їх збиралося на вокзалі.

Ходили люди по вулицях, просили їсти, а що їм даси? Весною мати наварила борщу із конюшини, він такий недобрий, терпкий, а їмо. Мати ходила розвантажувати пісок із гравієм, за це давали по 200 г хліба, 400 г хамси за робочий день. Батько працював на будівництві нафтобази, там давали вонючу рибу.

Нам можна було вижити, бо давали дещо матері і батьку. У нас була корова. Мати продавала молоко і купувала хліб. Нас у сім'ї було 9 чоловік.

Багато людей приходили просити їсти. Ці люди в основному були із степової зони: Херсонської, Полтавської, Миколаївської областей.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район. (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. М. Стрикун. – Чернігів, 2003. – С. 23-24.

Гірман М. П.*

1924 р. н., с. Голінка

Я родився в 1924 году в селе Голенка на Черниговщине. С 1948 года проживаю в Донбассе, где украинских школ не было и украинским языком практически не пользовались. Так я и стал там "русскоязычным", поэтому мне удобнее писать по-русски, за что приношу извинения.

Моя мать до последнего дня своей жизни сохранила ясную память. Уже будучи больной, она много рассказывала о своей жизни, причем очень подробно. Ярко в ее памяти остались события сельской жизни за период с 1930 по 1940 годы: коллективизация, раскулачивание, голод, репрессии...

Я просиживал возле нее часами, она рассказывала-рассказывала, а я слушал-слушал... И не сообразил записывать все услышанное, о чем сейчас очень сожалею.

Мать умерла в 1998 году в возрасте 95 лет.

В моей памяти из тех лет сохранилось только то, что касалось меня лично. Об этом и хочу рассказать в своих заметках.

В первый класс я пошел в 1932 году. Школа встретила громадным лозунгом "Хай живе 15-та річниця Великого Жовтня!". В нашем классе висел большой портрет секретаря ВКП(б)У (КП(б)У. –

Упорядники) П. П. Постышева в украинской вышитой рубашке, а под ним подпись "Постишев – друг дітей".

Наш класс приняла учительница Мария Ивановна Лазоренко – старый опытный педагог, которую очень уважали родители и любили ученики, особенно мы – первоклашки.

Надо сказать, что в Голенской неполно-средней школе трудился очень хороший педагогический коллектив. Директор школы Троць Иван Филимонович (после войны он был председателем Дмитровского райисполкома), завуч Хорт Иван Яковлевич, учителя Хорт Надежда Степановна, Кунелакис Надежда Васильевна, Гапоненко Иван Андреевич, Пархоменко Василий Иосифович, Панибратец Екатерина Дмитриевна, Марченко Вера Петровна, Мороз Иван Петрович. Учащиеся нашей школы получали хорошие знания, и многие наши выпускники поступали в техникумы.

В 1932 году председателем нашего колхоза "Новый Городок" (затем он назывался имени Маркитана, затем имени Чапаева) был Троць Федот Филимонович, председателем сельсовета – Ракша Федор Павлович.

Ботинки и туфли в селе были редкостью. Зи-

* М. П. Гірман надіслав свої спогади, не вказавши імені та по батькові.

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

мой ходили в сапогах, валенках и бурках. И мы до поздней осени ходили в школу босиком. В сентябре-октябре по утрам землю покрывал иней, дети бегут в школу, пританцовывают. Хотя за лето подошвы ног стали грубыми, однако, по снежку бегать холодно. В школе полы деревянные, теплые, ноги отходят. А днем снова тепло, плывет бабье лето...

В школе были организованы горячие завтраки, это помогал колхоз. На большой перемене нам давали по кружке теплой "затирки" – мука, прокипяченная с водой. Однако, посещаемость в школе была низкой, каждый день кто-то не приходил в школу: заболел, опух от голода, умер...

Практиковалось воспитание школьников в духе Павлика Морозова. Это было весной 1933 года. В класс вошел пионервожатый – была такая должность. Он нам сказал, что рабочий класс стоит на страже завоеваний Октября, на защите нашего счастливого детства от происков капитализма и мы, дети, должны помочь рабочему классу, чем можем.

Однако, некоторые несознательные колхозники не хотят поделиться хлебом с рабочими и прячут его. За каждой партией сидело по два ученика. "Дети, – продолжал пионервожатый, – отодвиньтесь друг от друга, возьмите чистый лист бумаги и напишите, кто видел, как соседи или родители что-либо закапывали на огороде или родители что-либо прятали в сарае или в доме. Эти листочки сдайте мне. Никто из детей не узнает, что вы там написали".

Я не видел, чтобы кто-то что-то где-то прятал, поэтому отдал свой лист чистым. Что написали другие – не знаю. В школе был урок пения. Мы в первом классе уже разучивали некоторые революционные песни, но одна песня мне запомнилась, я ее и сейчас знаю напамять. Так как другом украинских детей был П. П. Постышев, то и песня называлась "Рапорт тов. Постышеву". Вот она:

Гей, ні меж, ні краю, нашому врожаю,
Стигне, вистачає, гнеться до землі,
Полям неозорим піонер-дозори
Вийшли вартувати колосистий хліб.
Ми пісню свою гартували в бою,
Її несемо, як прапор.
Про нашу роботу складаєм тобі,
Товаришу Постишев, рапорт!

Да, "народное добро" надо было охранять. Ведь умирающие, опухшие "враги народа" иногда пытались украсть с опустевшего колхозного поля загнивающие колоски. Несмотря на строгий закон о "пяти колосках".

В ближайших городах такого голода не было, во всяком случае работающим выдавали хлебные карточки. Вырваться из села в город было невозможно, не выдавали никаких документов. Однако

селяне часто уходили в город в надежде где-то пристроиться и выжить. Но это мало кому удавалось, и смерть настигала их на улицах города. Весной 33-го года, когда над нашей семьей (отец, мать и четверо детей) нависли черные дни, отец ушел в город Конотоп, в 30-ти километрах от села. Там ему, без паспорта, удалось устроиться на работу чернорабочим. Там один раз в день кормили каким-то варевом и давали пайку хлеба. Хлеб отец не ел, а приносил на квартиру и сушил. Раз в неделю, в выходной, ночью, отец приходил в село и передавал матери узелок сухариков. И в нашем дневном рационе, состоящем из вареной лебеды и травяных лепешек, иногда появлялся деликатес – сухарик. Все это помогало выжить. Пришел май, июнь. В школе – каникулы. Появились листья на деревьях, начала расти трава, лебеда, бурьяны. Мать и одиннадцатилетняя сестра Галя ходили каждый день в колхоз на работу. Я с двумя меньшими оставался дома, на хозяйстве, получал от матери задание: нарвать два ведра лебеды, собирать листья липы, цветы акации, делать кое-что на огороде. После работы мать варила чугуи борща: вода, лебеда да кое-какие корешки. Пекла лепешки из протертых липовых листьев и цветов белой акации с добавлением мякины. Утром мать с сестрой уходили на работу, а нам на день оставляли чугуи борща, по две лепешки, иногда по сухарику. И задание по огороду.

Постоянно хотелось есть, мы выискивали, что можно съесть и жевали: цветы белой и желтой акации, калачики, паслен, рогозу, взошедшие лук, чеснок, щавель...

Надо было выживать. Картофель хранили в погребах, а часть картофеля, предназначенного для посадки, осенью закапывали в землю, в ямах. Там он хорошо хранился до весны.

Года за три до голода родители, открыв весной яму, обнаружили, что картофель подмерз. Яму с картофелем обратно закрыли землей и об этом забыли. Вспомнили о яме в 33-м, вскрыли ее: картофель был весь гнилой, перемешан с землей, с неприятным запахом. Мать набирала ведро картофеля, промывала, потом давила руками в ночвах, заливала водой, перемешивала и после отстоя на дне оседал тонкий слой грязноватого крахмала. Мать добавляла этот продукт в лепешки, и они становились вкуснее.

Надо было выживать. Через наше село проходило много незнакомых людей. Голодные, опухшие, они шли и шли, спасаясь от голода, но спасения не было нигде, и они часто находили вечный покой в общих могилах.

Однажды у нас заночевала молодая женщина с 7-летней девочкой. Когда мать ушла на работу, женщина взяла лестницу и повела нас в берега, к ручью, соединяющему ставки "Гапониха" и "Яцунка". Там росли высокие деревья с множеством пти-

чьих гнезд. Жінка поставила лестницю к дереву, но лестница оказалась короткой и по ней к гнездам нельзя было добраться. Жінка попросила моего шестилетнего брата добраться до гнезд и сбросить их вниз. Несколько гнезд было сброшено и мы увидели несколько маленьких голеньких живых галчат. Жінка принесла их домой, нашла кастрюлю и во дворе на костре сварила из галчат мясной бульон. Мы, все пятеро, съели с лепешками это варево. Какое это было вкусное блюдо! Мясной бульон в разгар голодовки! Вечером мать благодарила жінку за заботу, а потом долго плакала...

Надо было выживать. В 1933 году в селе свирепствовали "экспроприаторы" (по ленинскому выражению), а у нас их называли "буксирами". Каждый день по улицам села катилась телега с двумя-тремя "буксирами", они были вооружены длинными заостренными штырями, заходили в каждый двор и методично прощупывали все подозрительные места во дворе, на огороде, в сараях и даже в хатах.

В русской печи, спереди, слева и справа устроены печурки, у нас они назывались "челюстями". Туда, после сжигания соломы выгребали из печи золу для остывания. Затем эту золу использовали для стирки.

"Буксир" обследовал всю хату, а затем ткнул штырем в золу и вытащил оттуда узелок величиной с кулак. Из узелка посыпалось пшено. Мать схватила узелок и потянула к себе, "буксир" оттолкнул ее, она упала. Мы, четверо детей, стояли и плакали,

плакала мать. "Буксир" с руганью ушел со двора, бросил узелок на телегу и "экспроприаторы" поехали к следующему двору.

Подошла осень 33-го года, надо было идти в школу, во второй класс. Но все мое тело было покрыто гнойниками, один чирей рубцевался, рядом возникали следующие. Нездоровая кровь бродила по жилам. Я был забинтован разными тряпками и бинтами с головы до ног. Однако в школу я пошел. Учительница меня домой не отправила, но изолировала от других учеников, посадив за отдельную парту.

Сельский фельдшер Феодосий Герасимович старался мне помочь – выписывал разные мази, но болезнь затянулась на многие месяцы – ведь это был результат голодовки. В 1932 – 1933 годах умерли с голоду многие жители села Голенки. Ходили пухлые и умирали взрослые и дети. Осенью 33-го года умер от голода мой дедушка Гирман Сергей Кузьмич, у моей тети Грищенко Параски Никитичны умерли трое детей в возрасте от 6 до 14 лет. Я не могу сказать, сколько жителей села умерли в эти годы, да и фамилий жертв не могу вспомнить, т.к. из села я увезен в 1940 году и с тех пор связи с селом почти не имею.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946 – 1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – С. 14-18.

Зубко Федір Артемович

1917 р. н., с. Красне

Основні причини голоду у тому, що під час колективізації хотіли загнати людей у колгосп. Павленко Костянтин, Коган, Либань Оксана, Бесараб Захарко були буксирами і ходили по дворах: забірали у людей зерно, квасолю, крупи, пшоно. Було, прийдуть, забирають, діти плачуть, інколи ще й наб'ють.

Голод почався з осені 32 року, а скінчився восени 33-го, а, може, навіть і навесні 34-го року. Нас у батьків було четверо: я, найстарший, Михайло (1919 р. н.), Іван (1922 р. н.) і Микола (1932 р. н.). 6 грудня 1932 р. батька арештували за невиконання плану (очевидно, хлібозаготівель) і репресували. Більше ми його не бачили, навіть листа не прийшло жодного. Нам переказували, що його заслали десь аж у Челябінську область.

Ми з матір'ю ходили на роботу в економію, в радгосп за 7,5 км від села. Я там воли поганяв, воду носив, мати висадки садила. Там нам давали

хліб із пшоно і баланду, яку ми несли додому. Найважче було зимою 1933 р. тоді померло дуже багато людей. У голод помер мій найменший брат Микола. Були репресовані жителі села: Сібіль Іван Григорович, Сібіль Микола Григорович, Сібіль Опанас Іванович, Сібіль Семен Іванович, Сібіль Олексій Іванович, Сова Семен Хведорович, Сова Хведір Григорович, Боярчуки – Ілля, Пилип, Опанас. Од голоду страждали всі. Бувало й таке, що вимирали сім'ями.

Записав студент історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка С. Голуб у 2002 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 3-4.

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Іванько Марія Іванівна

1915 р. н., с. Бахмач-II

Хто пішов у колгосп, той врятувався, залишився живим. У мого свекра – Іванька Петра Захаровича – був млин, 15-17 га землі, кінь то він не хотів вступати до колгоспу. Його товариш, який працював у сільраді, сказав: "Іди в колгосп, бо все заберуть і вишлють до Сибіру". Все-таки свекір записався у колгосп, все поздавав. А його син став працювати у колгоспі комірником. Жили вони непогано.

Мій батько вирішив вступати до колгоспу, хоча у цей час працював на вокзалі, та пізніше передумав, забравши заяву. За це його вигнали з роботи на залізниці.

Хто працював добре – той у колгосп вступати не хотів, а якщо не хочеш, то виганяли з хати. Люди плакали, так не хотіли йти в колгосп, бо треба було віддавати всю худобу. Як організовували колгоспи, то наче війна була.

У селі розкуркулені: Прилепко, Бадай. В останнього забрали хату, а його самого вивезли на Со-

ловки. Гурін (Циганкову) Катерину розкуркулили і вивезли на Урал. Онищенко Герасима і мою тітку Палажку вигнали з хати, то вони вирили землянку і там жили.

Знаю, що під час голоду померла сім'я Васечків: Палажка, Олексій і їхні діти: Сашко та Антоніна. Їх обмотали в рядно, так і поховали. Вони померли тому, що весь час голодували, а тоді наїлися жита, кишки й полопалися.

У місті люди менше страждали від голоду, бо була залізниця, за роботу на якій платили мукою. Чоловік мій працював на залізниці, і я носила матері їжу додому.

Думаю, голодовку зробила влада, адже врожай був на все.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район. (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. М. Стрикун. – Чернігів, 2003. – С. 15-16.

Климець Григорій Пилипович

1925 р. н., с. Городище

Дуже тяжко згадувати 1932 – 1933 роки. Це було велике горе для жителів нашого села. Особливо тяжкою була перша половина 1933 р. (січень – червень).

Урожай 1932 р. був нормальним, але зерно забирали і не один раз. Так називалися "заготовки", які повторювалися одна за одною – протягом другої половини 1932 та першої 1933 рр. По селу ходили від хати до хати так звані "активісти", які все їстівне забирали – зерно, картоплю, боби, квасолю.

У нашому селі була така собі Замирлова (не знаю, звідки вона), яка очолювала грабіжників-активістів. З нею по дворах ходили Петро Пур та Федір Кручак.

Ми жили бідно, а у 1932-1933 рр. у нас теж всі продукти відібрали. Сім'я була голодна, мати лежала пухла. Трохи нас підтримував дядько, він приносив трохи молока, бо в нього була корова.

По селу ходили опухлі люди, просили їсти, падали під парканами й помирали.

Пригадую, до нас у хату зайшла якась чужа жінка, просила їсти, а у нас нічого було їй дати, бо самі сиділи голодні. Та жінка пішла селом, упала й померла. Таких було багато.

Нас врятував від голоду батько. Оце й зараз стоїть перед очима картина, як він це зробив. У нас була телиця – головне багатство нашої сім'ї. Ви

знаєте, що значить для селянина корова. Селянин без корови, як птах без крил.

І ось усі вдома голодні, пухлі – батько вирішив зарізати телицю. Але ніяк не міг піти на цей гріх. Заходить до хати, каже:

- Химко! Заріжу телицю!

А мати у відповідь: "Як хочеш. Я вже не можу встати. Вирішуй сам".

Батько пішов у сарай. Вертається знову. "Химко, що мені робити?" Постояв і знову пішов.

Через деякий час вертається. "Химко, так що ж мені робить?" Мати мовчить.

Пішов він втретє. Довго не було батька. Нарешті заходить: "Химко, зарізав я телицю!"

Ранком він пішов на город, де дозрівало жито, нарізав колосків, висушив, стовк у ступі і наварив у чавуні цього напівзерна-напівполови з м'ясом.

І зараз думаю собі: куди та бурда дівалася – вивів аж дві миски. Живіт як барабан, а їсти хочеться.

Так нас батько врятував від голодної смерті. Тяжко про це згадувати. Дай, Боже, щоб цього ніколи не було

Записала секретар Городищенської сільської ради Н. П. Неволько у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 17-18.

БОБРОВИЦЬКИЙ РАЙОН

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Василик Євгенія Григорівна

1922 р. н., с. Вороньки

Під час голодомору забрали від нас усе зерно, хватило дожити тільки до Різдва. Батько на той час працював у Києві, то привозив нам пайок: по шматочку хліба. Мати пухла від голоду, а коли батько приїде, привезе хліба, з'їсть і відтужне. Так дожили до весни, а тоді збирали посіяне зерно. А дядько Григорій помер, ховали його у ямі.

Сусідка Оношко Ганна поховала 4 дітей, а

п'ятий, маленький, залишався сам у хаті. Сусідські діти ловили ополоники (пуголовки), клали йому на підвіконня, так він вижив.

Записала соціальний працівник Ю. І. Лухта у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 3.

Данівська Ганна Панасівна

1921 р. н., с. Петрівка

Це були страшні часи. На ходу помирали люди, їх збирали і хоронили у одній великій ямі на кладовищі. До нас прийшов посильний з людьми і все забрали: клуню, сарай рублений, картоплю, зерно, а хату – ні, бо була дуже стара. Їли все, що можна було їсти: гнилу картоплю, листя дерев, котів, собак.

У нашій сім'ї ніхто не помер, бо племінник матері із Згурівки (райцентр у Київській області), який

поставляв корм для худоби, давав іноді дерть, і наша мати пекла із дерті пиріжки. У сусіда Гната Сурпуна був брат, який пішов на Новобиківський цукрозавод, щоб поїсти хоч меляси, але, повертаючись додому, помер.

Записали працівники Петрівської сільської ради.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 2.

Дузь Михайло Іванович

1924 р. н., с. Кобижча

В кінці 1932 року мені пішов дев'ятий рік. Що я запам'ятав? У хату прийшли 5 чоловіків і залізними палками штрикали долівку, шукаючи хліб. Торбинку із зерном мати заховала на піч і посадила мене на неї. Один з них, Глушаниця Іван, прогнав мене і забрав торбинку. Мати почала плакати і просила, щоб віддав. Але у відповідь: "Не подохнуть твої діти, хай їдять половину". Пам'ятаю, що батько вносив половину і ми її переточували, відбираючи послід. Товкли жо-

луді, мішали макуху і пекли "хліб". У сусіда, Розколія Трохима, померла вся сім'я, я з меншим братом ходив і бачив, як там у дворі закопували мертвих. Ще пам'ятаю, що Книша Тимофія вбили на городі за те, що він розгрібав і їв посаджене лушпиння картоплі.

33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К., 1991. – С. 531.

Єременок Прокіп Дмитрович

1915 р. н., с. Новий Биків

Те, що я пишу, є правда і тільки правда, жодного вигаданого слова чи епізоду. Я в ті часи був цілком дорослою і свідомою людиною (комсомольцем, а перед тим піонером). В 1933 році мені було вісімнадцять років, я закінчив перший курс Ніжинського технікуму комуністичного будівництва та

права, навчання було припинене через голод, страшні причини і наслідки якого я переживав у селі Новий Биків Бобровицького району Чернігівської області. <...>

Пригадую рік 1929-й, його, трохи перефразувавши відомий вислів, можна назвати роком вели-

1932-1933

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

кої зради. Яке це було лихо на селі: насильне залишення селян-середняків без засобів існування, без хліба і посівматеріалу.

За приклад беру свого батька Єременка Дмитра Прокоповича – делегата IV Всесоюзного з'їзду Рад у 1927 році. Доведено йому здати хліба в розмірі 100 пудів, 50 пудів було здано, але дещо залишено для їжі і посіву. А вийшло так, що "бригада ударна" прийшла і вимела все під мітлу. Сім'я з семи чоловік залишилась без хліба. Більш того, до плану не доставало 10 пудів. І ось одного разу, пам'ятаю це, як сьогодні, приходять "ударники" і головний з них, Шматок, говорить батькові: "Здай хліб! Хочеш, щоб за ці десять пудів ми тебе шльопнули?" Саме так і сказав. Ось так проводилась сталінська хлібозаготівля. Прийшлося нам уже в ті часи важко, врятували сусіди, близькі та рідні. А що вже робили з більш заможними? Повний розгром, виселення з хат разом з малолітніми дітьми, які потім там, на далекій Колімі чи Соловецьких островах, гинули, не розуміючи своєї вини.

Ось і сьогодні ще живе Даневич Настя Іванівна, яка відвідала ті далекі місця, залишивши там в мерзлій землі чоловіка. А однорічного синочка мусила кудись підкинути, таким жахливим способом сподівалась на врятування життя рідної дитини.

Для виконання такої страшної сталінської програми, що потім перетворилася на геноцид, були підібрані спеціальні люди, які втратили совість і стали сліпим знаряддям беззаконня і сваволі.

Ось вони. Голова сільської ради Грачова (забув її зганьблене ім'), людина повністю неграмотна, ледь-ледь уміла написати своє прізвище, яке викликало жах у сільських жителів.

Їй під пару Миненко Микола, також злий кар'єрист, що торував собі шлях до партії, Даневич Іван, Хряпа Андрій, Кучерявець Онисько та інші, прізвищ яких не буду називати, щоб не завдавати болю їхнім дітям, внукам та правнукам. <...>

А тепер повернуся до головного, до опису баченого мною страшного голоду, його підготовки і наслідків, нечуваних народних мук, штучно створених сталінською тиранією.

Уже було дещо сказано, як безжалісно наші доморощені активісти грабували село, знищували його жителів, кращу частину селян, що любили землю.

Але ж нікому не хочеться помирати, люди якось чіплялися за життя, готуючи хліб з полови. Та на одній полові жити не будеш.

Не дивлячись на те, що в селі існував колгосп з 1930 року, грабування селян продовжувалось з якоюсь нелюдською послідовністю. Трохи раніше за невиконання хлібозаготовок були репресовані справжні трударі Даневич Мирон, Верба Максим,

Мринський Микола, Даневич Федір, Ярош Павло та інші.

Безпосередньо зимою 1932/1933 року активісти проводили постійні рейди по вилученню всього того, що можна їсти. Забирали торбинки з насінням конопель, соняшнику, не говорячи вже про кілограм зерна чи якоїсь муки.

При цьому забирали в усіх, навіть у тих же бідних колгоспників, пояснюючи це тим, що вони нібито переховують куркульське збіжжя. Наша сім'я членом колгоспу була з 1930 року, а такі торбинки забирали в 1932-1933 роках.

Людині, щоб жити, потрібно зерно переробити на муку. Але всі млини були закриті. В дію пішли жорна. Але зусиллями вже названих мною опричників ці засоби затято знищувались, а їх власники притягувались до відповідальності. Справжній, продуманий вандалізм. Доводилось бачити, як дрібнили зерно з допомогою пляшок, дерев'яних кругів. Але із цією "технікою" переробляти чимдалі було нічого. Люди знемагали від голоду, ходили пухлі, страшні, часом втрачали людську гідність, накидалися на покидьки і гинули. Особливо страшно було весною та влітку 1933 р. Трупів можна було бачити на дорогах, залізничних станціях. Мерли поодиноці і цілими сім'ями, помирили дорослі, старі, і, що особливо боляче, діти. Наприклад, мій сусіда Ярош Іван Володимирович (учасник революційних подій 1918 року), втратив дружину і семеро дітей, найстаршому з яких було 18 років, а найменшому півтора.

Померла вся сім'я Даневича Омеляна Григоровича (чоловік, жінка і троє дітей). Смерть оминула лише хати, де хтось із сім'ї працював на цукровому заводі. А всього в селі загинуло від голоду, як тоді говорили, не менше 250.

У селі був чоловік з підводою (Прилипко Андрій Петрович), який щоденно проїжджав по вулицях, збираючи мертвих, яких ховати не було кому.

А хіба забудеться те, що трапилось в моїй рідній хаті? Десь в кінці травня 1933 року до нас з трудом дійшла жінка з недалекого села Красне, що тепер входить до складу Згурівського району Київської області. Ця людина була нашою далекою родичкою (дочка її живе і понині). Мати дала їй, пухлій і знесиленій, трохи поїсти. Вночі побачили її вже мертвою. Не витримав убитий голодом організм. Довелося мені з братом везти жінку на кладовище і поховати за ритуалом страшного року, коли про якісь домовини не було й мови.

Села вимирали. А коли наближались жнива, голодні люди ринули в поле, щоб добыть зерно з обрізаних колосків і якось вижити. Але це суворо каралось законом від 7 серпня 1932 р., як розкрадання соціалістичної власності. Була спе-

ціально організована охорона, щоб зберегти урожай і доконати знесилених людей, які продовжували вмирати від страшної дистрофії.

В кінці 1933 року я побував у селі Красне Згурівського району. Я нарахував сім хат підряд із забитими вікнами. Пройдеш – дві-три хати, де живуть, а потім знову 5-7 забитих, мертвих.

Подібне бачив і в сусідньому селі Козацьке Бобровицького району.

Отакі наслідки штучного голоду, як писав поет, "на нашій, не своїй землі" – рідній Україні. Велика трагедія українського народу має врешті знайти відображення в друкованому слові, в пам'ятниках, бо жахи того горя не дають спокою його очевидцям і мученикам до останніх днів життя.

33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К., 1991. – С. 554-555.

Єременко Марія Антонівна

1919 р. н., с. Кобижча

Мого батька арештували 1929 року як куркуля. Мене й сестру вигнали зі школи, бо ми були дітьми класового ворога. Батька кудись повезли, а нас біля матері лишилося п'ятеро. Але місцеві активісти вважали, що куркульське гніздо ще не зовсім зруйноване і цілою бригадою прийшли до нас навесні викидати нас з хати. В цей час мами не було вдома. Мені йшов десятий рік, я всю зиму прохворіла тифом, не могла ходити. Один з активістів взяв мене за поясок, виніс із хати й поклав під лісою над самісінькою дорогою. Потім біля мене посадив маленького братика, якому не було ще й року. Тримав його за комір, а він тільки ворушив рученятами та ноженятами і плакав. Як згадаю ту картину, і досі в очах темніє, сльози ллються. Старша ж сестричка і два брати самі повиходили з хати і посідали коло нас.

Коли мама прийшла, хата вже була опечатана. Так ми й прожили все літо на вигоні перед своєю хатою. Там протікала невеличка річка, де ми брали воду і милися. До того ж – голодували. Вже всі попухли. Ніколи не забуду, як проходили мимо нас активісти. Побачили, в якому ми становищі. Що ж думаєте, серце у них здригнулося? Совість озвалася? Де там! Схопили нас за комірці та повкидали в річку. Один пояснив: "Все одно вам хана! Навіщо комусь клопоту завдавати з похованням?" З криками "Рятуйте!" мама витягувала з річки дітей. Ваня, найменшенький, захлинувся. Мама закопала його під грушею.

Настали осінні холоди. Куди подітися? Хоч порожніх хат було вдосталь, одних повиселяли, інші самі повтікали. Але ж для житла вони вже були непридатні. Ті ж активісти повибивали шибки, повиймали двері, порозбивали печі й грубки. І все ж мама надибала якусь напівруїну, де можна було

притулитися. Підмазала піч, принесла соломи і топить. Ми позищуємося на черені одне біля одного, гріємося. Активісти не спускали з нас очей. Бувало, несе мати з поля солому, а хтось із них прямо біля хати ту солому одніме і тут же спалить. Хай куркульські діти мерзнуть!

Одного разу мама прийшла з соломою і впала посеред хати: "Ой, діточки ріднесенькі, сили мене покидають". Старша сестричка, що була в 5 класі, написала про це батькові листа в Архангельську область, де він відбував покарання. Передала листа на станції незнайомим людям. А вони, слава Богу, десь далі цього листа вкинули, і незабаром ми одержали від батька відповідь. Він просив прийти до нього. Ми це й зробили. Там усі були в'язні і допомагали одне одному. Я не ходила, мене лікували лікарі, теж з ув'язнених. Сестра пішла до школи, два брати – в садок. Незабаром і мене на ноги поставили, і я пішла в школу.

Так прожили більше року. Татко хотів там залишитися, але начальство не дозволило. Куди їхати? А в татка був помічник на елеваторі з Веприка Бобровицького району. Ми й поїхали до нього. Там нас прийняли до колгоспу без жодних документів. Тато став ковалем, мама ходила на різні роботи. На трудодень давали по 200 гр. хліба. Життя було важке. Доймали податки.

Війна принесла нове горе: помер батько, два брати загинули на фронті. Зараз живу сама-самотою.

Розказала про це, щоб усі побачили: радянська влада була жорстокою і немилосердною. Вона була проти людини.

За них скажемо (Голод 1932-1933 року на Чернігіщині): Збірник / Упоряд. С. Реп'ях. – Чернігів, 1993. – С. 24-25.

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Олійник Ганна Іванівна

1927 р. н., с. Білоцерківці

У 1933 мені було шість років, а братикові вісім. Нас батьки вивезли в Бобровицю на залізничну станцію і посадили в поїзд, щоб ми їхали у світі. Покинули нас і втекли. Із поїзда дітей вилловлювали, ми тиждень жили на прийомному пункті. Потім нам показали дорогу, і ми стали вертатись додому. Я була дуже кволою, брат ніс мене на спині. Зустрівся в дорозі якийсь чоловік і каже брату: "Кинь її, то-

бі легше буде самому". Але він мене не кинув. Дома батьки порадили, що ми живі, і поклялися, що більше ніколи від нас не відмовляться.

Записала соціальний працівник О. Л. Швець у 2007 р.

Скрипка С. Свідчать живі // Наше життя (Бобровиця). – 2007. – 10 листопада. – С. 3.

Приходько Ганна Василівна

1923 р. н., с. Українка Гаврилівської сільської ради

Голод був страшний. Люди мерли на ходу. Вивозили односельців на кладовища десятками і хоронили. Доводилось людям їсти собак і котів, сушили лопухи, листя липи і явора, пекли з того порошу млинці.

Наша сім'я не дуже голодувала, бо у нас була корова, яка стояла у хаті. Берегли годувальницю,

бо могли вкрасти і зарізати. Люди пухли від голоду й холоду. Була страшна антисанітарія. Людей валила дизентерія, адже їли усе підряд.

Записала секретар Гаврилівської сільської ради О. В. Лемешок у 2007 р.

Скрипка С. Свідчать живі // Наше життя (Бобровиця). – 2007. – 10 листопада. – С. 3.

Радченко Віра Антонівна

1924 р. н., с. Петрівка

У нашій сім'ї було семеро дітей. Мали коня, жили, можна сказати, непогано. Але батько не хотів вступати до колгоспу, то у нас забрали все: весь одяг, продукти харчування, коня. У нас було трохи зерна, то батьки викопали яму в сараї, де сховали зерно у бочці. Але прийшов виконавець, знайшов це зерно і забрав. Ми всі плакали і просили, щоб не забирали, але на це ніхто не реагував.

Їли ми лободу, гнилу картоплю, квітки акації, ловили мишей, смажили їх і їли. Їли також собак і

котів.

Згодом батько записався у колгосп, їздив підводою по селу і збирав померлих людей та хоронив їх на кладовищі. Розповідав, як сам особисто бачив у померлих людей обрізане на тілі м'ясо – люди варили це м'ясо і їли.

Записали працівники Петрівської сільської ради.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 1-2.

Телятник (Романенко) Ольга Гнатівна

1923 р. н., с. Козацьке

Батько боявся йти до колгоспу. З господарства забрали все: худобу, зерно. Сім'я була велика, а їсти нічого. Всі пухли, помирали. Батько – Романенко Гнат Миколайович – 1882 року народження, помер у 1933 році.

Коли живими залишилися я і мати, то пішли в колгосп. Були такі виснажені, що вдень прополювали по 10 метрів рядків. За роботу отримували

шматок хліба з висівками та юшку. Ось так і вижили.

Записала соціальний працівник Т. М. Сердюк у 2007 р.

Скрипка С. Свідчать живі // Наше життя (Бобровиця). – 2007. – 10 листопада. – С. 3.

БОРЗНЯНСЬКИЙ РАЙОН

Бабич Наталія Григорівна

1932 р. н., с. Красносільське

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Я сама не пам'ятаю голоду, адже я народилася 1932 р. Але добре запам'ятала історію моєї мами, Фесенко Уляни Данилівни, яка народилася у 1891 р. Я була зовсім маленькою, а от її розповіді про це велике лихо я запам'ятала на все своє життя. Ці страшні події закарбувались у моїй пам'яті на довгий час.

Не знаю, як саме воно було тоді, але я розповім так, як розповідали мені.

Створювалися колгоспи, ходили урядовці по дворах, дивилися, у кого яка є худоба, який достаток. Завжди говорили, що всі ікони треба повикидати. Деякі наші односельці не ховали ікон, а ми заховали на горище. Не хотіли, щоб були проблеми, адже їх і так вистачало.

А ось тут і почався кошмар. Розпочався масовий вступ селян у колгоспи. Але він був примусовим. Застосовувалася продрозкладка. Забиралося зерно, худоба, продукти і т. д.

Мати говорила, що батько закопував зерно у саду, але приходили люди з штилем (штирем?) і перекопували всю землю у дворі. Що знаходили – забирали, та ще й карали.

От і почався голод. З господарства забирали все, до останньої зернини. Забиралося жорстокими методами, жінок і чоловіків били, жорстоко били, якщо вони не віддавали все, до останньої краплі.

На той час у сім'ї була тільки я, але ж і мене треба було годувати. А чим? Не було нічого.

Батько ходив на колгоспне поле, щоб зібрати хоч декілька колосків, щоб прохарчуватися. Але уряд і це заборонив, прийнявши закон "про п'ять колосків". На полях були люди-наглядачі, які стежили, щоб ніхто не взяв колоска. А якщо впіймають, карали роком ув'язнення. Мій батько раз попався, і його побили, як непотріб.

Мати у погребі збирала гнилу картоплю, щоб дати мені якусь їжу. Хоч млинець зажарити, щоб з голоду не опухнути.

У селі панував жах. Люди були живими мерця-

ми: одні кістки та шкіра (у бабусі закапотіли сльози). Дорослі і діти пухли від голоду, мерли, як мухи. А уряд нічого не робив. Ще більший натиск був на селян.

Пам'ятаю, мати розповідала, що у сусідів залишилася корова, і вони її вивели пастися, а урядовці зарізали її. Сіли на поляні, погуляли, горілка, м'ясо, піджарене на вогні. Сусіди залишилися ні з чим, то хоч молочка було собі, та й нам давали хоч кружечку.

Розповідала мати, що були випадки людожерства, але в нашому селі такого не траплялось. А от у сусідньому селі докотилось і до такого. Жила одна сім'я. Їхні сусіди давали їм молоко. Одного дня маленький хлопчик пішов до них за молоком і не повернувся. Мати кинулась до сусідки і застала страшну картину. Сусідка варила щось у чугунці. Коли жінка заглянула в чавун, то побачила, що у воді плавають нігті і м'ясо. Це був її маленький синочок, її кровиночка. Не дай Боже, щоб комусь таке пережити (мене бабуся обнімає міцно-міцно).

У нас була маленька хатка, але ми не могли її протопити. Адже уряд заборонив заготівлю дров. Та й про які дрова могла йти мова, коли треба було шукати якусь гнилу картоплину чи квасолину, щоб не померти.

Батько працював з останніх сил заради мене, щоб я не вмерла з голоду, холоду. Він ходив голодний, страшний, але шукав осоку, щоб хоч раз на неділю протопити хатину.

Село пустіло, вимирало. Але наша сім'я вижила.

Спогади своєї бабусі записала студентка Ніжинського училища культури і мистецтв імені Марії Заньковецької, член історико-краєзнавчого гуртка "Пошук" Л. Бабич у 2006 р.

Український голодомор: факти, наслідки, дослідження: Свідчення очевидців, зібрані студентами / Укл. В. К. Швець. – Ніжин, 2007. – С. 6- 8.

Будник Марта Юхимівна

1923 р. н., с. Носелівка

Сім'я моїх батьків була такою: батько – Юхим Зіновійович, мати – Параска Данилівна, баба Ївга, сестра Галя, брат Микола та я. Наша родина відносилася до середняків. Батьки мали землю, пару ко-

ней, овець, корову, свиноматку.

У 1929-1930 рр. почалося масове розкуркулювання людей. У багатших сімей (хто не встиг продати землю й худобу і виїхати) відібрали все, віддава-

1932-1933

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

ли в колгосп, а їхні сім'ї відправляли на Соловки.

Мій батько в колгосп вступати не захотів. Тайком від сільських активістів разом з односельцями втік у Білорусію. Про це активісти дізналися вже на другий день – приїхали до нас підводами, повинесли з хати все: столи, ослони, полиці, жердки, скриню, рядна, рушники, одяг. Худобу та запаси харчів теж забрали. В хаті залишили лише стару перину. На подвір'ї та городі теж все перерили металевими палицями – шукали, чи не приховали чогось. Це була осінь 1930 р.

Кожного вечора активісти вдиралися до нас у хату, допитували матір, де переховується батько. Коли настала зима, нашу сім'ю викинули з хати. Ми всі були босі й голі. Пам'ятаю, що на бабі й матері були старенькі кожушанки та взувачки, на яких були дірка на дірці... Надворі було дуже холодно, снігу багато. Мій братик Миколка – зовсім маленький, баба сховала його під кожух.

Нас пустили пожити в свою оселю сусіди, трішки поживши в одних людей, переходили до інших, так і ходили з хати в хату.

1932-1933 роки були для всього села дуже важкими. Їсти не було чого. Люди рвали лишки з конюшини, сушили їх, товкли, а потім з цієї маси пекли млинці. Яка це була слизька, бридка їжа, словами передати не можна, але ж мусили їсти, бо нічого іншого не було.

У нашу хату перейшов жити один активіст з сім'єю (не називаю його прізвища). Біля хати був земляний погріб, в якому знаходився буряковий квас та капуста, але доступу до них нам не було. Декілька разів мати таємно пробиралася до погребя, але активіст її проганяв. Під ґанком було закопано два мішка борошна, та як ти до них доберешся. Так ми і перезимували, а на весну новий господар вибрався з хати, бо боявся батька. Тоді ми знову поселилися у своєму домі.

Допомоги людям було ні від кого чекати. Тільки ті, хто працював у колгоспі і ходив регулярно на роботу, одержував пайок – 200 г хліба.

Батько наш додому не повертався, жив у Білорусії. Зустрівшись із нашим сусідом, він попросив,

щоб той привіз кого-небудь із дітей. Мати відправили мене.

У Білорусії теж доброго життя не було, проте вижити можна було. Батько працював на будівництві військового містечка, йому давали пайок, на якому ми вдвох виживали. Жили в бараці. З батьком я прожила недовго. Приїхала міліція з активістами і всіх носелівських людей забрали й повезли у борзнянську тюрму.

Я залишилася сама, а було ж мені дев'ять років. Пам'ятаю, що плакала, кричала, просила відправити додому, але ніхто з міліціонерів на мене й не подивився. Порятували дві сім'ї – Красавинові та Чубаєві, які жили поруч. Вони теж були з розкуркулених, забрали мене до себе, а потім віддали у найми до военного начальника няньчити його дітей. Хазяйка була доброю, мене не обижала. Так я вижила.

Я прожила в Білорусії більше року. Батька з тюрми відпустили, він повернувся додому, вступив у колгосп. Одного разу він приїхав мене провідати: босий, у драному одязі, розповідав страшні речі: люди в селі пухнуть з голоду, помирають сім'ями. Були випадки, коли вмирили прямо на ходу. У колгоспі давали борошно, яке заварювали як пійло. Додому мене він не забрав, бо нічого було їсти. Моя хазяйка дала йому хлібину.

Восени 1933 р. зібрили врожай, вродило зерно, картопля, овочі. Люди дуже раділи, що голод скінчився. Взимку батько привіз мене додому.

У нашій родині від голоду ніхто не помер, а в селі людей померло багато. Село на той час було бідним. Стояли убогі хатини, з яких одні димарі стирчали.

Люди в селі були залякані і опору політиці голодомору не чинили.

Записала секретар Носелівської сільської ради Л. Й. Залозна у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 78-79.

Голубчанська Надія Федорівна

1930 р. н., с. Ховми

Її розповідь побудована на спогадах матері Білоус Тетяни Якимівни, 1908 р. н.

Я точно не пам'ятаю, але розповідала мені мати та й люди казали, що навесні 1932 р. сильно розлилася Десна і її притока Лош, зміло всі посіви на колгоспних полях і зернові – жито, пшеницю, овес, і картоплю, та й все, що було посаджено. Так сталося, що влітку була велика спека, Ціле літо не випало ні грамінки дощу. Земля не витримувала такого клімату. Картопля від сонця вигорала, висихала, а

коли її копали, то виявилася гнилою.

Голод тривав у нашому селі з осені 1932 і до зими 1933 року. У нашому селі люди якось трималися, переживали голод. Але не всі. Розповідали, що одна сім'я, де було четверо маленьких дітей, дуже бідували. Їхня мати сама нічого старалася не їсти, а все віддавала дітям і так померла від голоду. Їхній батько теж хворів, а потім і він перестався. Залишилися діти круглими сиротами. На хуторі, за 5 км від нашого села померла маленька дівчинка.

Ми жили в маленькій хатинці втрьох: моя мати, баба і я, бідували, жили без батька, я його не пам'ятаю, бо він помер відразу після мого народження. Мати хворіла часто, бо багато працювала. Ходила повесні у драних чоботях, прийде було з роботи, скине їх, а там вода хлюпає. Вона робила на фермі свинаркою, варила свиням картоплю в казанках. Всі продукти тоді стерегли, голодні люди по-тайки приходили і хапали свинячу картоплю прямо з казанків.

Тоді харчами не перебирали: збирали гнилу картоплю на полях, на болотах збирали дикий часник, рогозу, ситник, із щавлю збирали кашку. Я ж була малою і на такій їжі не могла б протриматися. То мати прийде з роботи, замкне мене, а сама подається на колгоспне поле колоски збирати. Їх не дозволяли збирати, як піймають сторожі, то б'ють. А бувало й таке, що судили. З колгоспних комор вигрібали останнє зерно і все кудись вивозили, а людям нічого не давали. Матір Бог милував: вона вимне зерно з колосків, зварить кашу, мене нагодує. А як інші діти страждали!

Пухли від голоду, плакали, просили в батьків їсти, а що їм можна було дати. Я ж теж кричала, просячи хліба. Багато на Україні померло людей, та

не скрізь було однаково. Мій чоловік Мороз Володимир Тимофійович розповідає, що у його рідному селі Максаки, поблизу Мени, голод майже не відчувся. Його сім'я їла картопляні деруни.

Моя сестра у другому коліні Марія Степанівна Ольховик, 1921 р. н., розповідала, що найбільше в голод вона боялася злодіїв. Піде її мати на роботу, а вони вже тут як тут. Крали продути, останній шматочок хліба забирали, та й іншим не гребували. Якось тітка зварила вареники з чорного борошна, сховала їх у скриню, то вони винесли з скриню. Хліб люди ховали під подушки і сокиру поруч клали. Маріїна мати вночі, як чула грюкіт, то підбігала до вікна з сокирою і кричала: "Мені смерть і вам смерть, все одно помирати". Злодія в селі дражнили Іваном Ластовецьким і всі знали, що він краде.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці О. Холява у 2004 р.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932 – 1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів: Ніжин, 2005. – С. 9-10.

Грицай Ганна Борисівна

1925 р. н., с. Оленівка

У тому році вродило добре, проте на людей наклалися плани по заготівлі зерна. Їх не можна було виконати, тому, крім хліба, забирали і все інше, що було в людей. Ходили із залізними ковівками, шукали скрізь, щось приховати було важко.

Я була ще маленькою, але добре пам'ятаю, як дуже хотілося їсти. Вдома у нас залишилося трохи картоплі (можливо, не захотіли її брати, бо була дрібна, або ж не помітили – точно не скажу), то мати варила якусь юшенку, що аж світилася. А ми, малі, все просили, щоб вона дала хоч трішечки хлібця. Найтяжче було взимку і на початку весни, коли зовсім нічого не стало. Коли ж трішки потепліло, то всі кинулися на поля, городи, до лісу, щоб знайти хоча б щось їстівне. Збирали конюшину, шукали мерзлу картоплю. Борщ варили з лободи. А як тільки

з'явився новий врожай, то люди крали ще зеленкуваті колосочки, мололи їх на жорнах вдома і пекли хліб. Багато людей померло. Зокрема, біля нас жила родина, у якій було четверо дітей. Їх зовсім вигнали з хати, тож вони жили у землянці. Однієї ночі землянка завалилася і поховала їх усіх, замучених голодом. Нікого не жаліли: діти, жінки плачуть, а вони гразять все на підводу та й везуть.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету Т. Гришковець у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 7-8.

Гузій Марія Максимівна

1921 р. н., с. Оленівка

Причиною голоду був не неврожай, вродило непогано. Але ходили активісти з палками і забирали все-все: макуху, квасолю, не кажучи вже про хліб та картоплю. Забирали навіть одяг, який потім про-

давали на торгах. Продукти і майно забирали під виглядом штрафів за невиконаний план хлібозаготівель. Говорили, що ми підводили свою країну.

Голод тривав з кінця 1932 та у 33 році аж до но-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

вого врожаю. Померло у селі дуже багато людей, майже у кожному дворі, яких було понад 1000, когось втратили. Померла моя двоюрідна сестра Явдоха Сергієнко. Вона діждалася нового хліба, проте організм був настільки знесилений, що нічого не можна було зробити. В сім'ї Мусієнків мати померла з голоду, а батька вбили, коли забирали у них хліб. Тож залишилося четверо дітей сиротами. Коли знову прийшли до них за податком, то баба просила хоча б що-небудь залишити дітям. Та де там, вичистили все. Маленька Ольга вдягла на себе бабусину спідницю, накинула кофтину і сховалася на городах, то тільки цей одяг і залишився.

Найтяжче було взимку. Холодно і голодно. Односельці їздили на спиртзавод, набирали там "бар-

ду" (рештки переробленого зерна). Вона зливалася у рівчак, у ній заводилися черви, тож не кожен міг пересилити себе, щоб взяти відходи. Але голод робив своє, тому перетиралося все підряд. Для дітей із барди пекли млинчики, а інколи й дорослі їли. Страшно було жити, не дай, Боже, ще раз пережити щось подібне.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету Т. Гришовець у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 7-8).

Мельник Микола Іванович

1925 р. н., с. Велика Загорівка

У 1932 р. їздили попід дворами і забирали, в кого що було. У нас у той час були корова, кури і дві собаки. Батько був робітником, його забрали у Харків будувати якусь аеропланну (?) станцію і більше він до нас не повернувся. Зайшло до нашої хати вісім чоловік і почали довбати ломиками піч, комин, грубу, долівку у хаті і сінях. На подвір'я теж ходили, довбали, нічого не знайшли, то повернулися до хати і забрали дечка з пирогами, які мама якраз спекла. Вона підскочила відняти їх, то дядько Красношлик ударив маму пужалном і око вибив. Так мама зосталася з одним оком.

У 1933 р. був дуже великий голод. Пшениця, посіяна на колгоспних полях, так і зосталася некошеною, бо в тому році випало багато снігу, була рання зима. Навесні, коли розтанув сніг, ми кинулися її добирати, але поля стерегли, стежили, щоб ніхто нічого не крав. Били нас, дітей, пльотками. Об'їждчик так мене побив, що в трьох місцях шкура полопалася. А дорослим на поле не можна було потикатися, бо давали 10 років тюрми або убивали на місці. Дядька Степана убили за те, що пішов збирати пшеницю. Коли вона підсохла, то її підбирали. Потім поле загорілося, і коли хліб вигорів, то вже ніхто не забороняв збирати горіле зерно. Я ходив по полю, їв на ниві, а ще збирав у кухлик зернятка і ніс мамі. Я дуже боявся, що мама помре. За день я назбирав цілий кухлик і приніс мамі. Мені було 8 років.

Під час голоду врожай був слабенький. Їли усе: вибирали качани із силосної ями, перемішували з лободою і пекли. Щоб їсти не хотілося, готували

приж: жменьку пережареного ячменю літрів на 5 води, додаючи літр молока. Якщо молока не було, то варили просто на воді чорний приж, круто посолений.

Якось мама сказала нам, що піде хліба у людей просити. Старший брат Іван і молодший Андрій не дочекалися маму, померли з голоду. А як я вижив, цього я не можу сказати, їли усе однаково, бо цим розпоряджався старший брат. Я коло печі постелив ряднину, поклав їх рядком один коло одного, сам ліг коло них і вкрився рядниною. Коли мама повернулася, вона кричала страшним голосом, коси на голові рвала: "Діточки мої, чого ж ви мене не дождалися? Я ж вам хліба принесли". Братів у снігу коло хати покладали, рядном накрили і прикидали снігом. Як копали яму, не буду розказувати. Якщо описати все, що було, то це буде жах і крик людський.

На кладовищі копали великі ями – братські могили. На нашій вулиці, де жило в той час 107 осіб, зосталося в живих 6 чоловік, а всі інші померли з голоду. Люди пухли так, що аж шкіра лопалася.

Голод був безпосереднім наслідком примусової колективізації.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці І. Марухленко у 2004 р.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 10-11.

Пір'ян Устинія Семенівна

1921 р. н., с. Мала Загорівка

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Думаю, що голод був викликаний різними причинами: взимку 1932-33 рр. випало мало снігу, влітку була спека. По указці зверху у селян забирали весь хліб: і жито, і пшеницю. Точну цифру померлих людей не знаю, але пам'ятаю, що у сусідів помер дворічний хлопчик. Андрійком його звали. Навесні поблизу села знайшли рештки двох людей: чоловіка і жінки. Казали, що вони взимку пішли побиратися та й померзли. А в самому селі людей, які помирали, ховали в одній могилі.

Пам'ятаю, як приходили уповноважені, шукали зерно. З комори все повигрибали, а нам залишили один мішок. Нас, дітей у родині було п'ятеро, ми всі плакали і наша мати дуже плакала. Батько їздив у сусіднє село Миколаївку по брагу (очевидно, відходи цукрового заводу). Її цідили, а потім з гущі пекли млинці, варили галушки і їли. Особливо тяжко було без солі, всі у селі від цього страждали. Ходили пішки за 50 км до Бахмача, там був рудник, де добували сіль (?). З нього набирали воду, відстоювали її, на дні посуду збиралося трохи солі. Наймаліше робити за сіль. Пам'ятаю, якось цілий день полили картоплю за жменю солі.

Дуже важко було весною. По ріллі збирали то-рішню картоплю, пекли деруни, олії теж не було. Час був дуже страшний: хліба зовсім не стало. Коли вже влітку почало спіти жито, рвали колоски, сушили, на жорнах мололи. Вживали й овес, горох, віку. За збирання колосків крали. Ходили з сільради і казали, щоб не збирали їх, бо буде тюрма. Але люди, щоб не вмерти, вночі виходили на колгоспні поля. Вживали, хто як міг.

Пам'ятаю, що влітку, коли люди поверталися з польових робіт, у центрі села ставили великого казана і варили у ньому суп на всіх. Там було пшоно і квасоля. Кожному, хто підходив, давали по мисці. Але солі у ньому було мало. Мені тоді завжди хотілося їсти. А бабуся Приська тільки лежала та плакала. Багато чого вже забулося, але час був страшний.

Записав студент Чернігівського державного технологічного університету М. Ляшиченко.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 8-9.

ВАРВИНСЬКИЙ РАЙОН

Карпенко Марія Микитівна

1922 р. н., с. Дашенки

Марія Микитівна народилася і все життя прожила в с. Дашенки. Тут і пережила голод. Вона впевнена, що голод був організований владою, оскільки добре пам'ятає, яка добра вродила пшениця в 1932 році. Вона згадує: "У 1933 році мені було 10 років. Пам'ятаю, як ходили активісти по дворах і забирали хліб із комор до останньої зернинки. У нас у хаті на лаві лежало лушпиння від картоплі, і це забрали. Одежу, худобу ми міняли на їжу, тоді ніхто не думав про одяг, а думали як вижити. Батька мого забрали в тюрму, а коли він повернувся, відвів нас у Богдани до тітки (Богдани – це сусіднє з Дашенками село, полем 3-4 кілометри). У тітки ми їли полу-ву і листя з дерев. Батько невдовзі помер, мати опухла з голоду.

У 1932 році оголосили про державну хлібозаготівлю. В селі активно створювали "буксирну бригаду" на чолі з уповноваженим із Варви. Вона ходила по дворах, яких було кілька тисяч, значно більше, ніж зараз, і залізними щупами-мацаками шукали хліб у сараях та хлівах, клунях та на подвір'ях, нагородах і в печах. Забирали все "під мітлу", аж до ма-

ленької квасолини у вузлик. Людей прирекли на вірний голод, ще так-сяк животіли ті, у кого залишилася макуха та висівки. Багато людей пухли, приречені на смерть, вони їли ворон, голубів, собак і котів, їжаків... Пройдеш по селу, аж моторошно стає – така пустка! Особливо важкою була весна 1933 року. Виткнулась перша зелень, виснажені люди кинулись на неї, до висівок додавали сушені голівки конюшини, спориш і випікали так званий хліб. Їли багато і відразу помирали. Кожного року у шкільному класі чулись голоси: – помер Митрофан із 3 класу, Бойко, Жук, Михно, Приліпко, Давиденко...

Малеча гинула щоденно: хто вдома, а хто на вулиці, під тином. Тоді вчителі разом з батьками почали копати ями. Часто ховали трупи в завалених погребях, сараях, нагородах, садах, навіть у старих колодязях. Ховали переважно без труни, просто загортали тіло у якесь лахміття. Хати залишалися порожніми. Особливо багато помирало маленьких дітей. Вони не витримували голоду. Старі та немічні повимирали першими.

1932-1933

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Пам'ятаю долю Приліпко Марії Давидівни (1916 року народження, жителька села Дащенки Варвинського району Чернігівської області) та її сім'ї. Марії було 12 років, коли помер її батько. Їхню сім'ю розкуркулили, забрали все хазяйство, і жили вони в погребі. Сестра Марії Давидівни лежала хвора, майже помирала. Мати положила їй під голову ворочок із зерном, то в них забрали і той хліб. Забрали навіть одягу, яку мати приготувала собі і дітям на смерть. Говорили, що один чоловік відкопав свою дитину і з'їв.

Було нестерпно важко. Протягом усього життя

я не бачила більшого лиха, ніж голод. Навіть війна не закарбувалась так глибоко в пам'ять, як страшні картини вимушеного голоду".

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці О. Галка у 2005 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів. 2006. – С. 25-26.

Клименко Ганна Григорівна

1923 р. н., с. Макушиха Мармизівської сільської ради

Нас у батьків було троє, одна дитина померла від голоду. У голодні роки їли лепеху, лободу, торішню гнилу картоплю, висівки, кору дерев. Пам'ятаю, як батько приніс у торбинці отрубів, тирси. Завела мати пекти з того хліб. А коли мати посадила сковороди у піч, то він розсипався. А ми сиділи на полу і чекали, поки мати витягне той хліб... Сліз було повно, але поїли й те, що розсипалося.

Пам'ятаю, як повз наш двір проходила якась старенька бабуся. А у нас уже й ноги були пухлі. Вона витягла із пазухи краєць хліба і віддала нам. Тепер думаю, що то її останній шматок був...

Зима Є. Трагедія безталанної землі // Слово Варвинщини (Варва). – 2007. – 24 листопада. – С. 1.

Костенко Іван Петрович

1921 р. н., с. Гнідинці

учасник бойових дій, інвалід І групи Великої Вітчизняної війни, кандидат історичних наук, до виходу на пенсію - доцент Ніжинського державного педагогічного університету ім. М. В. Гоголя

Важко писати про те, що великим болем залягло в глибині серця. Але все ж я мушу це зробити. Тим більше, що про це горе нашого народу мовчали історики. Мовчали через те, що допуску в такі архіви не було. Я сам історик, але пишу як живий свідок великої трагедії.

На період 1932-1933 років колективізація була в основному завершена. Цей процес стосувався і мого рідного села Гнідинці. Залишилися лише поодинокі селяни, які не записалися до колгоспу. Їх презирливо називали сільські й районні начальники "індусами". В результаті суцільної колективізації хліб у 1932-1933 роках був вивезений у державні засіки. Колгоспники не отримали на трудовень нічого. Більше того, незначні запаси, які були в селян удома ще з індивідуального господарства, забиралися за допомогою розкладки або так званого плану до двору. Що це значить? У кожній бригаді увечері скликалися збори, де вирішували, скільки колгоспники повинні здати державі хліба. За раніше складеними списками селянин повинен розписатися, що здасть стільки-то зерна. Коли він не хотів розписуватися, його тримали до "третьох півнів". Часто погрожували зброєю. Бо всі районні началь-

ники відкрито, на ремені, носили револьвери, загрожуючи висилкою із села як посібників класових ворогів. Були випадки, коли садовили у в'язницю як "саботажників"

Пам'ятаю, мій дідусь Кирило прийшов з таких зборів і сказав, що підписався на два пуди хліба. Бабуся Єлизавета влаштувала йому сварку: "Та ти, дїду, здурів. Ми ж з голоду повмираємо. Піду сама на збори. Не підпишусь ні на грам". Не знаю, яка там "агітація" проходила, але бабуся повернулася пізно вночі заплакана. І коли дідусь запитав її, на скільки пудів підписалась, відповіла: "На три пуди", – і заголосила. Більше вона на збори вже не ходила.

Хліб цей забирали безкоштовно. Але, крім, отакого "добровільного здавання", періодично робилися облави і обшуки. Ходили по дворах. Обстежували і обнюхували всі закути. Тоді ще в кожного селянина були хліви, клуні, повітки. Шукали скрізь із щупом. Заганяли його в землю і, коли знаходили зерно, викопували яму, забираючи весь хліб. Селянина, що сховав хліб, як правило, висилали на Соловки.

Ось така обстановка передувала голодові.

Примусове залучення селян до колгоспів у 1930-1931 роках супроводжувалося розкуркулюванням. Воно теж було супутником голоду. Спочатку це стосувалося заможних селян, яких називали куркулями, а потім – середняків і навіть бідняків, яких називали підкуркульниками. Їх висилали в північні регіони. З нашого села – у Вологодську і Архангельську області. Як це робилося? Відбиралася земля, хата, будівлі, часто й особисті речі. Потім о 12 годині ночі під'їжджали підводи у супроводі працівників міліції, силоміць брали "куркулів" і "підкуркульників". Саджали на підводи чоловіків, жінок, стариків, дітей і вивозили їх із села. Все це супроводжувалося несамовитими криками, плачем дітей, жінок, брутальною лайкою тих, хто здійснював цю протизаконну акцію.

На другий день у центрі села, біля громадських комор, поряд із земською школою, на аукціоні "з молотка" продавались речі тих, кого відправили на Соловки. Чулися викрики: "5 крб. – раз, 5 крб. – два, 5 крб. – три! Хто більше? Нема, забирай – продано!"

Будівлі тих, кого виселяли, ставали громадськими. Там були приміщення для бригад. Хліви розбирали і робили конюшні, свинарники. Багато будівель вивозили у райцентр для спорудження адміністративних приміщень. Уже по війні будинок А. Галушки перевезли у Варву. І село поступово перетворювалося на пустир. Бо розбирали клуні, хліви, повітки, огорожі. Їх використовували на паливо: у моєму селі, яке було в зоні лісостепу, хати опалювали раніше соломою. Після організації колгоспів солому заборонялось брати, бо вона стала громадською. На ставках і болотах, коли замерзав перший лід, під грабінку, як говорили в селі, вирубували очерет і лозу, заготовляли паливо. Але його не вистачало. Голодної зими 1933 року у хатах був страшний холод.

У моєму селі голодові передувало і закриття церкви. Церква була дерев'яна. Стояла вона у красивому місці, на підвищенні, між двома кутками – хуторищем та Попівкою. Внизу – ставок. Неподалік був маєток колишнього поміщика Тарновського. А над яром – десь близько 12 вітряків. Рай та й годі. Ми, підлітки, дуже любили їздити з батьками до млина. Легенький подих вітру – і крутяться крила вітряка. Поскрипують жорна, тоненькою цівкою по жолобу тече біле-біле борошно. Мірошник, наче запорошений снігом, вигрібає борошно із жолоба в мішки. Селяни навантажують вози мішками і везуть до своєї оселі. Будуть паляниці, булки і коржі. Так тривало до 1928 року, до ліквідації Сталінім НЕПу.

Церква була збудована невідомими майстрами десь понад сто років тому. У 1932 році місцеві начальники змусили попа відмовитися від служби. Він прийшов у церкву остриженим і проголосив про відмову відправляти релігійні обряди. Пам'ятаю, як скидали церковні дзвони. Зійшлося багато народу.

Віруючі хрестилися. І ось почали спихати дзвони із дзвіниці. Зі стогоном, наче поранений птах, упав один і вгруз у землю. Ці траурні звуки дзвону до цього часу відлунюють у моїй душі.

У церкві спочатку розмістили сільбуд (клуб). Потім сільбуд розмістили в іншому місці. Поступово почали обдирати церкву ззовні і зсередини. Вона стояла самотня, осиротіла. Чомусь в моїй пам'яті зафіксувався такий епізод. Йшов я з піонерських зборів пізно вночі. У селі мертва тиша. Була місячна і зоряна ніч. На самій вершині церковної бані сидів пугач. Навколо церкви літало безліч кажанів. Пугач сумно і жалібно кугукав. І ставало страшно і моторошно. Люди говорили, що крик пугача віщує нещастя. А ще в голодний 1933 рік з'явилась у селі велика кількість сов. Так багато я більш ніколи не зустрічав.

Яка ж доля нашої сільської церкви? Церкву розібрали і з її дерев'яних пластин поряд зробили свинарник. Він до цього часу ще є. Розібрали церковну огорожу та хату священика.

Колеса смертельного голоду набирали катастрофічних обертів. Голод розпочався ще в кінці 1932 року, але масовим став весною 1933 року. Я вже писав, що в 1932 році шляхом розкладки і ревізій хліб у селян забирали до грама. Чим же люди харчувались у той трагічний час? До борошна, якщо воно у когось дивом залишилось, домішували макуху, полову. Коли це кінчилося, різали худобу. Делікатесом стало кукурудзяне бадилля. Його товкли у ступі. Пекли перепічки і їли. Весною, де були бурти, шукали гнилу картоплю. У ставку вилувлювали молюсків, варили їх. Товкли липову кору, цвіт конюшини, акації і все це вживали в їжу.

Весною 1933 року голод набрав особливого розмаху. Люди пухли і вмирили. Більше вмирили чоловіки і діти, ніж жінки. Жінки більше захищені природою і більш витривалі. Трупі померлих валялись на вулицях, польових дорогах і шляхах. Хоронити було нікому. Зганяло начальство знесилених людей. Вони зашивали мертвих у рядна, а то й просто в одежі закопували в ямах на кладовищі.

Голод ще супроводжувався вилученням золота, срібла і цінних речей. У Прилуках відкрили торгсин. Це магазин, де приймали золото, срібло і взамін видавали борошно, крупу, цукор. Люди здавали золоті хрести, сережки, обручки, монети, в кого вони були, і отримували за це лічені кілограми харчових продуктів. Таким чином рятувались від смерті або відстрочували її. У кого не було цінних речей, розривали могили похованих і шукали золоті речі. Розриті були всі могили на церковному цвинтарі, де ховали священиколюбів. На сільському кладовищі зруйнували склеп поміщика Тарновського. Ще по війні його пам'ятник валявся біля колгоспної кузні.

Навколо села було багато козацьких курганів, частину їх теж розорили, шукаючи скарбів. По-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

зрубували усі хрести і дерев'яні пам'ятники на кладовищі. Потім весною 1933 року більше половини кладовища розорали – посіяли гречку. Більшої наруги вже важко було придумати.

Весною, коли з'явилися цибуля, часник, салат, люди накидалися на все це, з жадобою його поїдали і... помирили. Кругом гуляла кістлява рука голоду і смерті. Траплялися й випадки людоїдства.

Трагедію голоду хоча проілюструвати на прикладі однієї сім'ї. Мій рідний дядько Ферапонт Костенко працював у селі ветеринарним фельдшером. Крім того, він був майстром на всі руки. І столяр, і тесляр, і добрий хлібороб. Своєю працею і мудрими порадами робив людям тільки добро. У 1933 році майже вся худоба в колгоспі подохла. Величезний скотомогильник з'явився за селом біля вітряків. Професія Ферапонта Пилиповича стала непотрібною. І він почав працювати сторожем біля громадських комор. Їх ще називали гамазеями.

Мій дядько голодував, як і всі люди тоді. Але особливо трагічно склалася доля його старшої дочки Насті. Вона була замужем у сусідньому селі Озеряни. Її чоловік Павло Терно працював бригадиром у колгоспі. У 1932 році бригада не виконала якогось плану чи завдання. Йому приклеїли ярлик "класового ворога" і "ворога народу", засудили і відправили у північні регіони. До цього часу так і невідома його доля. Його дружину Настю виселили з чотирма дітьми з хати. І вона, голодна, опухла, прийшла у Гнідинці до комор, де сторожував її рідний батько. Можна уявити собі стан дядька Ферапонта, який побачив перед собою замучену дочку з чотирма опухлими онуками. Він, плачучи, мітлюю позмітав зернини із землею, які виточили миші під коморою, загорнув все це бережно у ганчірку і наказав дочці іти з дітьми до батьківської оселі. По дорозі Настю з дітьми зустрів голова колгоспу Оверченко. Його селяни називали ще Оверком. Він із диким криком вирвав вузлик, який Настя, притискаючи до грудей, несла як рятівний талісман від голодної смерті. Вона впала на землю і знепритомніла. Біля неї попадали діти і несамовито голосили. Цей плач і стогін розносився по всьому селу. До свідомості вона прийшла, коли на неї почали лити холодну воду. Плентаючись з дітьми, дійшла до батьківської хати.

Оверченко приніс вузлик до комори. Підійшов упритул до Ферапонта і запитав: "Ти цей вузлик дав дочці?" "Я", – сказав Ферапонт. "Ти злодій і розкрадач громадського добра. Я звільняю тебе від роботи. Що в тебе в хаті залишилось із продуктів, негайно привези до комори!", – загорланів голова.

Дядько Ферапонт не зміг витримати такої образи. За своє життя (йому того дня виповнилося 50 років) він ніде і ніколи не брав чужого. Завжди презирливо ставився до злодіїв. І раптом йому сказали прямо у вічі: "Ти злодій!" Ці слова, наче гострий ніж, врізалися у його серце і душу.

Він прийшов додому, навантажив на тачку декілька наполовину гнилих буряків, товчене у ступі бадилля кукурудзи, відвіз усе це до комори. Повернувшись до свого дворища морально спустошеним. Тут усе було зроблено його працюючими і мозолистими руками. Кожний шматок землі на городі побував у його руках. Ріс садок, який він дбайливо доглядав. Восстанне все це оглянув сумними і заплаканими очима, підійшов до клуні і великими літерами на дверях написав крейдою: "Умираю за правду". Випив склянку карболки, пішов у хату, впав на ліжку. Кричав два дні, в страшних муках і конвульсіях помер.

Двоє онучок дядька Ферапонта, Проня і Катя, незабаром померли з голоду. Якимось дивом вижила дочка Настя. Десять років тому вона померла на 89-му році життя. Живе і зараз у Гнідинцях її дочка Євдокія. А ось як склалася доля сина Насті – Гриші. У голодний рік він пас у селі овець. Доїв їх, пив молоко і поступово став на ноги. Врятувався від голодної смерті.

... Хвиля голоду 1933 року почала спадати лише влітку, коли зерно досягло воскової стиглості, з'явилась молода картопля, інша городина та садovina.

Закінчив свою оповідь – аж на душі стало легше. Наче сповідався перед власною совістю, людям, особливо перед підростаючим поколінням. Молодь повинна знати всю правду про цю трагедію українського народу.

Костенко І. 1933 – рік голодний // Сіверщина (Чернігів). – 2003. – 11 квітня. – С. 9.

Нелін Микола Оксентійович

с. Хортиця Кухарської сільської ради
інвалід II групи Великої Вітчизняної війни, заслужений учитель України,
на час подання тексту свідчень мешкав у Києві.

Книжка "Колективізація і голод на Україні 1932-1933", видана 1993 р. "Науковою думкою", – нелегке читання. Та час від часу я повертаюсь до неї, читаю страхітливі своєю правдою документи і згадую

своє рідне село на Чернігівщині, якого теж не обминув голодомор.

Влітку 1932 р. визрів гарний урожай не лише в колгоспі "Червоний степ", а й по всьому районі.

Все було вчасно зібрано, засипано в колгоспні комори. Колгосп розрахувався з державою по хлібопоставці. Владою було дозволено видавати колгоспникам на зароблений трудодень по 15 відсотків від зданого державі хліба. Решту обіцяли видати на зароблені трудодні після закінчення всіх робіт, що дуже занепокоїло селян. Всі говорили, що у нас такий гарний урожай, а хіба в коморах залишилося навіть на посів весною?

Деякі селяни почали ховати рештки свого збіжжя. Копали ями і туди в діжках чи іншій тарі закопували, думаючи, що до весни якимось проживуть, а там скористаються захованим добром і доживуть до нового врожаю.

Наприкінці жовтня 1932 р. пішли чутки, що будуть шукати хліб. Приводом до цього були організовані "сигнали" з місць. Добре пам'ятаю, як у кінці жовтня до нашого двору на двох возах приїхала бригада шукачів на чолі з головою сільради, який заявив татові, що в сільраду надійшов лист про те, що Оксентій Нелін у хліві закопав багато хліба. "Будемо шукать, – заявив голова, – або сам признайся, де подів хліб". Татові ні в чому було признаватися. З хліва викинули сіно, солому, дрова. Почався пошук. Перерили всю землю у хліві, заганяли спеціальні щупи, але нічого не знайшли. Голова сільради при від'їзді ще й погрожував: "Я до тебе доберуся!" І справді добрався. За тиждень у районній газеті була надрукована невеличка замітка про те, що бригадир Нелін О.М. розвалив колгоспне господарство: з свиноферми викрадено двох поросят і два вози з колгоспного двору, а бригадир ніяких заходів не вживає до розшуку злодіїв.

Через тиждень відбувся суд над батьком, де його звинуватили у розвалі бригади, колгоспного ладу, пособництві бувшим куркулям і т.ін. Вирок – 8 років тюремного ув'язнення, три роки позбавлення прав з висилкою. Я був на суді: серце обливалось кров'ю від цієї наруги, хотілося кричати. У мене почалися судоми і я на деякий час втратив свідомість. Коли прийшов до пам'яті, батька вже не було. Присутні сказали, що йому зв'язали руки, посадили на підводу і під охороною двох виконавців повезли до райцентру, у Варву. Приблизно у січні 1933 р. одержали від тата листа. Він писав, що працює на будівництві Біломорканалу, живе у таборі, який знаходиться у "Медвежьей горе". У листі жодного слова про життя в таборі, лист закінчувався словами: "Живий, здоровий, чого і вам бажаю". Більше листів від тата не одержували.

Десь у половині червня 1933 р. після роботи я стояв у черзі за хлібом (давали 200 г). Підходить одна сусідка та й каже, що мій батько повернувся! Я дуже зрадів і швидко пішов додому, по дорозі з'ївши пайку хліба. Зустрівши батька, я був радісний і щасливий. Тато з нами, нам легше буде пережити голод.

Повернувся до голодного життя. Було це в жов-

тні чи листопаді 1932 р. До класу зайшла вчителька і сказала, що ми підемо на куток Кучанку, там будуть збори ваших батьків, ви повинні сказати батькам, що держава потребує багато хліба, то продайте його. Привела нас вчителька в одну хату, там повно людей, сидять на долівці, бо на лавках місця немає. Батьки потиснулись, а нас пропхали до столу. Головуючий (представник району) говорить: "Ось до вас прийшли школярі – діти ваші. Вони будуть просить, щоб ви продали хліб державі". Один з хлопчиків промовив: "Тату, продай хліб, державі він потрібний, у містах голодують, а в нас на лежанці стоять два мішки жита". Запанувала страшна тиша, ніхто з батьків не ворухнувся, тільки сопуть. Нарешті батько синові сказав: "Ось прийдеш додому, то я тобі покажу, де стоять мішки з житом та ще й всиплю добре". Всі знітилися, у хаті тиша. Нарешті вчителька [промовила]: "Діти, пішли до школи". Ми з радістю побігли до школи.

Днів через два хлопчик прийшов до школи засмучений, очі опущені до землі. Тільки й зміг вимовити: "Тата цієї ночі забрали". Це так з нас робили Павликів Морозових.

У листопаді майже кожну ніч відбувалися збори колгоспників, на яких ставилося одне питання: хліб. Спочатку вимагали продати один-два пуди хліба. Збори тягнулися до пізньої ночі. Лише після того, як всі пообіцяють, що завтра принесуть на зсипний пункт, людей відпускали додому. На кінець місяця вже вимагали продати 5-10 кілограмів. Нарешті люди перестали обіцяти продавати хліб. Тоді з підлабузників створили бригаду, яка обходила домівки колгоспників, силою забирала, що знайде: пшона, квасолю, горох та інше. Дійшло діло й до погребів, де зберігалися картопля, буряки, квашена капуста у діжках. І це потрібно державі!

Надійшов грудень, а по хатах і голодно, і холодно. Я не знаю, як мама змогла нам, трьом дітям, на Різдво Христове спекти три буханці хліба. Це було справжнє свято. Коли ми ці буханці з'їли, мама сказала: "Усе, більше немає борошна, будемо якимось жити".

Голод змушував вишукувати харчі. У хліві було багато сухого мишію (бур'ян). Почали вимолочувати з нього зерно, яке терли, з нього мама пекла деруни (млинці). Борошно з мишію було дуже гірким, але ми їли спечені деруни. Мама варила юшку (одна-дві картоплини), змащувала цю рідину потовченим насінням конопель. Не стало насіння мишію, почали м'ять гречану полову і пекти млинці. Правда, млинці з гречаної полову не гіркі, але були страшно жорсткими і твердими. Без теплої води їх проковтнути неможливо. До середини зими не стало і полови. І тут мені прийшла думка, а чи не можна для їжі використати шкури. На горищі висіло три шкури: дві телячі і одна свиняча. Ледве вистачило сили, щоб зняти ці шкури. Різали [їх] на маленькі шматочки, смажили на вогні, а потім варили. В

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

окропі шкура набухала, ставала м'якою, товщиною з палець. Запах був неприємним, але їли. Можливо, ці шкури врятували нам життя. Настала весна, з'явилися кропива, лобода та інший бур'ян. Усе це йшло на харч.

До нашого села дійшла чутка, що в Прилуках відкрився магазин, де за золоті речі: хрести, обручки, сережки чи то золоті монети можна виміняти продукти. У мами були золоті хрест, сережки та обручка – її придане, на яке вона заробила, працюючи у 1912-1914 рр. на бурякових плантаціях у Київській губернії (за сезон кожна робітниця одержувала 60 крб.). Половину зароблених грошей мама віддавала своєму татові на родину. У сім'ї я був старшим, мені виповнилося 14 років. Мама сказала: "Їдь, Колю, до Прилук, можливо, що виміняєш за це золото, там, кажуть, є такий магазин, що за здане золото дають пшоно або муку. Знайдеш цей магазин, здаси мої дівочі речі, принесеш чого-небудь, то, можливо, якимось дотягнемо до жнив". Я чув, що є таке місто, сусіда розповів, як туди добратися. "Це не менше 60 верств", – додав він. Зашила мама це золото мені в одяг, дала на дорогу шмат полотна, щоб там продав і купив собі хліба, та ще трохи маторжаників. Ще й сонце не зішло, як мама провела мене за двір, наказуючи: "Стережися у дорозі, нікому не кажи про золото". Десь пішки, десь підводою добрався я до вечора до Прилук. По дорозі зайшов до дядька Кирила (мамин брат жив у с. Гнідинцях), він був дуже здивований ранньому гостеві. Я розповів, куди і чого йду. Правда, він дав мені добре поснідати, а потім сказав, що "з нашої бригади сьогодні їдуть дві підводи до Прилук, то я попрошу, щоб тебе довезли до Прилук, а там сам дорогу знайдеш до того торгсина". До Прилук доїхали десь перед заходом сонця, показали, куди йти до базару, а самі поїхали.

Цілу ніч проходив по базару: від воза до воза, від багаття до багаття, які розпалювали візники, щоб погрітися. Недалеко від одного воза побачив конаючого дядька, який просив хоч крихту хліба. До ранку він помер. Уранці я знайшов магазин, біля якого була дуже велика черга: жінки, чоловіки, діти "чорніше чорної землі", стомлені, висохлі, кожний шукав своєї долі. Потім якийсь начальник почав рихтувати чергу. Відрахував осіб 70-80, видав номерки, сказавши "Тримайтесь черги". Мені номер не дістался. На душі тяжко, що робити, де ночувати? Згадав, що у торбині є шмат полотна, пішов на базар і виміняв половину хлібини. День протинявся, а над вечір пішов до "допрому" – там біля дверей вже збиралася завтрашня черга. Я був десь аж 10, а бажаючі вижити все підходили. Всі збивалися до гурту, щоб зігрітися. Так пройшла ніч, настав ранок. Відкрився магазин, нас почали пропускати десятками. Я був у першій десятці. Підійшов до віконечка, подав приймальникові своє золото – хрестик, сережки, обручку. Він взяв пробу, зважив, ви-

писав мені ордер на 8 кг гречаної крупи та 0,5 кг цукерок. Одержав я крупу і цукерки і тут же під стіною магазину, прямо на вулиці почав їсти.

Знову зайшов до дядька Кирила, він знову дав мені поїсти та й на дорогу шмат хліба. Хай буде Царство Небесне дядькові Кирилу! Добрався до своєї хати на другий день по обіді. Мама, побачивши мене, знепритомніла, а коли прийшла до пам'яті, промовила: "Я вже думала, що і не діждуся тебе", залилася гіркими сльозами.

Тепер щоранку у горщик з водою мама клала жменю гречки, кусок шкури, кропиву і варила юшку. Ми потроху оживали. Коли зацвіла у дворі біла акація, ми їли її квіти, вони підтримували наше життя. Ми паслися на акації кожний день. Аж наразі заходить у двір мій товариш по школі Іван Доля. Він розповів, що хоче дійти до радгоспу, може, там дадуть роботу і харчів трохи. Попросив дозволу рвати квіти акації. Я дозволив, але попередив, що багато не їв, бо може бути погано, і пішов у своїх справах. А через якийсь час Івана знайшли мертвим у ярку.

Як тільки земля відтала, по ініціативі зверху на місцях з числа молодих чоловіків були сформовані спеціальні бригади для розшуку закопаного збіжжя. Для них були виготовлені спеціальні щупи завдовжки півтора метри. Бригада з 3-5 чоловік ходила по дворах, городах і прощупували землю, заганяючи ці пристрої. Якщо щуп натикався на твердий предмет, було ясно: там щось є. Ці "молодці" копали яму, і знаходили там збіжжя. Прізвища та імена тих шукачів я пам'ятаю до цього часу. Як місцева влада розраховувалася з "шукачами"? 20 відсотків знайденого належало їм, 80 – державі. А ця вимога суворо дотримувалася. А були й інші приклади. От про один із них я розповім. На садибі одного громадянина шукачі виявили велике заховання. Коли відкопали, то звідти витягли два розібрані вози. Потім з'ясувалося, що С. А. влітку 1932 р. викрав два вози з громадського двору і закопав їх на своєму подвір'ї.

До цих спогадів хочу додати таке: десь у кінці травня чи на початку червня з тими, хто харчувався гречаною половиною, коїлося неймовірне: шкіра дуже свербіла, тріскалася, злазила з тіла. Це тривало більше місяця. Після "линьки" люди ставали білими-білими, як куряче яйце без шкаралупи.

Увесь цей час нас, голодних, висохлих і опухлих, примушували працювати, а засобом примусу були 200 г ерзац-хліба. Щоранку ми приходили на наряд. Приємно було тим, хто одержував наряд на сапування картоплі. На той час бульба вже досягла розміру голубиноного яйця. Ми відкопували такі бульби, обтирали землю і те з'їдали. За день можна було з'їсти 20-30 таких бульб.

Мене, 14-річного хлопця, моїх товаришів майже через день посилали ховати померлих. Ми запрягали коняку у воза і під'їздили до хат, видивлялися, чи є що або хто в хаті. Якщо були мертві, то ми

НАЦІОНАЛЬНА **КНИГА ПАМ'ЯТІ** ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

витагували їх з хати, клали на воза, їхали далі. Так, до обіду, на возі могло бути 5-6 трупів. Везли їх на кладовище, викопували неглибоку яму, складали туди, а потім засипали землею. Після виконання завдання кожному з нас видавали по 200 г ерзац-хліба.

У нашому селі Хортиця від голоду померло не менше половини жителів, а скільки по району, області? Хто їх підраховував? За неофіційними даними (а де взяти офіційні?) в цілому на Україні від голоду загинуло близько 7 млн. чоловік.

Закінчуючи ці коротенькі спогади, я ставлю питання: хто несе відповідальність за це страхіття, що пережив український народ? Думаю, що кожний зробить свій висновок. Це комуністична партія на чолі з Сталіним.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 10-15.

Петріченко (Тарасевич) Софія Юхимівна

1922 р. н., с. Журавка

Мені було тоді 10 років, я ходила у 2-й і 3-й класи. Я бачила опухлих від голоду і мертвих людей, я чула розповіді про те, як варили і їли мертвих дітей (це було в Антонівці).

1932-1933 рр. мені запам'яталися на все життя. Пам'ятаю, як комсомольці та активісти ходили із залізними палицями і копали долівки у хатах, хлівах, на подвір'ї. Вони шукали зерно, буряки, картоплю – все, що знаходили, забирали. Що було у торбинках, горщиках, глечиках – все забирали, не звертали уваги на плач дітей, прохання батьків, їм був наказ: забирати, а за невиконання його – виганяли з роботи.

У нас у канаві, яка була паралельно дорозі, лежала опухла і вже мертва Марущенко Марфа (із Заріччя), а трохи далі, навпроти шкільної майстерні, лежали три опухлі чоловіки, вже майже мертві, а через дві хати від нас, на дворіщі Семена і Нестора, яких репресували і вивезли з сім'ями, у клунях лежали пухлі мертві люди.

Через наше село щоденно їздили валки підвод на Прилуки. Ми, діти, вибігали із школи, бігли за підводами і просили: "Дядю, дайте жменьку зерняток, чи картоплинку, чи бурячок на юшечку". Після жнив ми йшли в поле, щоб назбирати колосків, але нас гонили, забирали торбинки, а дорослих ще й судили за ці колоски. Як хотілося їсти і жити!

У моєму класі на початку 1932 року було 35 учнів, а закінчило 3-й клас – 27, вісім учнів померло голоду. Це був 1933 рік.

Голод ще був у 1934 році, але вже не такий. Не відбирали того, що вродило на городі, і люди вже не так помирали. Все, що тут написано, – правда.

Записала студентка Ніжинського училища культури і мистецтв імені Марії Заньковецької І. В. Кудрявцева у 2007 р.

Український голодомор: факти, наслідки, дослідження: Свідчення очевидців, зібрані студентами / Укл. В. К. Швець. – 3-є вид. допов. і перероб. – Ніжин, 2007. – С. 86-87.

Пінчук Олександра Павлівна

1919 р. н., с. Озеряни

Ці роки голодомору принесли багато горя всім українським сім'ям. Це довелось пережити й моїй бабусі Олександрі Павлівні.

Згадуючи, вона тихо затамовує подих, і на її очах з'являються сльози. У ці роки їй довелося дуже тяжко. Їй було 10 років, коли прийшов цей страшний час. Моя бабуся мала чотири братика і дві сестрички. Їхня мати не знала, що робити, дітей багато, а їсти нічого. Бабуся ходила рвати липу, яку потім замочувала. А її мати піде до млина, назбирає полови з борошна, яке ще залишалося, і пекала з них "леп'яники". Старший брат Вітя ходив у поле збирати гнилу картоплю.

Бабусина мама заховала була у подушки жменю

насіння, посадила всіх дітей біля них. Але коли зайшли люди, які все забирали, то й ту жменю насіння не залишили. Мати на колінах благала залишити, не забирати.

У бабусі був рідний дядько Павло. Він закопав у лісі, недалеко від села, мішок зерна. Але хтось доніс, і його заарештували, а потім розстріляли. У нього вдома залишились голодними жінка і двоє маленьких дівчаток.

По сусідству жила Марія, одна, без чоловіка, у неї було п'ятеро дітей. Бабуся бачила, як Іван, меншенький син сусідки, грався на подвір'ї. А через деякий час дивиться – нема ні Іванка, нікого у дворі, а у сусідки з печі іде дим. Стривожена бабуся пішла

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

до них, заходить у хату і дивиться, Настя, дочка Марії, плаче. Вона спитала: "Де Ваня?" А Марія подивилась на неї і каже: "Он, у печі. Хай, – каже, – одного вбила, та хоч тих нагодую".

Моя бабуся дивується, як вона змогла вижити у ті страшні часи.

Спогади своєї бабусі записала студентка Ні-

жинського училища культури і мистецтв імені Марії Заньковецької, член історико-краєзнавчого гуртка "Пошук" Г. Пінчук у 2006 р.

Український голодомор: факти, наслідки, дослідження: Свідчення очевидців, зібрані студентами / Укл. В. К. Швець. – Ніжин, 2007 – С. 21-22.

Шолом Надія Сергіївна

1928 р. н., с. Брагінці

Наша сім'я складалася з 6 чоловік: тато, мама, три сестри і брат. У 33-ому померли від голоду 8-річна сестра і 3-річний братик. З дітей вижили я та старша сестра (11 років).

Ми ходили у ясла, нас годували, чим могли. По дорозі до ясел сестричка Ліда померла під чужим двором, не дійшла. Братик Миколка, найменшенький, у ясла не ходив. Дома їсти взагалі нічого не було. Сусідська бабуся приносила раз на день малому кружку молока. Але він плакав, їсти хотів.

Якось приходжу додому з ясел, а батько з дядьком сидять біля столу. "Я принесла для Миколки дві тюлини", – кажу татові, а він відповідає: "Немає вже Миколки..." і вказує на горбок землі під вікном.

У нас з господарства було забрано все. Мати під піч сховала зменю борошна – знайшли і забрали. Із липи пекли лип'яники, рвали лободу у лісі, збирали гнилу картоплю.

Батьки ходили на роботу в колгосп. Їм давали раз на день баланду, котру варили у великому казані. Але батьки однак ходили пухлі.

У 1934 році, як стали сіяти зерно, мама нарве колосків і принесе додому. Ми одразу ж їх їли... У кінці 34-го батько купив маленьку корівку, і ми стали на ноги, бо у нас було молоко.

Зима Є. Трагедія безталанної землі // Слово Варвинщини (Варва). – 2007. – 24 листопада. – С. 1.

Ярошенко Марія Максимівна

1916 р. н., с. Антонівка

До тої злочасної пори сім'я, в якій я зростала, була заможною, тобто середняками, як тоді називали. У мого діда було три сини і дочка. Моя мати родом з села Кратів (можливо, с. Кротів, тепер Пирятинського району Полтавської області чи с. Кроти Прилуцького району). Я була другою дитиною у сім'ї, а всього нас було 7 дітей: 5 сестер і 2 брати. Мій дід наділив батькові 3 округи землі, а тоді дали ще 8 га, батько їздив на заробітки на Донбас, купив хату на Ковалівці (куток села). Була в нас корова, телиця тільна, теля, свиня, коняка, плуг, віз, сани, ручна січка, віялка, комора, клуня, 3 сараї. У хаті було у що вдітись і на що сісти. Батько весь час пропадав на полі. Нас, дітей, доглядали дід з бабою. Дід був на всі руки майстер: і взуття ремонтував, і жорна робив. Коли мені сповнилося 15 років, я ходила людям пасти худобу. Хто дасть на хустку, хто на спідницю.

Коли ж почали згонити у колгосп, то ми не пішли. І наклали тоді на батька кундютор, так тоді казали (очевидно, йдеться про індивідуальний план до двору, яким обкладали одноосібників). Податок наклали спеціально такий великий, щоб люди

його не сплатили.

Одного дня прийшли до нас голова колгоспу Семенко і активіст Гашко. І давай загрибать та продавати наше добро. Забрали все на світі, що нажили. А на вікні цвів хвастун (місцева назва якоїсь кімнатної рослини) та так гарно. Я його сховала, затулила занавіскою. А Семенко побачив, як турнув мене, я до порога відлетіла і довго потім коліна собі розчісувала, а хвастуна таки собі забрав. Було в хаті приховано 4 кг ячменю, знайшли й забрали. А ми осталися босі, голі, голодні, в пустій хаті.

І почався в нас голод, стали мерти рідні. Зразу вмерла сестра, яка 4 класи скінчила, тоді друга, за нею батько, мати. Вони поховані в одній ямі, без труни, бо не було її з чого робити. На могилках, у ямах, куди скидали покійників, бачила я багато страшного. У одного з мерців голова відірвана, а посередині туловища дірка, може, легені та серце витягли. У іншого – на ногах пообрізуване м'ясо. Тоді боялися навіть удень ходити. Раз пішли ми з братом Іваном на могилки по ягоди, брат зайшов додому углиб кладовища, коли біжить назад, кричить, що там чоловік з ножом в руках. Ми полякали-

ся і бігом тікати додому, не нарвавши ягід.

Коли померла наша мати, остався у нас брат Василь, півтори рочки йому було, мама його ще груддю годувала. Тоді дід і каже онуці, моїй сестрі: "Одвези хоч цього у приют, може, він один живий останеться". Повезла старша сестра Василька до приюту в Пирятин, посадила під ганком на ряднинці, одходить від нього, а воно ручки простягає: "Мамо!". Дала йому сестра шматочок житнього хліба, а сама плаче... Добралася додому, плаче, розказуючи. Ми два дні й ночі не спали, ридали, тужили. А що могли зробити? Самі голодні, а дитя точно б не вижило. Я йому на сорочечці вишила гарною ниткою три літери Я.В.М. Мені уже 89 років, і ні я, ніхто інший не знає, що з ним сталося, яка його доля, чи він живий чи помер з голоду? Ой, як хотілося б про нього щось узнати! Він так часто мені сниться, наче приходить у двір і каже мені: "Ой, як же довго ми з тобою, сестричко, не бачилися!"

Їздили сестра з братом на заробітки в Росію, там голоду не було, заробили трохи. А далі подала сестра заяву у колгосп, навесні взяла собі ланку, забрала й мене до себе. Я, було, не встигаю за бабами, тоді вони мені помагають полоти, а я за це їм воші на головах б'ю. Ходила я й по щавель, та рогіз; борщ, юшку з лободою та рогозом варили. Раз пішла я в Кратовський ліс по щавель, бачу лежить на дорозі мертвий чоловік з сокирою в руках, трохи

обіч шляху другий, вже роздягнутий. Ще далі хлопчик з торбинкою в руках, – вмерло, видно, з голоду.

Чула я, що на Березняках жила одна жінка, коли до неї зайшла жебракка, вона її вбила і з'їла. А Наталя Денисівна Соболевська, яка жила поруч, розповідала, що вона і її загукувала до себе.

Померла наша бабуся, дід женився на іншій жінці, вони відійшли жити у хатину, а ми осталися в хаті. Їли і горобців, і ховрахів. Бувало дід Гарбуз, який доглядав свиней на фермі, дасть нам кишок із дохлої свині. Я працювала у коморі, але там після роботи трусили людей, я боялася красти зерно. Одна жінка напхає тихцем зерна в труси, забіжить до нас у хату (а ми жили коло комор), витрусить. Вночі йде забирати, то й нам жменьку залишить. Ми на жорнах зерно подеремо, додамо трохи картоплі, спечемо драники. На колгоспних полях збирали гнилу картоплю, її їли і садили нею. Коли вже пішли в колгосп, то нам дали 15 соток городу.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету В. Педорич у 2005 р.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 12-14.

ГОРОДНЯНСЬКИЙ РАЙОН

Євсієнко Михайло Ілліч

1925 р. н., с. Мощенка,

завідувач сільського народного історико-краєзнавчого музею, знаний городнянський краєзнавець, упорядник "Словника видатних імен Городнянщини" (Городня, 2002)

Голод було вчинено спеціально, на державному рівні і особливо на Україні, щоб винищити український народ, бо наш народ бажав самостійності та був супротив колективізації. Винні у цьому Сталін, Молотов, Каганович. На Україні особливо люто діяли ще і Постишев, Чубар та інші із їхньої шайки. А, отже, причини голоду крилися у тому, що за умов сталінської колективізації, у людей відбирали все і прирікали їх на голодну смерть. Хлібозаготівлі проводилися тільки для знищення сільських господарів. Податки накладалися вперше менші, а потім запроваджувалося додаткове оподаткування. І все це робилося тільки для того, щоб ніхто не зміг їх виконати. Після чого людей судили, засиляли на Соловки і до Сибіру. Так, до різних строків тюрми було засуджено Марка Михайловича Бондаря, К.Брика, Примака.

Як це робилося, можна простежити на прикладі

сім'ї Михієнків. В центрі села, на колишній базарній площі, аж до початку 90-х років минулого століття стояла проста сільська хата на дві половини, яка напередодні колективізації належала Євдокиму Кіндратовичу Михієнку. Було в нього двоє робочих коней, корова, 6 десятин землі у різних наділах. Це – на 8 їдаків. Доводилось ще і на стороні підробляти, щоб прогодуватись, бо своя земелька урожаєм не радувала. Вся сім'я була роботяща, не рівня п'яницям і ледарям. Не шанували в ній таких, що відлежувались у холодку та все спускали у "монопольці", як тоді називався шинок.

Засумував старий, коли дізнався про колективізацію. Може, тому і пішов з життя. А сім'я розпалась. Порозходились хлібороби по світу. Захар – старший син, переселився у Єльницьке під Берилівкою. Воював, загинув у останній рік війни. Були в цій родині і інженер, що працював на залізниці і за-

РОЗДІЛ 3. СВДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

гинув у лапах НКВС, і завідувач банку, і телеграфіст Київського телеграфу.

Мені вдалося розшукати один з документів – про розкуркулення Захара Михієнка. Ось він, у такому вигляді, як його написали автори. "Акт 1933 року 22/ XI. Ми що ніже – підписавшієся составили настоящий акт – опісі гр-на Михієнко Захарки. Згідно постанови с/р (сільради – М.Є.) за невиконання Політично Господ, кампаний: все майно здано колхозу для схорони до розпорядження с/р. Копію Акта вручено хазяїну двору а саме хліба ячмін 1,19 ц. просо 0,22 муки 17 кг корову 1, свиня 1, хату з сіньми, хлів, наволочок 5, поллок 2, рушників 9, ска-тертів 5, полотенців 5, жіночих сорочок 7, платок чорний 1, полотна 8 аршин, часи 1, стіл 1, канатов 2, скатерів 2, плугів 1, шкафів 2, 3 тряма, 3 шули, колodka 1".

Внизу підписи уповноважених, чотирьох присутніх і власника (нерозбірливо).

Комсомольці села (бригади) ревню прислужували більшовицькій владі і були слугами сталінізму. Вони із металевими щупами в руках ходили по селу і шукали хліб у землі і горе було тому, у кого знаходили припаси. Не відставали від сільських душителей і жінки-комсомолки в червоних косинках, які нишпорили по хатах і витрушували з рукавів горох, квасолю та інше, лишали людей останнього і цим наживалися самі за рахунок своїх односельців. Часто зривали хустки з голів жінок і дітей – тим жили й багатіли. І коли майже все село голодувало, комсомольці та управлінці жили нормально.

Моя мати розповідала: "Пішла на річку прати білизну. А поруч зі мною мої ж рушники пере полюбовниця "активіста", який грабував селян".

Серед уповноважених був присланий із райцентру Петро Ломако. Свою бурхливу діяльність він почав із того, що поруйнувавав у всіх господарствах гумна. За безцінь деревина з них пішла на дрова. А одне гумно продав навіть у Жовідь за підсвинка. Свої лютували не менше. Серед чорних справ активістів і гвалтування жінок, яким погрожували пістолетом, і конокрадство. Двоє пішли служити за часів німецької окупації у поліцію. На совісті одного з них кров закатованих мешканців сіл Ключи та Єліно. Комсомольці зруйнували і єдину окрасу села, його духовний центр – церкву. Один із них на пасхальне

свято запалив біля храму стодолу і сам же заволав: "Церква горить!"

Всі ці активісти – це люди, які не любили ні землі, ні праці на ній. У проведенні нової політичної лінії вони бачили тільки спосіб нажитися за рахунок трудового народу.

Проте, незважаючи на всі їхні "зусилля", відсоток колективізованих у с. Мощенки був мізерним: на червень 1932 р він становив 0,7%, тобто 16 господарств, тоді, коли у Городні він досяг – 85%, Вихвостові – 77,2% у Півнівщині – 73%, Андріївці – 39,4%.

Розпочався голод восени 1932 р. і тривав до 1934 р. У нашому селі він проходив порівняно "легко", без особливих ускладнень. У Мощенці безпосередньо від голоду не померло жодної людини, тоді, коли в інших селах району – Кузничая, Хотівлі та ін.-були непоодинокі випадки голодної смерті.

Люди й у нас голодували, їли щавель, липову кору і листя, збирали гриби. Весною у талому ґрунті шукали гнилу картоплю, виварювали люпин тощо. В історії писали: куркулі хліб гноїли у землі, а, може, тільки це та інші хитрощі врятували людей від смерті. Деякий час у нашій школі була їдальня, але там не всім дітям давали щось поїсти. Мені особисто туди ходу не було, бо батько не був членом колгоспу.

Голодомор переживали дуже тяжко, але пережили: біднішим доводилося зовсім тяжко, багатшим – трохи легше. У цей час у нас по селу ходило багато голодних людей з дітьми не з нашого району і навіть області. Прийшли вони з Південної України (Запорізька та Дніпропетровська області). Виглядали вони жахливо: одні худі, як скелети, інші пухлі, у дітей випиналися животи. Незважаючи на те, що й нашим людям жилося сутужно, вони допомагали тим, що просили шматок хліба. У багатьох селян переживали голод люди з Півдня. Я пам'ятаю, що й у нас жила Галя Микитівна. Жили вони у родинях Іллі Савковича Євсієнка, Миколи Артемовича Ващенко, Івана Костянтиневича Бондаря, Івана Михайловича Михієнка та інших. Деякі осіли у селі на постійне життя, обзавелися сім'ями.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 22-24.

Кравець Марія Хомівна

1926 р. н, с. Картовецьке Моложавської сільради

Сім'я наша була великою: дід, тітка, батько, мати та нас, дітей, п'ятеро. Найтяжчий був період з осені 1932 по осінь 1933 року. Через те, що городи підтопило, був сильний неврожай. Люди виживали по-всякому, хто як міг. Наша сім'я, як і більшість ін-

ших, жила впроголодь. Хліба і картоплі в ті роки ми не бачили.

Щоб вижити, продали корову, хоча згодом зрозуміли, що це рішення було помилковим. На виручені гроші мати купила пуд сім'ян льону і житньої

муки. Льон заварювали як пійло, а з борошна тільки два рази наварили галушок та спекли хліба і потруїлися. Як з'ясувалося пізніше, борошно було перемішане з житцем (отруйна трава). І врятувалися ми лише завдяки промиванню шлунку кислим молоком із содою, що приніс сусід. Він іноді давав нам молока або сироквашу, що теж було для нас підтримкою. Також копали і заварювали заячі буряки, рвали і варили горобиний щавель, верес, топтали листя з липи та молодого клеверку і пекли ладки. Вживали ще й завдяки лісу: їли ягоди і гриби, а сирожки навіть сирими.

Весною 1933 р. у лісі садили хвойки, за що нам давали пайок. Дорослим давали 400 г хліба і миску супу (якщо його так можна назвати), а мені, як дитині, склянку чаю і 200 г хліба.

Держава не допомагала, у голодні роки жили одноосібно (колгосп утворився у 1934 році). На щастя, у нашій сім'ї вижили всі. Та й взагалі у селі спостерігались лише окремі випадки смертності, яким сприяла поширена в той час хвороба, яку всі називали кривавий пронос. Так, наприклад, у родині Голомазка Володимира Івановича більшість членів сім'ї померли. Сам він загинув від нещасного ви-

падку на роботі, а сім'я, лишившись без годувальника, почала голодувати і захворіла на кривавий пронос. Спочатку померла дружина, а згодом і два хлопчики – 3-х і 5-ти років. Двох старших доньок вдалося вилікувати. Допомогли сусіди й родичі.

Не можу не згадати ще про один випадок, який стався у сім'ї мого дядька Ротозея Івана Степановича. Його маленький син, захотівши їсти, вирвав у сусіда пучок цибулі, за що той його схопив і з силою перекинув через паркан. Хлопчик промучився 3 дні і помер.

У той час приходило багато людей з інших областей, які просили обміняти добротні речі і одяг на будь-яку їжу. Хто міг, той допомагав, іноді спасали їх від голодної смерті. Та все ж саме серед них найчастіше і траплялися смертельні випадки.

А у 1933 році на городах вже вродило, тому з їжею стало краще.

Записала студентка філологічного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка В. Мехеденко у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 9-9 зв.

Лапа Параска Макарівна

1924 р. н., с. Лашуки Конотопської сільради

На мою думку, причиною голоду був режим тодішньої влади. Голодували люди, бо забирали у них все і крихти хліба не залишали. За невиконання хлібозаготівель людей повністю позбавляли засобів до існування, їх карали, ніби кримінальних злочинців. Дехто скаржився, але на їхні листи ніхто не звертав уваги. Таких було не багато, а в основному люди боялися і слова вимовити проти сталінського керівництва.

Минуло багато років з того часу, але хіба можна таке забути?!

Було мені 9 років. Сім'я у нас була чималенька: батько з матір'ю і нас шестеро. Зимували 32-го пережили, дякуючи корівці: і нас врятувала, і родичам допомогла.

Весною старша сестра картоплю у колгоспі перебирала. Вдома давно картоплі не було, то вона сховала 6 картоплин у чобіт, щоб голодних дітей нагодувати. Але представники влади витрусили ту картоплю, а сестру на 6 років засудили. Батько наш писав клопотання і в Київ, і в Москву, і сестру через 2 роки відпустили.

Мати також на щоденні роботи і колгосп ходила. Там їй раз на день борщу видавали. Вона випивала юшку, а гущу в хустині приносила додому. Кухаркою у колгоспі працювала мати двоюрідна сестра. Вона потай віддавала матері лушпиння від

картоплі, яке потім мати варила і нас годувала. Іноді тітка ховала в лушпиння декілька цілих картоплин. Була то велика підтримка нашій сім'ї.

Влітку їли лободу, збирали колоски. Це вважалося розкраданням соціалістичного майна, за яке карали. Але яке ж це безглуздя, адже колоски проростали, проте ніхто не мав права їх збирати.

Розповідали мені й сусіди, як їхні сім'ї голод терпіли. Деякі факти зі свого життя розповіла мені Авдієнко Єфросинія Сергіївна. Була вона третьою дитиною в сім'ї, народилася як раз в період найтяжчого голоду – у 1933 році. Розповідала їй мати, як виносила її малесеньку на мороз роздягнутою, щоб краще від переохолодження померла, ніж від голоду пухла. Але шкода їй доньку стало і з Божою поміччю виросла дитина.

Жив з нами по сусідству Купа Олексій Федорович, року народження я не пригадаю. В період голодомору мав четверо дітей. Прийшли й до нього активісти. Ніби відчуваючи прихід небажаних гостей, у ніч перед їхнім приходом закопав він у снігах два мішки пшениці, а жінка його змазала долівку глиною. Все обшукали: і клуню, і горище, і стоги сіна палкою проштрикнули, але мішків не знайшли.

Жила через чотири хати від нас старенька бабуся. Постраждала й вона від сталінських активістів, все в неї нелюди ті витрусили. Вижила вона,

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

ївши квасоллю, яку в саду під деревами розсипала, а взимку з-під снігу дістала.

Не щадили й дітей. Розповідала мені Нікітенко Марія Іванівна, моя однолітка, як до їхньої хати непрошені гості завітали. Знайшли вони в печі кашу пшоняну, висипали додолю й почали чобітьми топтати. Діти від несподіванки роти порозкривали, а мати кричала: "Що ж ви робите? Хоч дітей пожалійте. Бог же вас покарає!" Бувають же на світі такі нелюди, аж не віриться!

Багато ще мені розповідали, але вже й не зга-

даю. Скажу тільки, що страшні то часи були. Не дай Боже, нікому таке пережити!

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці К. Катюжинська у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упор. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 11-12.

Пиниця Тетяна Харитонівна

1920 р. н., с. Великий Листвен

У сім'ї нас було шестеро: батько з матір'ю і четверо дітей (3 дочки і син). 1932 р. видався неврожайним, як на зернові, так і на картоплю, а, значить, і голодним для селянина. Але у нашому селі, настільки мені відомо, голод не приніс таких жахливих наслідків, як у деяких інших. Так, із членів нашої сім'ї ніхто не помер, та й серед односельців таких випадків не пригадую.

У ті голодні роки легше було прожити тим, хто вступив до колгоспу (існував з 1930 р.) Колгоспникам на роботі варили обід: затираха, горох, борщ. Діти членів колгоспу перебували у дитячому садку, де їх також годували. Колгоспи допомагали дітям-сиротам. Їм був призначений опікун (Білоконська Хима) і виділялись продукти та одяг.

Під час хлібозаготівлі у нас ніхто нічого не забирав. Тільки при вступі до колгоспу кожен повинен був віддати у колективне користування свою землю, коня зі збуваю для її обробітку і насіння для засіву.

Найскрутніше було тим, хто жив одноосібно, тому, що їх всіляко хотіли примусити піти в колгосп. Їх обкладали великими податками, які не під силу було віддати, особливо у неврожайні роки. Тому до тих, хто вчасно не платив податок, засилались спе-

ціальні бригади, які нібито забирали все до останнього. Конкретно про їхню діяльність розказати не можу, бо члени моєї родини були в колгоспі.

Годували нас також у той час ліс та болото.

Ще пам'ятаю, що в період голоду до нас у село приходили люди із південних областей. Вони ходили з вузлами всякого добра по селах і міняли його на їжу. Серед них траплялися і випадки смерті. Так, одного разу біля нашого двору я побачила непритомну жінку з ношею. Ми з мамою завели її до хати і дали їй поїсти. Жінка була з Полтавської області. Вона розклала перед нами свої речі і просила взамін дати продуктів. Мама дала їй по пригорщі борошна і гороху, 5-6 картоплин, але з речей нічого не взяла. Декілька таких людей поселилися у пустому будинку й жили до кінця голоду.

Коли восени 1933 р. зібрали врожай, жити стало легше.

Записала студентка філологічного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка В. Мехеденко у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 10-10 зв.

Скрипко Марія Федотівна

1923 р. н., с. Бутівка

На мій погляд однією з причин був неврожай, але голод також створювався керівними органами країни штучно. У нашому селі голод тривав більше року: від збору врожаю 1932 року до нового врожаю. Під час хлібозаготівлі у людей забирали все, до останньої крихти. Так виконувався план поставок. З населенням поводилися грубо, зухвало. Обшукували хату, клуню, погріб. Під час тих обшуків забирали не тільки продукти, а й речі. У мене віді-

брали іграшку, єдину втіху – ляльку. Це зробив один з односельців, який з задоволенням ходив по хатах, міг навіть вдарити, якщо не знаходив чим поживитися. Вже після голодомору селяни напали на нього і помстилися – вибили око.

Мій батько – Скрипко Федот Васильович, 1900 р. н., був розкуркулений ще у 1930 році. Спочатку його посадили у слідчий ізолятор у Городні, а після винесення вироку відправили на будівництво каналу Волга – Москва, звідки він повернувся лише

у 1934 році. Нас у хаті залишилося четверо: мати, я, семирічна, чотирирічний брат Михайло і дворічна сестричка Валентина. Під час голоду було важко вижити. Ми, малі, просили їсти, а матері не було чим нас годувати. Хліба не бачили, їли ладки з щавлю, конюшини, люпину, іноді знаходили якісь колоски на колгоспному полі. Але ці вилазки за живою були дуже небезпечними, бо поля охоронялися. Яюсь мою матір схопили на полі з колосками в руці і стали бити. Вона була на волосинці від смерті, ледве відійшла.

Пам'ятаю, сиділи за столом і гомоніли про їжу. Не про якусь вишукану, хоч би що-небудь в рота вкинути, щоб голод вгамувати. А голод, звісно, не тітка, коли під ложечкою смокче, треба щось негайно робити. От мати й каже: "Треба знову йти на поле. Картоплю вже вибрали з колгоспних кагатів, може, з того, що не придатне для насіння, вдасть щось вибрати". Вибрати можна було, а от як донести додому, коли злющий об'їждчик всюди рискає. Як не ховайся від нього все одно помітить. Впіймає, відбере здобич, викине кошик, потрощить його,

торбинку пошматує з вереском: "Як смієте красти добро артільне!" Ні сльози, ні благання на нього не діяли. Його й по імені ніхто не звав. Казали: "собацюра" або просто "об'їждчик".

Найтяжче було взимку, коли вже нічого їстівного не можна було знайти. Ми, малі, почали пухнути. Тоді нас до себе забрав рідний мамин брат, хоча у нього і своїх дітей було четверо. Мама пішла робити у заготконтору, бо могла нас залишити на братову тещу. Але із заготконтори нічого не можна було винести. Зрідка мати у халяві чобота чи кишені приносила кукурудзяний качан або жменьку зерна. Його товкли у ступі і варили кашу. Так і вижили у ті роки.

Записала студентка Чернігівського інституту права, соціальних технологій та праці К. Артюшенко у 2004 р.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 15-16.

Шміль Софія Прокопівна

1926 р. н., с. Вихвостів

Голод, на мою думку, був організований спеціально, щоб люди покорились і пішли до колгоспу. Адже села на той час були заможними, люди жили добре.

Голод тривав десь близько двох років. У селі люди помирали, але скільки – ніхто не рахував.

У нашій сім'ї були кінь, корова, збруя. Батьки не хотіли вступати до колгоспу, тому все це забрали. А в сім'ї було семеро дітей. Всюди: в хаті, на подвір'ї кололи залізними палками, так що ніде нічого не залишилося. У хаті нічого, крім води, не було. Ми ходили голодні, холодні, але наша сім'я красти не ходила. Адже, наприклад, за колоски дітей били, а дорослих – саджали.

Пам'ятаю, що їли щавель, бруньки з липи, килицю. Не їли – паслись, як худоба. Поїли всіх со-

бак, котів, крис у сім'ї. Згадується, як бабуся лежала і все промовляла: "Хлібця, хлібця...". Так і померла голодною.

Але загалом старші ще яюсь терпіли, а малі опухлі лежали і немічні. А коли хтось дуже бідний помирав, не ховали відразу, а чекали, коли помре хтось багатший, щоб яму на двох одну викопать і поховати.

Страшно було...

Записала студентка філологічного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка А. Писанка у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 30.

ІЧНЯНСЬКИЙ РАЙОН

Балабай Володимир Іванович

1922 р. н., м. Ічня

Фактично весь 1932 рік був "штурмовим". По лінії партійних, комсомольських організацій та органів Радянської влади за рік прийнято безліч різних рішень, серед яких найбільше – про колективі-

зацію та хлібозаготівлі. Сотні комуністів, комсомольців і безпартійних активістів одержали різні стягнення аж до виключення з партії та комсомолу та віддачі до суду. 26 грудня 1932 р. бюро райкому

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

виключило з лав партії чотирьох комуністів Ічні як "зрадників партії та пролетарської держави", котрі своїми діями виконували роль "агентів контрреволюції" у справі хлібозаготівель. Комуністів Бондаренка та Горадовського було негайно заарештовано.

Завдяки таким "заходам" план хлібозаготівель в Ічні вдалося виконати: за одноосібним сектором – на 94 відсотки, у тому числі від "твердоздавачів" – на 119. У цих останніх забирали все, як кажуть, до нитки. Потерпіла і частина колгоспників. Так, Перетятка та Іванюху виключили з колгоспу "Переможець" за приховування зерна.

Січень 1933 р. знову в Ічні був оголошений "штурмовим". Знову дворами пішли бригади. За станом на 6 лютого вдалося зібрати мізерну кількість зерна і натягти до 96,8 відсотка до плану.

На периферії становище було ще гіршим. Особливо в тих селах, де уповноваженим і місцевим керівникам бракувало сумління та людяності. Вони намагалися вислужитися на біді людей, показати себе якнайкраще перед начальством. У селах Дорогинського куща "уславився" непохитною твердістю завідувач оргвідділу райкому партії Синаюк. Дорогинські жінки навіть у повоєнні роки хрестилися, пригадуючи події, що коїлися в селі 32-го та навесні 33-го року. Бакаївські селяни, які 1931 року пережили безчинства уповноваженого Царенка (колишнього червоного партизана), тепер стогнули від повальних обшуків та інших репресивних акцій. У Рожнівці "штурмові" бригади начисто обібрали село, що призвело до сумних наслідків.

У цей період штучно нагнітається атмосфера класової ненависті, підозрливості та недовіри. Перед комуністами, комсомольцями, активістами ставиться завдання: виявляти куркулів та їхню агентуру, а також інших ворогів радянської влади. Організатор праці в колгоспі ім. 1-го Травня Задихайло С. раптом виявляє, що колгосп засмічений "куркульсько-ворожим елементом", який проліз на керівні посади і розтягує господарство. Це – колишні "гетьманці, петлюрівці, куркулі та їхні агенти". До них безпідставно заносяться добросовісні хлібороби: Лисогор Іван, Коваленко Микола, Забіяка Степан, Гужовський Дмитро, Денисенко Порфир, Мисик Яким, Чумак Микола, Нагорний Степан, Котляр Іван та ін. Близько 10 дворів виключили з колгоспу з ярликом – "ворог колгоспного ладу".

Весна 33-го була тяжкою. Підготовка до посівної кампанії відбувалася повільно через відсутність посівного матеріалу. На середину березня в колгоспах Ічні було лише 56 відсотків насіння, а в одноосібному секторі – 20,8. Посівна кампанія опинилась під загрозою зриву.

Керівники району знову вдаються до репресій. Прокурор району Донченко організовує судово-слідчі бригади для прискорення підготовки до сівби. Керівникам райземвідділу Гуменному та Суш-

кову оголошено по суворій догані. Наприкінці березня в районі оголошена "штурмова" п'ятиденка зі збору насіння. Але в Ічні та більшості сіл не зібрано жодного кілограма зерна. 9 березня райвиконком приймає обов'язкову постанову № 8 "Про агрокультурні заходи в період весняної посівної кампанії". У ній зазначається, як і коли треба сіяти, яким зерном, що вручну і що сівалками. Вказані терміни весняних робіт, також міри покарання за порушення правил сівби (догана, штраф до 100 крб., арешт до двох тижнів, примусова праця до одного місяця). Одноосібникам погрожують позбавленням землі, садіб і виселенням за межі України.

Але тепер виникає інша проблема: "Чим сіяти"? За останні два роки в районі катастрофічно зменшилася кількість коней. Так, наприкінці березня виявилось, що з 12 супряжних груп Хуторного району Ічні 8 зовсім не готові до сівби через відсутність коней і посівного матеріалу. (Для зручності адміністративного керування 1923 року Ічню поділили на чотири райони: Гончарний, Кожевний, Хуторний, Зарічнянський). Комісія, яка виявила таке становище, ухвалила притягти до відповідальності зривачів сівби, "куркульських агентів": Гармаша Юрка, Тарасенка Олексія, Марченка Федора, Бугаєнкову Марфу, Чумаченка та ін. "Цих ворогів трудящих, – зазначалося в доповідній, – судово-слідчі органи мусять покарати за всією суворістю революційного закону за намагання зірвати весняну сівбу".

Посівна кампанія в Ічні була зірвана. За станом на 25 травня колгоспи досягли ярих 69 відсотків площі, а одноосібники – 56. Не допомагали ні адміністративно-командні заходи, ні репресії, ні оголошення конкурсу на краще проведення посівної кампанії (переможцю обіцяли перехідний Червоний прапор та 1000 крб. грошей).

За зрив сівби хтось повинен був відповідати. Але хто? І "цапами відпущення" стали керівники району та судово-слідчі органи. Комісія з області виявила, що найбільше винен суд. Адже матеріалів про поганий стан сівби надходило до суду в достатній кількості, і якщо в судді добре серце та здоровий глузд, то тим гірше для нього. Суддя Химченко та його помічник Назарко зривачів сівби не притягали до кримінальної відповідальності. Цей "лібералізм" треба було присікти. Роботу Ічнянського суду та прокуратури перевіряла комісія Наркомату юстиції України. Рішення Наркомосту і генпрокурора були такі. Нарсуддю Химченка "за викривлення класової лінії" у роботі суду, "за куркульсько-правоопортуністичну практику" з роботи зняти і віддати до суду. Його помічника Назарка – лише зняти з роботи. Прокуророві Донченку за незадовільну роботу органів юстиції в період весняної сівби оголошено сувору догану. Таким чином, Ічнянський суд був очищений від "куркульських агентів". Про це писала республіканська газета "Комуніст".

Тепер дійшла черга до керівників району. Рішенням Бюро обкому партії секретаря Ічнянського райкому Криворучка І.К. і виконувача обов'язків голови райвиконкому Синицина з роботи знято. 25 травня 1933 р. пленум РК КП(б)У одноставно схвалив заходи обкому партії щодо оновлення керівництва району. На пленумі також було прийнято рішення щодо поліпшення посівної кампанії.

Новий склад суду почав виправляти помилки своїх попередників. Виїзна сесія народного суду в Андріївці засудила кількох одноосібників – "підкуркульників" за зрив сівби до різних строків позбавлення волі (від 1 до 8 років в таборах). У Рожнівці селянина Тищенка засуджено за зрив сівби до 7 років перебування в таборах. Усього в районі було засуджено понад 60 осіб. Але ці жертви беззаконня були ніщо в порівнянні з жертвами голоду.

Напівголодна та майже безхлібна зима 1932-1933 рр. край послабила село. Сімейні запаси харчів на весну майже повністю були вичерпані. А тому в березні смертність у районі (і особливо в селах) стала частішою. Передовсім помирали знесилені старі люди та кволі й хворі діти. Фізичне виснаження найбільш помітно виявлялося на чоловіках і жінках, які працювали на тяжких і напівтяжких роботах. Від недоїдання вони стали худими, блідими та сумними. У багатьох людей були опухлі обличчя, ноги. У харчовий раціон пішло все, що можна було їсти. Їли картопляне лушпиння, якимось приготувляли макуху, пили зернову брагу із спиртозаводу, запарювали висівки, а потім з них варили юшку, з гнилої картоплі відбирали крохмаль, з якого варили кисіль, що мав дуже неприємний запах.

Як тільки з'явилася трава та інша рослинність, розпочалася справжня боротьба за виживання. Варили борщ із щавлю, бурякової гички, лободи та кропиви. Варили якесь коріння та кульбабу, їли жолуді, бруньки, листя. У боротьбі за життя велику роль відігравали риболовля, полювання на птахів і дрібних тварин. Ловили кротів, шкури яких непогано отоварювалися в магазинах споживчої кооперації. Люди свідчили, що в деяких селах їли собаче та котяче м'ясо.

У кращому становищі перебували ті, хто мав корівку та деякі запаси картоплі. У школах Ічні учні молодших класів одержували гарячі сніданки. Це була в основному юшка з квасолі та картоплі, заправлена олією, але без хліба. Більшість дітей брала до школи картопляні млинці (деруни), варену картоплю, маленькі пляшечки з молоком (у кого була корова) або олію до вареної картоплі. Тієї голодної весни їсти хотілося завжди і на уроках, і вдома, перед сном і уві сні, і вранці після пробудження.

В Ічні та Парафіївці становище було кращим. Тут проживало чимало робітників і службовців, учителів, лікарів, спеціалістів сільського господарства та інших, які одержували щомісячні продовольчі пайки. Крім того, спиртозавод і цукровий завод до-

помагали вижити й тим, хто тут не працював. На спиртозавод надходило для переробки на спирт багато зерна, картоплі й особливо кукурудзи в качанах. На залізничній станції Ічня кукурудзу вивантажували на всіх коліях. Жителі Ічні та ближніх сіл крали її, і це допомагало вижити. Біля спиртозаводу в центрі Ічні вона зберігалася в буртах. Ватаги людей, особливо дітвори молодших класів, днями чатували в цих місцях. Бурти охороняли сторожі, але голод примушував годинами вичікувати моменту, щоб вкрасти бодай кілька качанів.

У цей злочасний період в Ічні відкрили Торгсин. Районна газета "За більшовицькі темпи" від 3 березня 1933 р. вмістила таке оголошення: "Відкриття Торгсину. Цими днями в Ічні відкривається Універмаг Торгсину. Продаж краму всім громадянам у необмеженій кількості на золото (монети, лом, виробы) та іноземну валюту. Крам у крамницях Торгсину гарної якості. Ціни дешеві, в золотому вирахуванні".

Відомо, що Торгсини були відкриті для одержання золота та інвалюти на потреби індустріалізації. Але це здійснювалося саме тоді, коли мільйони людей помирали з голоду. Куди ж поділася та славнозвісна турбота про людину, яку так настирливо пропагували засоби масової інформації?

До Торгсину несли золоті монети, сімейні сувеніри, сережки, обручки, материнські благословенні хрестики і тому подібне, щоб одержати борошно, крупи та жири. Проте переважна більшість населення не мала ні золотих монет, ні сережок, ні обручок. Можна здогадатися, що думали і як дивилися на цей магазин голодні люди, які мовчки проходили повз нього.

З початку травня в Ічні з'явилося багато зайшлих людей. Це були селяни з півдня України та сусідніх сіл: Рожнівки, Максимівки, Вишнівки, Шилівичів, Припутнів, Андріївки. Вулицями ходили зморені голодні жінки, чоловіки, діти... Просили чогось поїсти. Були серед них і матері з немовлятами. На них було важко дивитись...

Біля спиртозаводу голодні люди пили брагу і часто тут же помирали. Щодня на вулицях з'являлися трупи. Найбільше їх залишалося в недобудованих та полишених хатах і сараях, куди сходилися вони на ніч. Виділялися спеціальні підводи для перевезення померлих на кладовища. Багато трупів залишалося на околиці Жадківських лісів. Знесилені нещасні люди в безнадії добиралися на ніч до лісу і там засинали назавжди.

Кілька сот безіменних людей поховано на ічнянських кладовищах. Але скільки? Ніхто не знає, бо такого обліку не велося. Навіть невідомо, скільки жителів Ічні померло тієї страшної весни. Помирали майже на кожній вулиці, але небагато. Можна сказати, що голодна смерть милостиво обійшлася з Ічнею, вибірково заглянувши в окремі двори, щоб забрати декого з їхніх мешканців.

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

А ось у селах району... Трагічно склалася, наприклад, доля Рожнівки. Весна 1933-го була дощовою та затяжною, що певною мірою позначилося на достиганні городини в пониззі Удаю. Але замість того, щоб допомогти рожнівцям, їх геть-чисто обібрали продовольчі бригади. У результаті тут ви-

мерла, за свідченням жителів села, майже чверть селян. Значною була смертність від голоду в Максимівці, Шилівичах, Вишнівці, Припутнях, Андріївці та інших селах.

Балабай В. І. На землі ічнянській. – Ніжин, 2004. – С. 170-175.

Влахно Дмитро Семенович

1919 р. н., с. Щурівка

Причини голоду не у врожайності: врожай був хороший, а голод був штучним. Людям не давали навіть минулорічну картоплю збирати. Їх ганяв голова колгоспу Іценко Андрій Андрійович.

Як проходило розкуркулення? Приходила уповноважена бригада і говорила, щоб записувалися в колгоспи, який чоловік не хотів йти, забирали все нажите майно, відбирали хату, або, якщо хата старенька була, то зимою валяли комин, щоб не можна було топити, і знімали двері. Майно людське продавали для відводу очей, а все краще забирали собі. Людей, яких відправляли на Соловки або в Сибір, забирали вночі.

Голод тривав більше двох років, найтяжчим був 33-й. Їли листя, лободу, цвіт акації, щавель, річкові черепашки, раків, вилували майже всю рибу. Майже у кожному дворі були покійники, а в селі до 400

дворів. Голод настав через хлібозаготівлі. Давали план, коли його виконували, давали новий. Вимели все до грама. Очистили всі засіки у людей, де, що було їстівного, все забрали. Я крав колоски вночі. Голод терпіло все село, крім активістів. Пам'ятаю, що прямо під час ловіння риби помер Іван Данилович Костриця. Два брати – Павло і Гриша (прізвище нерозбірливо) наїлися квітів акації і померли.

Записав студент історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка О. Герасименко у 1998 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 19.

Кобзар Марія Андріївна

1925 р. н., с. Дорогинка (тепер мешкає у м. Щорс)

Я народилася у 1925 році у селі Дорогинка Ічнянського району. Отже, 1932-1933 рр. пам'ятаю добре. Наша сім'я була невеликою: я, сестра, мати і батько. У господарстві мали корову, свиней і курей. Скільки мали землі – не знаю, але того, що вирощували, вистачало на весь рік. Батьки працювали з раннього ранку до пізнього вечора, я пасла корову. Взагалі сім'я наша існувала за рахунок вироблених продуктів на землі. Батько іноді їздив на базар продавати тютюн або інші товари, а за виручені гроші купував промтовари. Якщо ж прибуток був задовільний, то навіть купував тканину, з якої мати нам шила одяг.

Розпочалася колективізація. Як правило, майже усіх чоловіків із розкуркулених сімей вивезли в далекі архангельські ліси, на Донбас та інші тяжкі роботи. Так і мого батька забрали. До сих пір не знаю, де його могила. Нас залишилося двоє у мами – я і сестра Люба. Мати розуміла, що становище стало безнадійним. Вона повиносила до міста практично все: рушники, речі домашнього вжитку, вишивки. Вона віддавала все практично задарма,

тільки б протриматись до нового врожаю.

У нашому селі голодували майже всі, крім, звичайно, донощиків. Спочатку від голоду ми рятувалися завдяки корові, яку згодом відібрали. Потім забрали хату, сарай, клуню, погріб і все, що було у хаті, а сім'ю вигнали на всі чотири боки. Жити ми пішли до сусідського будинку, де залишився один дід Дем'ян, який вже не боявся ні каторги, ні насилля.

Весна і літо 1933 року були найважчими. В селі люди вже помирилися з голоду. Їли мерзлу і гнилу картоплю, лушпиння. Вимінювали все, що залишалося у господарстві на шматок хліба.

Не забуду до смерті, бачила не раз своїми очима, як возили підводою мертвих людей, складених штабелями, як дрова, щоб не попадали. Або йдеш по вулиці, зустрічаєш знайому людину, яка ледве пересуває ноги, а коли повертаєшся, то вона вже лежить мертва.

Старожили нашого села називали різні цифри померлих від голоду. Дехто називає 310 чоловік, інші стверджують, що більше.

Поряд з Дорогинкою є дуже велике село Тома-

шівка. Там вимерло півсела. Стояли тільки порожні хати.

Навесні 1933 року в селах розпочалося найстрашніше – людодіство. Люди втрачали людську подобу, нерідко полювали один за одним, їли своїх дітей.

Записала студентка Чернігівського дер-

жавного інституту права, соціальних технологій та праці В. Коробко у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упор. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 15-16.

Майдан Надія Іванівна

1926 р. н., с. Заудайка

На той час мені було шість років, а моя мати розповідала, як приїхали озброєні чоловіки і забрали все. Мати (Майдан Лукера Оксентіївна) ходила працювати по людях від темна до темна за десять картоплин в день. Одного разу мати прийшла додому, а дід обскубував здохлу сусідську курку і наказав бабі, щоб вона її запарила. Курку з'їв сам. Я дуже прохала в нього, щоб і мені дав. Дід дав мені курячу лапу, але мати зайшла у хату, забрала її і не дала з'їсти. Дід на другий день помер.

Були в мене дядьки. Щоб вижити, ходили красти у тих, хто був багатший. Вони були піймані і вбиті.

Якщо хтось викидав лущиння з картоплі, мати збирала його і варила борщ. Смачний був!

Весною відкрили колгоспні кагати з карто-

плею. За зиму вона померзла, але люди все одно ходили й нишком її брали. Їли також полуку.

Моя шестирічна сестричка не витримала голоду й померла.

Було мати розповідає про голод – і я плачу, і мати плаче. Батько покинув нас, коли мені був один рік, а ще у матері було троє дітей. Боже, як було важко!

Записала студентка Ніжинського училища культури і мистецтв імені Марії Заньковецької, член історико-краєзнавчого гуртка "Пошук" С. Сокол у 2006 р.

Український голодомор: факти, наслідки, дослідження: Свідчення очевидців, зібрані студентами / Укл. В. К. Швець. – Ніжин, 2007 – С. 49.

Семенченко (Копитець) Ганна Петрівна

1925 р. н., с. Мартинівка, тепер мешкає у Чернігові

Свідок вважає, що колективізація і голод були і назавжди залишаться непростим злочином правлячої в СРСР комуністичної партії.

Вона розповідає про сім'ю своїх батьків і своє гірке дитинство: "Поженилися батьки мої – Петро Костянтинович Копитець (1901 р.) і Олександра Дмитрівна Ломака (1899 р.) сиротами, багатими їхні сім'ї не були. Батькові при розділі спадщини дісталася 7 соток городу і стара клуня, а у матері посаг досягав 0,75 га орної землі. Батько переробив клуню на хату, прибудував повітку, зроблену із ліси, обмазану глиною. Довгий час у селі не було нікого, бідніших за них. Але у 1931 р. материн брат дав порося і теличку. Вона отелилася, з'явилось молоко. Батько мій був добрим, лагідним, він хотів мати багато дітей. Землю любив більше, ніж життя.

У колгосп він не став записуватися. Тоді із сільради стали щомісяця приносити квитанції на сплату різних податків. Їх довго сплачували, бо мама ходила у Прилуки і продавала одяг і всяке домашнє начиння. Гроші віддавали державі. Настав день, коли продавати вже не було чого. Тоді після нового (1933) року забрали останній мішок зерна, яке су-

шили на черені печі. Нова команда уповноважених змели із горища полуку, змішану із вівсом.

У нас залишалася єдина надія на виживання – корова. Вона стояла у сінях, але тоді бандити (жителі нашого ж села, всі знали, чим вони промишляють, але їх боялися, бо вони не зупинялися й перед вбивством, двох наших сусідів убили) її вкрали. Хоча на ніч корову переводили у сіню, але ці злодюги розібрали солом'яну покрівлю, одвели нашу годувальницю в ліс і там зарізали. З якихось причин м'ясо не взяли, мама на другий день знайшла його у лісі й просила у сільраді, щоб сім'ї хоча б його повернули, але не віддали. Я все думаю, що це була помста за те, що батько не записався до колгоспу.

У голод ми їли лободу, яглицю, щавель, бугілу, грицики, конюшину. Із липини пекли "лепешки". Мій батько помер наприкінці червня 1933 р. від голоду, а в колгосп не пішов. Померли голодною смертю брат та сестра мого батька Володимир та Ганна, моя двоюрідна сестра, якій ледве виповнився рік. У них теж все вимели, – кінь так мучився від голоду, що дядько вирішив його зарізати. Нам теж давали м'яса, але мій батько ска-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

зав, що конини не їстиме.

Після його смерті ми з мамою стали пухнути, тоді вона записалася у колгосп і стала ходити на ланку. Щоб порятувати від смерті, брала мене із собою на роботу в поле. Туди я походила десь із тиждень, а потім мене взяли у колгоспні ясла. Вони були розташовані у будинку священика. На підлозі лежали набиті соломною матраци. Вихователькою у нас була жінка голови сільради. Вона нас, голодних дітей, так "любила", що, бувало, підійде й носком черевика штовхає – вставайте. Їсти нам там давали – дві чи три ложки ріденького супчику і 25 грамів хліба. Коли мені хотілося поласувати квітом акації (на дерево я вилізти не могла), то віддавала ложку юшки старшим хлопцям і самій вже нічого не діставалося. З тих пір пам'ятаю, як напала на дочку ясельної куховарки. Вона віддавала їй, коли нас відпускали додому, вкрадений у дітей хліб. Я штовхнула дівчинку, з неї посипався шматочки, я вдари-

ла її й збрала їх. Пробула я у цих яслах до початку жнив – вжали хліб, їх розпустили.

У цей страшний час мати була вагітною другою дитиною. Мою сестричку Раю вона народила у жовтні чи листопаді 1933 р., а в червні 1934 р її вже не стало. І року не прожило, бідне дитя.

У селі люди масово хворіли на дизентерію, до 90% мучилося. Селяни мерли прямо на вулиці: сяде і вмере. Коли помер батько, то брати вирішили похоронити його по-людськи, викопали могилу, понесли труну. Але коли дійшли до могильної ями, то там уже лежало двоє покійників. Прийшлося розкопувати могилу по бокам. Я чула такі дані, що в селі Мартинівці померло близько 800 чоловік".

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упор. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 22-23.

Сивенко Софія Петрівна

1923 р. н., с. Петрушівка

Я за переказами старших людей знаю про тих людей, які померли від голоду 1932-1933 років на території нашої сільської ради. Це – Череп Марія Андріївна, Самусь Іван Степанович, 1880 року народження, Ярина Михайло Васильович, Дегтяр Павло Дем'янович, Пусний Антон. У дитячому будинку в Качанівці (на території сільської ради) було дуже багато дітей, які голодували.

Записала спеціаліст 2 категорії, бухгалтер Петрушівської сільської ради О. В. Зданевич у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 9.

КОЗЕЛЕЦЬКИЙ РАЙОН

Горіла Агафія Дмитрівна

1911 р. н., с. Сорокошичі Косачівської сільради, тепер мешкає в с. Тужар цього ж району

Роки голоду пам'ятаю дуже добре. Мені тоді був 21 рік. Вже була заміжня, жили ми в с. Сорокошичі.

Кому він, той голод, був потрібний, не знаю, та приходили групи людей і забирали все до крихти, не залишали нічого, хоч знали, що людям довго не прожити. І врожай наче був непоганий у ті роки, та їм все мало було, майже кожен день ходили.

Дещо вдавалося закопати в городі, а потім вночі відкопували і потроху їли. А одного разу "добрі" сусіди розповіли про нашу схованку (чи то вже голод їм мізки затьмарив, щоб на своїх же доносити?), так мого чоловіка збили мало не до смерті.

Найтяжче було пережити зиму 1932-33 рр. У нашому селі у війну не стільки загинуло людей, як тоді від голоду. В мене теж була дитина, їй був лише рік. Не змогла вберегти, померла на моїх руках

від голоду!

Навесні та влітку стало трохи легше. Їли все: листя, люпин, щавель, ягоди збирали.

Та хочу сказати, що в нашому селі ще не так страшно голод пройшов. Я чула, що в сусідніх селах сім'ями вимирали. Це, мабуть, тому нам пощастило, що тут ліс кругом та ще й річка. Головне було зиму пережити...

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету Ю. Бойправ у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упор. Т.П. Демченко, Л.О. Легецька, І.Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 24.

Дикуха Ганна Дмитрівна

1916 р. н., с. Короп'є

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Сім'я наша складалася із батька Мищенка Дмитра Захаровича, матері Мищенко Малашки (Мелашки?) Іллівни, брата Мищенка Івана Дмитровича (народився у 1927 р., вже помер), сестри Мищенко Лені (Олени?) Дмитрівни (народилась 1933 р., проживає в с. Короп'є).

Народилася я в с. Булахові (мати пішла туди до сестри там і народила). Голод пережила в с. Короп'є. Причина голоду не через природні умови – жари не було, дощів багато також. Наклали податки на все. Була у людей і земля, але приходили якісь люди та відбирали все, навіть і те, що залишали на сімена. Матка держала торбу з пшеницею, але її штовхнули, вилили на голову відро води й забрали останнє. На сльози не реагували. Трудно було, корова була, але виміняли на хліб. Люди міняли сорочки, весь одяг, щоб дали трохи хліба. Картоплю залишали у буртах на полі, прийдемо на поле вранці, картоплі нема.

Голод тривав десь рік, важко було. Людей померло багато, кожна сім'я виживала, як могла. Багато приходило з інших сіл. У нашому не так важко було, в інших зовсім не було чого їсти. Казали, що батьки відрізали собі пальці, щоб зварити з них юшку для своїх дітей. Картопля в буртах навесні вже ставала крохмалем із гниллю. Набирали люди з-під снігу оцей крохмаль, поміняють що у кого за-

лишилось на муку (із люпину) і просили по чужим хатам з цього всього нажарити в печі мнишки. Понаїдаються, хто трохи з'їсть – виживе, а хто багато – животи понадуваються і вмирали на вигоні. Біля бригади багато лежало померлих. Іде, буває, мати з малою дитиною на руках, впала, а дитя по ній повзає, мухи літають. Хтось потім забирав тих дітей, а людей прикопували.

Водив батько волоком ловити авдюшки, це така маленька риба. Із самого ранку підемо і до пізнього вечора. Мати наварить з цих авдюшок юшки. Мочили люпин, сушили, мололи на крутійках, млинів не було. Потім мати лушпайки з картоплі зварить, із цього робили тісто, пекли мнишки і їли з риб'ячою юшкою, але багато матка не давала – по одній. Зимом було важче: з-під снігу діставали люпин. А якщо багато наїдяться люди чорного люпину, вмирали, він отруйний.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету Н. А. Бичек у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упор. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 24-25.

Митько Іван Степанович

1915 р. н., с. Лемеші

Жив я з батьками – батько Степан, мати Параска, молодший брат Федір і сестра Ольга, старша сестра Оксина вийшла заміж. Мали "кріпке хазяйство": землю, коня, корову. У 1928 р. організували у селі "супрягу" чоловік із 15-18. Взяли хорошу (родючу) землю і обробляли її. Давали в "супрязі" на дитину по 8 пудів зерна, а на дорослих – хазяїна та хазяїнку – по 10 пудів. Пізніше, у 1929, 1930 рр. називали товариство "СОЗ".

Хто, трохи краще жив, тих розкуркулювали. До батька приходили сусід і голова сільської ради Семен Митько, агітували, щоб йшов у колгосп. Повечеряли, випили могорич, але батько сказав, що краще піде у Сибір, але діти не будуть панські. Боялися нового, змін, звикли надіятися на себе, на свої руки, землю, господарство. Батька забрали, 2 роки він пробув на Уралі. Писав листи, скаржився, що дуже важко живеться, не зміг винести мук і стрибнув у льодову ополонку, щоб захворіти. Його забрали в лазарет. Ми йому посилали посилки – сушений хліб.

Заставляли йти в колгосп усіх, а хто був з багатших, тих розкуркулювали. Це робили, щоб приму-

сити бідні сім'ї записуватися у колгосп. Хто не хотів, давали "тверде завдання" – здати 10 пудів зерна. Виконає хазяїн цю норму, знов дають 10 пудів, і так до того часу, поки вже не може здати нічого, тоді або засилають, або записують у колгосп.

Я, як старший у сім'ї, бо ж батька забрали, написав заяву у колгосп. Мати боялася, щоб не відібрали хати. Коня, борону, сіно віддали у колгосп. Став працювати конюхом. У 1933 р. був недорід, дуже багато випало опадів, йшли дощі – урожай був невеликий. Запаси всі були здані державі. Їсти не було чого, почався голод. Мати ходила пухла від голоду, щоб дітям було що з'їсти.

Я їздив у Чемер, де був спиртозавод, і міняв сіно на густу брагу. Її виливали у великі рівчаки. Рідина всотувалася у землю, густіше (перегнані варені буряки) залишалися зверху. Так поступово збирався товстий прошарок. Верхній шар люди розгрібали руками, хоча там уже кишіли білі черви, і брали ту густу брагу. Я виміняв 2 мішки "лупаків" – лушпини із проса. Їх сушили, товкли, додавали до картоплі і їли. Така їжа застрявала у горлі, налипала у кишках. Їли саламаху – пійло з муки і гарячої води. За робо-

1932-1933

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

ту конюхом я заробив 30 трудовнів, на них видали мішок пшениці і мішок жита. Була у нас посіяна озимина, але її усуспільнили. Проте ми крадькома намолотили, зерно ховали у родичів. Одяг кращий віддали родичам у Київ на схованку, але вони продали, а сказали, що їх обікрали, бо й самі голодували. Садили картоплю і волочили граблями, щоб не викопали уночі. Картоплину для посадки розрізали на декілька частин, щоб тільки було вічко.

Голодні часи продовжувалися років три. Із нашої сім'ї ніхто не вмер. Батько прийшов із заслання і записався у колгосп. Я знаю, що у с. Лемеші померла від голоду сім'я Петухова Михайла Васильовича, донька і жінка. Дуже голодувала сім'я Федченка Платона Харитоновича, яка складалася із жінки і шістьох дітей (двоє старших були від першої жінки, вони потім пішли у Київ). Ця сім'я вся була пухла, ноги аж потріскалися, але не померли, вижили. Голодувала і сім'я Петра Михеда, яка складалася із жінки і двох дітей. Якби брат жінки Боярко Левко не приніс 2 мішки зерна, то померли б. У розкріпаче-

них (очевидно – розкуркулених) відібрали клуні і туди зсипали зерно, забране на податок. То він украв звідти 2 мішки зерна, щоб врятувати родичів. Голодувала і сім'я Петра Антипа. У них було троє доньок. Він виходив вночі і крав зерно з возів, коли його валками везли здавати державі. Але цей хліб охороняли уповноважені зі зброєю. Одного разу його помітили і стали стріляти. Він відбіг, а тоді закричав "На, викусі!"

Багато мерло прийшлих людей, тих, які не жили у селі, а брели дорогою. Вони, знесилені, падали біля хат і помирили, бо дати їм не було чого. Держали зернинку для своїх дітей.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Т. Кононенко у 1998 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 21-22.

Мотрук (Брачун) Ганна Михайлівна

1918 р. н., с. Сираї, тепер мешкає в с. Микуличин Івано-Франківської області

Зараз страшно подумати за те, що пережив мій народ. Подивившись по телевізору про Голодомор, моя невістка запитує в мене: "Невже таке могло бути?" Кажу, що так все і було. Мені прийшлося все те пережити.

У 1932 році я була у сьомому класі. Люди збирали врожай зернових, виконали хлібозаготівлю. Владі показалось мало, наклали знову. Люди побачили, що біда, і почали ховати збіжжя, хто де і як міг.

Пам'ятаю, як посеред ночі мама в кінці города, дуже далеко від хати, наказала нам викопати яму, землю з неї виносити якнайдалі і розтрусити. Яму обставили солом'яними снопами, дно її теж заслали і перенесли туди мішки із зерном. Зверху накрили чимось водонепроникним і засипали землею. А поверх закопали бадилля картоплі, кукурудзи, соняшників, квасолі, розіслали гарбузиння. На ранок все було так замасковано, що зроду-віку ніхто б не взнав, що там щось закопане.

Бо серед населення пішли чутки, що шукатимуть зерно і все забиратимуть. Тих урядовців і комуністів, які виступали проти пограбування селян, хапали і невідомо куди відправляли: їх ніхто ніколи вже не бачив. В села наїхало повно представників з Москви (?) "викачувати" хліб. Поміщали їх у селян, котрі заможніші. Поставили і до нас чоловіка на квартиру. Ранком мама напекла млинців, насмажила великими шкварками сала, а поміж ними вбила і засмажила з десяток яєць. Все поставила на стіл,

нарізала свіжоспеченого хліба і запросила квартиранта снідати. Він сів до столу і розгубився, що ж брати їсти. Бере хліб і їсть з млинцями. Мама йому розказала, що з чим їсти. Він – чоловік простий, робочий – і говорить мало не крізь сльози: "В жизни я такого не видел и не ел. Я работаю на заводе, член партии, вызвали в партком и приказали ехать на Украину хлеб выкачивать, а то сами не сдают его государству. Мы и поехали по зову партии". Ми розповіли йому, що хлібозаготовку люди виконали, а вони знову наклали. Якщо здати вдруге, то люди залишаться без хліба і помруть з голоду. Він вислухав, покивав головою, подякував за все і пішов. І ми його ні в одній із бригад по "викачці" хліба більше не бачили. Певно, мав людяність і назад повернувся, в Росію.

На "викачку" хліба організували учнів школи, озброїли їх шомполами. Мені і брату-шестикласнику мама і дідусь (тато мій помер, нас лишилося троє дітей і дідусь з бабусею – його батьки) строго наказали, щоб участі у пошуках хліба не брали. Але нас водили від двору до двору. Пам'ятаю, як повели в сусіднє село нашої сільради – Карпеки. Зайшли до хати, а жінка саме білила в хаті і стояла на столі з макітрою розведеної крейди. Коли представники влади стали до неї говорити, щоб здавала хлібозаготовку ще раз, то вона в них кинула щіткою, а потім за нею полетіла і макітра з крейдою. Ми, діти, стояли в снігах, то нам не перепало, а представники

влади були побілені з ніг до голови. Ми почали сміятися з них, а тій жінці нічого не зробили, бо сказали, що з неї досить того, що й сама полетіла зі столу разом з макітрою. Після цього випадку батьки не пускали нас на викачку. А то діти, та й самі уповноважені штрикали шомполами в землю, коли прут легко входив у землю, там копали. А де земля не була порушена, то шомпол не проходив.

Мало кому вдалося сховати пару мішків. Не знайшли лише те, що закопали в городах, далеко від хати. В коморах вимітали і забирали все до зернинки. Виручала картопля, але потім і її почали забирати з погребів. Тоді у ямах люди стали розривувати верх, щоб замаскувати їх.

Річ у тім, що у 1931 р. урожай картоплі був таким великим, що не мали куди її дівати, багато засипали в бурти. Весною 1932 р. бурти розкрили, але картоплю не вибирали, а просто розкидали по полю. Бо в кожного біля хати була яма-дві закопаної картоплі. Так що були й такі газди, що не відкопували буртів.

У нас було три ями з картоплею. Але мама поступила інакше. Вона була дуже хазяїновитою і нас до того привчала. Та й важко їй одній було прогудувати сім'ю з шести чоловік, ми, діти, малі, а дідусь з бабусею вже старі. То треба було крутитися одній і думати добре, як прожити. Ось в той час, як деякі газди лишили картоплю в ямах, мама всі три ями відкопала, перебрала картоплю, в мішки – та в Київ, на базар. Ось і готові гроші.

Коли в 1932 р. газди мало посадили картоплі, то в нас було посаджено 0,70 га. Весь врожай мама знову закопала, замаскувавши їх під старі ями. І ніхто навіть не здогадався, що в ямах закопана щойно викопана картопля. Зерно забрали все державі, картоплі посадили мало. От і прийшлося людям збирати розкидану весною з буртів картоплю, перемивати її і, додавши до тієї смердючої маси потерті листочки різних рослин, голівки конюшини, корінці, вимочений і потім змелений люпин (гіркий, як полин), та й пекти пляцки і тим рятуватися від голодної смерті.

Настала весна 1933 року. Хто чим міг, зорював город. У багатьох – ані картоплини. Тоді мама відкопала ями з картоплею і давай рятувати людей. Обійшла село (240 хат) і розпитувала, хто що має на посів. Все це вона записала. І ніхто її на це не вповноважував, просто сама від себе це зробила. Правда, голові сільради сказала, що хоче допомогти людям картоплею. Їй ні чому не перечили. І ось вона почала кожному, хто нічого не мав, видавати картоплю на насіння, порадила, що серединку картоплини можна вирізати на їжу, а садити лушпайками або ж вирізати вічками.

А восени зібрали небувалий урожай картоплі і стали везти її до нас мішками. Але мама сказала

всім, що не візьме більше, як дала, а все інше повертала господарям.

Восени 1933 року я втекла з дому на навчання. Хоча мама хотіла, щоб я допомагала їй у колгоспі і заховала документи, але я взяла, що в агрозоотехнікум дітей-сиріт і напівсиріт приймають не з 1 вересня, а з 1 жовтня. От приспавши мамину пильність, я у кінці вересня викрала свої документи і вночі, коли всі спали, втекла з дому на навчання.

Нам давали на тиждень по буханці хліба (кілограмову цеглинку) ранком у понеділок. А щодня вранці кружку гарячої води без цукру, в обід тарілку "супу", з кип'яченої підсоленої води, в якій плавало 6-10 зернятко цілої кукурудзи, а вечором – знову кружку гарячої води. З осені ще можна було знайти якісь листочки чи корінчики. А взимку виручали хіба що дні, коли чергували на свинарні чи корівні, де було по 7-8 голів. Коли доїш корову, то стараєшся потай, щоб ніхто не побачив, бо більше не пошлють на ферму, направити струмок молока в рот. А коли несеш свиням їсти парену полову з гнилими картоплею та буряками, то озирнешся, чи немає когось поблизу і запихаєш за обидві щоки свинячу їжу і так їси, що зараз наче найсмачніше печиво так не смакує, як смакувала свиняча їжа. У технікумі нас виручало від голоду лушчиння кукурудзи. Сухе зерно ми насипали в труси, бюстгальтери, рукави, куди тільки могли. А тоді в гуртожитку його вибирали, ховали в матрац і по ночами гризли.

Борони Боже, від того, що пережив мій народ. Не дай Боже, і найтяжчому ворогові таке пережити. У нас у селі померло від голоду кілька чоловік. А в сусідньому, за 3 км, селі діялося щось страшне. Молоді батьки мали 5-річну донечку і вони її зарубали. Порубали на шматки, склали в горшки, поставили на поміст (піл), самі посідали рядом і давай пісні весільні співати, ніби вони її заміж віддають. Хтось дав знати в Остерську міліцію про цю страшну подію в селі Святому. Приїхали, забрали нещасних, і більше ніхто про них не чув.

Наша сусідка мала 5 дітей. Вже не було з хати що продати, вона взяла останнє: дитячі сорочки, пелюшки з дитинки в колісці і пішла в Росію, щоб хоч щось виміняти. Виміняла торбинку борошна. Донесла до кордону України, а там були виставлені пости, що не пропускали з Росії до України людей з продуктами. І в тої нещасної те борошно відібрали. Як же вона кричала! Мені 12 лютого буде 90 років, і досі чується той страшний крик.

Комуністи не визнають голодомор геноцидом. А що ж то було, як не геноцид?

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 8-21.

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Пальчик (Скотар) Клавдія Степанівна

1927 р. н., с. Лемеші

У 1933 р. мені було 6 років, то не все добре пам'ятаю, але залишилося в пам'яті, що їли з кукурудзи і картопляних жмерин (можливо, лушпайок?) коржі – млинці репані, дякуючи тому, що батько працював у колгоспі, був комірником, то приносив зерно у кишенях. Весь час він говорив, що не може йти на роботу, бо біля комори лежать пухлі люди і просять зерна. Але батько не міг дати, бо комора замикалася і пломбувалася сургучем.

Вранці бідкалася баба Марина: "Скільки вже сидять дітки на крилечку. Сніг пройшов, а сліду не видно". Пізніше я знала, що то були хлопчик і дівчинка сусідки Ханенко Мелашки (чи Палажки, точно не знаю), яка вийшла заміж у сусіднє село Кіпті за заможного хазяїна. У нього все забрали, а самого відправили на Соловки. Вона змушена була повернутися до рідного брата Сергія Ханенка, який жив біля нас. У нього була своя сім'я, а Мелашка повернулася без нічого, тому її не любили. Часто приходила вона до матері, про щось говорили і плакали. Надумала ця жінка віднести дітей у Козелець, щоб їх забрали у притулок. Пройшло багато років. У одного чоловіка у с. Сморшки померла жінка, залишивши діточок. Він і взяв Мелашку за жінку. Після війни вона часто заходила до матері і журилася, що доглядає чужих дітей, даючи їм їсти, думає про сво-

їх, говорила, що сну не має, куди не зверталася, не могла знайти. Років чотири тому вона померла.

У 1997 р. у с. Лемешах, коло людей, що продавали на трасі картоплю, зупинилася вантажівка. Водій почав розпитувати за жінку, котра мала двох дітей, яких здала у голодні роки до притулку. Він сказав, що сім'я жила недалеко від церкви. Люди нічого про це не знали. А коли цей випадок дійшов до мене, то я не могла його розшукати, бо ні прізвища, ні адреси він не залишив.

Сусід Ханенко Федос, у якого ще жила й сім'я сестри (4 дітей), пізніше розповів мені, що мій батько – Пальчик Степан Степанович врятував усіх їх від смерті, бо крадькома давав йому зерна.

Коня, якого батько здав до колгоспу, комісія визнала хворим. Таких коней відігнали до лісу і постріляли. А потім облили бензином і спалили, щоб їх ніхто не зміг з'їсти.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Т. Кононенко у 1998 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 22-23.

Стригун Євдокія Степанівна

1914 р. н., с. Євминка

Страшні, тривожні то були часи: 1932-1933 рр., а потім і воєнне лихоліття. Люди наші завжди були і є роботящими. У кожному дворі була худоба, птиця, хліб, картопля і все інше. Аж ось, раптом, по селу пішли чутки, що "красна мітла" (так називали владу) забирає із хат чисто все, не залишаючи нічого, не дивлячись на немічних старих та малих дітей.

Пам'ятаю, як мого свекра – Стригуна Семена Івановича, за те, що не віддав їм нічого, вигнали із хати. Забрали все, що тільки можна. А він пішов до лісу, там побудував курінь-землянку і там існував. Їв, що прийдеться, гриби, ягоди. Та так і помер від голоду і холоду.

Наша ж сім'я вижила завдяки тому, що вчасно були заховані продукти. Закопали в яму трохи картоплі і замаскували бур'яном, мішок муки опустили на мотузці у воду старої Митені (притоки Десни). Багато людей так ховали муку. Завчасно ховали квасолю в полі, а тоді носили по жмені додому та варили. Хліб пекли з кукурудзи, додаючи полову, сушену кропиву, калину. А також ж смажили деруни з відходів тертої картоплі.

Заміж я вийшла у 1933 році. Нелегкий то був час. Накладалися дуже великі податки. Стягувалися з чоловіком, щоб збудувати хатинку. Привезли всяких палок з лісу. Заганяють у колгоспи почали десь з 1930 року. Ми не спішили. Був у нас кінь, корова. А наш сусід, Гулевець Григорій Захарович, зразу ж пішов до колгоспу. Саме він нас завчасно сповістив, що до нас збираються приїхати на підводі і забрати ліс. Тоді ми швидко подали заяву до колгоспу, відвели корову, і ліс від нас не забрали. Взагалі, на Красульці (під час голодомору окреме село Євминської сільської ради, нині у складі с. Євминка), люди бідували теж, пухли від голоду, але вижили, померло не багато. Прізвищ я вже не пам'ятаю. В 1946-1947 рр. голоду ми особа не відчували.

Записала головний бухгалтер Євминської сільської ради В. І. Челядник у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 16-17.

Хоменко Ольга Яківна

1921 р. н., с. Шуляки Лемешівської сільради

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Добре пам'ятаю ті часи. Було мені тоді років 12. Жили ми в цьому ж селі, тільки в іншій хаті. Було нас п'ятеро: я, старші брат і сестра, мати і баба. Батька у 1930 році забрали в тюрму і посадили на 4 роки, бо батько був куркуль, жили ми в достатку, мали двоє коней, дві корови, свині й гроші були. Так нас розкуркулили, забрали всю худобу, а батька відправили в тюрму. Тоді й почалися тяжкі часи.

Пам'ятаю, під'їхала до двору підвода, стрибнули дві жінки з воза і зразу полізли в погріб. Повибирали всю картоплю, все зерно і все, що там було. Тоді по селу забирали все, що побачать, нічого не залишали.

Якось мама заробила 3 кг ячменю та й заховала під припічок, а вони все рівно знайшли і забрали. Як мати плакала і просила, бо нас треба накормить. Але не дивились ні на дітей, ні на старих, ні на сльози – вигрібали все, що було у людей.

Чому так було – ніхто не знав. Казали, що така влада, і що то було спеціально. Вони свої права показували, що такі сильні, а ми, простий народ, – ніхто і не маємо права. Коротше кажучи, знущалися з людей. Про хлібозаготівлі нічого не знаю, нам нічого не казали, не питали – приїздили, забирали і їхали далі. Казали нам: "Відійди, не заважай, так треба".

Добре було те, що не забирали одягу. У матері було багато спідниць, хусток, гарної тканини. Вона їздила продавала їх або міняла на хліб чи крупу. Навесні ми збирали і сушили різну траву, кропиву, конюшину, льон, люпин. Все сушили і мололи на

муку, а з цієї муки пекли млинці. Отак і виживали.

Ще пригадую, було в ті часи можна було купити щось в магазинах, якщо були гроші, а нашій сім'ї не дозволяли. У магазині нам нічого не продавали, бо батько був у в'язниці. У школу ходили босі й голі. Прийшла я у школу, чобіт порвався і я ступаю босою ногою. Вчителька побачила і заплакала. Пішла вчителька в сільраду просити, щоб нам продали чоботи, але не можна, бо батько куркуль був. Та випросила мати печатку в сільраді і поїхала в Козелець, щоб купити мені чоботи. Як були гроші, то їздила за продуктами в Козелець, бо в нашому колгоспі нам не продавали.

Під голод у сім'ї всі вижили, а в селі померло чимало людей. Старці і діти ходили по хатах і просили їсти. Одного разу прийшов Петро Левків, наш сусід, просив поїсти, давно, каже, не їв. Дала мати йому жменьку люпину. Він наївся, а на другий день і помер.

Тривав голод два роки.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету Л. К. Ісмаїлова у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упор. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 27-28.

Шелест Олександр Петрович

1922 р. н., с. Омелянів

Незважаючи на те, що був тоді підлітком, дуже добре пам'ятаю ті роки. А вже у післявоєнні роки, працюючи бухгалтером у місцевому колгоспі ім. Карла Маркса, аналізуючи свої спогади і розповіді старших за віком односельців, я став розуміти, де подівся мій батько – Петро Дмитрович Шелест. Він працював бригадиром рілничої бригади і разом із селянами – працівниками бригади, сховав посівний фонд. Хтось доніс, батька заарештували, посадили на підводу і кудись вивезли. Більше про нього жодних звісток не було.

Та все ж людям вдалося зберегти трохи зерна. Великих втрат від голоду у селі не було, завдяки великим болотам, де водилося багато риби і дичини. Хоча виживали важко.

Записав головний бухгалтер Омелянівської сільської ради А. І. Грецький у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 23.

1932-1933

КОРОПСЬКИЙ РАЙОН

Дериґа Марфа Іванівна

1918 р. н., с. Свердловка

Щавлю ніде не захватиш, бо люди на ньому тільки й жили: м'яли і їли. Рвали квіти з конюшини і пекли млинці. Пробували їсти квіти акації, гнили картоплю. Було багато випадків отруєння. Коли почали копати картоплю, то рвали бадилля і варили суп. Хліб весь забрали ще восени 1932 року.

Хто в колгоспі працював, тому легше було, бо корів у них не забирали, і зерна вони трохи мали. Ще давали на трудовень півхлібини, квасолю, го-

рох. Того року у селі було багато чужих людей. Якийсь дід ходив по хатах, просив хліба, але не вижив, помер на дорозі. Я в колгоспі заробила 150 трудовнів. Але мені на них нічого не дали. Як вижили, не знаю.

Записали учні Свердловської ЗОШ.

Трагедія голодомору у спогадах очевидців // Нові горизонти (Короп). – 2007. – 10 листопада. – С. 5.

Дешко Олександра Миколаївна,

1922 р. н., с. Іваньків Криківської сільської ради

Я мало кого знала, тому вже не пам'ятаю імен померлих з голоду. А голод у селі був. Їли конюшину, збирали гриби. Одного разу пішла в урочище "Западні" по опеньки, а під кущем мертвий чоловік лежить. Весь опухлий, присів під кущиком, та так і помер. Після цього боялася ходити в ліс.

А їсти хочеться... Щоб не померти з голоду, шукала чогось їстівного. І в урочищі "Будище" натрапила на гречку-самосійку. З радощів нарвала цілу ряднину, а вдома нарobili з неї дерунів, то мало не померли. Все тіло крутило і сіпало.

У той рік, пам'ятаю, добре вродили зернові культури. Та поля ретельно скошували і заґрібали, щоб не залишилося ніде й колосочка. Та голодні

люди все одно йшли вночі на поле, сподіваючись знайти якщо не колосок, то хоча б декілька зернят. За крадіжку "колгоспного майна" суворо карали. Цих людей, мабуть, відправляли на заслання чи в тюрму (така версія була поширена серед людей), а, можливо, і вбивали, але я запевняти не буду.

Ще один голод довелося пережити після війни, в 1946 році. Теж важко було. Знову пекли деруни з конюшини і їли щавель. Але ця "голодовка" тривала недовго, десь із півроку.

Записали учні Іваньківської ЗОШ.

Трагедія голодомору у спогадах очевидців // Нові горизонти (Короп). – 2007. – 10 листопада. – С. 5.

Коваль Уляна Трохимівна

1925 р. н., с. Верба

У 1925 році разом з батьками переїхала до с. Верби тоді Понорницького району, де і пережила голод.

Будучи маленькою дитиною, а було мені тоді 7 років, я запам'ятала ті страшні події, вони залишили чорний відбиток у моїй пам'яті. Я й досі пам'ятаю той день, коли до нас у хату вдерлися десятник, голова сільської ради і два більшовики.

На той час ми мали корову, шістьох овець, порося та курей. На печі було розстелено мішок жита, на якому ми грілися. Коли непрохані гості зайшли до хати, то наказали взяти на налігач корову, вигнати з хліва овець і цю худобу відвести в колгосп. Ми дивились і плакали, бо розуміли, що залишаємося без молока. Десятник вкинув у мішок наших трьох курей. Мати голосила біля печі, але нічого не

могла вдіяти. Батько став сперечатись з "виконавцями", але ті пригрозили йому рушницями, тому батько був змушений виконати їхню волю.

Того вечора батько не повернувся додому і ми подумали, що його вбили. Але все обійшлося, вранці батько повернувся.

З кожним днем ми голодували все більше і більше, адже з їжі нічого не залишилося.

Навесні 33-го року ми ходили на колгоспне поле і видовбували гнилу перемерзлу картоплю, з якої мати варили нам суп. Його готували так: брали промиту гнилу картоплю, мати кидали її у воду, де вона розварювалась, туди ще добавляли трішки солі, якої було дуже мало, а коли юшку ставили на стіл, то картоплину розминали, щоб хватило всім. Цей суп нагадував рідкий кисіль. Другою стравою

для нас були пампушки, які готували так: сушене листя липи та акації перетирали на муку. Туди добавляли води і качали вже з готового "тіста" коржики, які випікали на сухій сковорідці. Також їли опуцьки (квітки кінського щавлю), з яких також пекли пампушки.

Від такої їжі ми стали пухнути, і за рік у моїй сім'ї померло п'ятеро дітей і батько. Залишилася я одна. На той час у нашому селі вимерло дуже багато людей, щодня у кожній родині вмирало по декілька осіб.

Їх спочатку ховали по одному, а потім їздили підводами і підбирали всіх померлих, і всіх разом скидали в одну яму. Ніхто навіть не ставив хрести. Я й досі не знаю, де могили моїх рідних.

Я не пам'ятаю, як заготовляли хліб у колгоспах, бо я була маленька, але знаю, як в нас з печі змели решту зерна, яку мати не встигли сховати.

Голод завжди для нас був страшним, нам дуже хотілося їсти, але без матері їсти не можна було. Так, одного разу ми так захотіли їсти, що як тільки мати вийшли з хати, я, як сама старша, підставила до печі стілець, залізла на нього, полізла в піч і голими руками вхопила гарячий горщик, який одразу ж перевернувся. Заплакала я і за мною всі діти, бо

залишилися на цілий день голодними, тому що на день виділяли одну гнилу картоплину.

Найтяжчим періодом голоду була зима 1932-1933 років. Ми лазили на сусідську стріху і вибирали з неї колоски. Босі, в одному ганчір'ї, ми за зиму майже розібрали сусідову стріху, за що нас дід ганяв кожного дня.

У нашому великому селі можна назвати декілька сімей, які не голодували. Решта ж так само пухли з голоду. Розказати про якусь конкретну сім'ю не можу, тому що всі були в однакових умовах.

Діти та старі люди від голоду страждали найбільше, адже вони були найслабшими.

У людей мого віку голод залишив чорну пляму в пам'яті на все життя.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці О. М. Коваль у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упор. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 28-29.

Костюк Катерина Андріївна

1922 р. н., с. Городище

Коли почався голодомор, мені минав десятий рік, я була найстаршою дитиною в сім'ї. Всього у нас було п'ятеро дітей. Батько був дуже працьовитий – займався гончарством, постійно їздив по селах з горшками, які обмінював на продукти харчування. Дуже важко було прокормити таку величезну сім'ю, та, дякувати Богу, всі вижили. Пам'ятаю, внесе мати лободи, накришить дрібненько, притрусить трішки борошном, залле водою – ось і салат готовий. Часто доводилось їсти млинці з липового борошна. Розділить мати кожному по два млинці, а решту ще залишає, щоб людям дати, які часто заходили до нашої оселі за милостинею.

Ніколи не забуду сусідського хлопчину мого віку – звали його Максим. Ми часто з ним гралась на вулиці. Одного разу сказали, що на вулицю він уже не вийде. Помер у такому юному віці, не розуміючи,

чому і за чий помилки він поплатився своїм життям. Також у часи голодомору помер мій дідусь. У 1930 року його вигнали із власної хати і забрали все до ниточки за те, що він не хотів іти в колхоз. Так і довелось йому помирати в чужій хаті.

Про опір тодішній політиці і думати було страшно не те, щоб говорити вголос, а щодо допомоги голодуючим, то зустрічались добрі люди, котрі подавали милостиню перехожим. Наша матуся також, в якій би ми скрутні не були, все одно лишала трішки голодуючим

Записав секретар Городищенської сільської ради А. М. Геза у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 29-30.

Радченко Павло Савович

1920 р. н., с. Нехаївка

Хочу розповісти, що прийшлося пережити у дитинстві і далі. Я народився 30 травня 1920 р. у с. Нехаївці, у 1928 р. пішов учитися до першого класу Нехаївської трудової чотирирічної школи (тоді

вона так називалася, а згодом змінили назву на "семирічна політехнічна"). У цьому ж році почалася колективізація. Спочатку об'єднували у СОЗи (спільний обробіток землі). У 1929 р. розпочали

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

розкуркулювати заможних селян. Нас, учнів, водили на екскурсію по селу і показували написи, котрі були зроблені на дощечках над воротами "Ворог Радянської влади".

У селі провели перепис землі. Багато селян приховали частину землі, не всю записали. Тоді, мабуть, за вказівкою згори поділили господарства на групи, десь по 10-15 господарів у кожній. Цим людям відміряли по списку стільки землі, скільки вони самі вказали під час перепису, а лишки віддали в СОЗ, де було чимало безземельних селян. Зрештою ця земля дісталася колгоспу. Багато незаможних селян та середняків вступили до колгоспу. А заможних селян називали куркулями і до колгоспу не приймали. У них силою відбирали худобу і реманент; будівлі: хати, хліви, комори продавала сільська рада на торгах, хто більше заплатить. Розкуркулених господарів разом із сім'ями висилали за Урал, в Сибір, на Сахалін. Провина у них була тільки та, що жили заможно. У СОЗі, а потім у колгоспі працювали за трудовні, на які начисляли зерно. У 1932-33 рр. весь хліб здали державі і на трудові давати було нічого.

На хуторі Нориця жив дід Іванченко, котрий робив сторожем на колгоспному дворі і придумував сатиричні вірші (не писав, а саме видумував). Потім на нараді у бригаді розказував, що за ніч напридумував. Ось один з його віршів того часу:

Устань, Ленін, подивися,
Як ці СОЗи нажилися.
Клуня раком, хата боком,
А кобила з одним оком.
На воротах – серп і молот
А у хаті – смерть і голод.
Як робили у пилу,
Обіцяли по колу.
А як почали щитати,
Нема чого людям дати.
І пішов тоді народ,
Де крохмальний наш завод
Жом в болото випускав,
І народ той жом збирав.
Поприносить собі в хату,
З нього блини випікати.
Хліба ніде було взяти,
Треба якось виживати.
Там люди з других сіл були.
Збирали жом, блини пекли.
Там і лагерем стояли,
Біля жому помирали.

Були тоді й господарі, котрі не хотіли йти в колгосп. Їх називали одноосібниками. Вони працювали на своїх нивах, звозили снопи жита додому, у клуні, там їх молотили ціпами, а зерно активісти примушували здавати державі. Дехто щось умудрявся і собі приховати: закопували хліб у хлівах, клунях, хто, де вважав надійніше. Активісти ходили

по дворах усіх господарів із залізними щупами, коли знаходили зерно, то все до зернини забирали, а чи попадало воно державі чи ні – не відомо було мені.

Тепер розкажу про свою сім'ю. Батько мій був 1881 р. н., мати – 1891 р. н. Мали вони двох дітей: брат старший, 1911 р. н. і я. Батько не хотів іти в колгосп, казав, як запишуть у колгосп, то пошлють куркульські хати розкидати, а це не по моему характерові. Брат їздив конем на заробітки по так званих радгоспах – Парафіївка, Софіївка, Тростянець та інших. Заробить трохи грошей, привезе додому, віддасть батькові, а батько віднесе весь заробіток у сільську раду, заплатить податок і весь труд там. Розкуркулити наше господарство по закону не можна було, бо мали усього 2 десятини землі. Проти таких людей сільрада використовувала доведення до двору такого податку, щоб господарі виявилися неспроможними його виконати, тоді їхнє майно розпродавали. Так поступили і з нами. Нарухували такий податок, що ніякими силами ми сплатити не змогли. Тоді сільрада забрала коня і корову і продала на торгах, як куркульське майно. Хату купив завод, а хлів, комору і клуню забрав колгосп. Ми у своєму дворі викопали землянку, щоб у ній жити, але – до цього часу не знаю причини, з якої завод не відібрав хату – і ми осталися у ній жити. А в землянці я розводив кролів, жила домашня худоба.

1932-33 рр. ми, як і всі люди, переживали трудно. Хліба не було, та залишалось трохи картоплі. Основне, що у найтяжчий час у нас ще була корова, яка нас і порятувала від голоду. Влітку я збирав щавель, ятловину, лободу і приносив додому. Мати сушила у печі, товкла у ступі, а потім пекла млинці, схожі на коров'ячі відходи. У нашому селі людей померло від голоду менше у порівнянні з іншими селами. Наше село виручав завод жомом, іноді крохмалем.

Батько з матір'ю крутили вірвовки на продаж, брат робив на заводі вантажником. Я після закінчення семи класів хотів поступати в технікум, але дітей куркулів і одноосібників туди не приймали. Я робив на торфорозробці, де різали торф для заводу. У 1938 р. поступив у "горпромуч" (горное промышленное училище. – Упорядники) при шахті. Провчившись один рік, став працювати в шахті. В армію призвали із шахти вже під час війни. Додому, в Нехаївку, повернувся у 1945 р. інвалідом II групи.

Записав студент історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка С. Токарєв у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 24-26.

Салогуб Тетяна Савеліївна,

1915 р. н., с. Іваньків Крисківської сільської ради

Коли був голод, мені було сімнадцять років, а зараз – 89!

Голод почався від того, не вродили зернові, картопля, конюшина на луках – корм для худоби. Ще у голоді винна та партія. Вона стребувала, щоб записувалися у колгоспи, а хто не хотів, забирали все з дому. Все це зробила вона – партія. Ми туди не записувалися.

Я знаю трохи про те, як тоді збирали хліб і можу тобі розказати. Хліб був тільки в колгоспі, але нам його не давали. На роботу треба йти, бо їсти хочеться. Ми пололи просо, а в нас очі позапухали від голодовки. Діждалися врожаю, колоски косили вручну, слідом йшли і в'язали у снопи. На поле тоді вивозили бочку з водою. Пам'ятаю, як тільки перший сніп зв'язали, то поб'ємо його об бочку, назбираємо зерна в чугунок, наваримо, понаїдаємося і даліше робимо. Хліб був тільки в колгоспі, нам його не давали. Люди нарізали колосочків з кілограм для дітей, так їм дали 6 років тюрми.

Картоплю теж відбирали. Неподалік від села, на хуторах, вона гнила у буртах. Ми потайки відкриємо бурт, щоб ніхто не бачив, напечемо та й їмо гнилу картоплю. Повесні їли конюшину, листя липи,

щавель. Бувало, гречка натруситься на землю, проросте, то ми її рвемо, потовчемо, й напечемо оладок. Від гречки щипало (чесалося) все тіло, мовби мурашки кусають. Все одно її їли. Такі оладки були тоді не в кожного.

Якось з такими оладками пішла я з сусідкою косить в поле, попрацювали, пішли перекусить, глядь, а оладків на місці у хустині немає. Кинулися ми їх шукати, а вони випали з у хустини, як вона йшла полем, і на них, прости Господи, нагидила корова, а ми ж підняли їх і стали їсти. Старі, коли ходили збирати губи (гриби), то бувало присяде, щоб зірвати його, а назад не підніметься. Чула я, що у ближніх селах їли й котів та собак, а у нашому селі такого не було. Усього страшного багато пережили люди в голодовку.

Записав студент Чернігівського інституту права, соціальних технологій та праці О. Горох у 2004 р.

Пам'ять народу неубісна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 20-21.

Токарева Ганна Микитівна

1923 р. н., м. Короп

Після революції Короп був невеликим містечком. Все було зруйновано війною. У 1921 р був неврожай і голод. Мати розказувала, що вона робила на крохмальному заводі, брала жмаку (відходи). Там був начальником єврей, він іноді дозволяв брати і крохмаль. Країна піднімалася з руїн, вона була у колі ворогів, треба було створювати промисловість, зміцнювати обороноздатність. Все це лягало тягарем на плечі народу.

Із 1921-23 рр. почався період непу. Було похвалення торгівлі, товарного виробництва. Людям стало трохи легше. Декого і в цей час обкладали податками. Хто його не виплачував – тих виганяли з хати. Хтось приходив, забирав гроші. Ніяких квитанцій не давали. Приходили з селищної ради і випроваджували з хати. Все це було до 1929 р. Він вважається роком "великого перелому", коли почалася суцільна колективізація. Це вже було без Леніна, при Сталіні.

У нас, у містечку, хліборобів небагато було, тому масового вступу у колгосп не було. Створювали різні артілі – шевців, ковалів, столярів. Однією з них – тут об'єднували представників різних спеціальностей – була артіль імені ІІІ Інтернаціоналу. У Коропі

ще існувала комуна під назвою "Якорь". Нас із школи водили туди на екскурсію. Хлібороби, які мали землю, вступали у колгосп. Він був до війни один – ім. Сталіна. Хто не вступав у колгосп, того розкуркулювали. Коло нас жив якийсь Журавель, у них було багато землі, город. Чогось його розкуркулили і, мабуть, у тюрму посадили. Сім'я його залишилась у Коропі. Пройшла так звана експропріація, коли у людей відбирали і розбивали жорна. Ступ, правда, не зачіпали. Я пам'ятаю, як по дворах ходили, забирали жорна. Так люди могли хоча б жменю ячменю, проса, гречки, жита змолоти, але вважалось, що це приватна власність на засоби виробництва. Отож і почалась експропріація – у старців відняли торби.

Я не знаю, з чого почався голод. У Коропі не було такого, як у Полтаві. Коли я там вчилася, мені хазяйка розказувала, що стояли скирти хліба, їх охороняли, а люди пухли з голоду. У Коропі не було заможних селян, які б мали великі запаси хліба. Можливо, у тих, кого розкуркулювали, все забирали, але масово такого, щоб все вигрібали, вимітали, не було, бо не було чого. Та, мабуть, і неврожай тоді був, картопля не вродила.

У 1933 р. голод, звичайно, був, але масової

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

смертності не було. Нормально працювала школа-семирічка. Для дітей створювали дитячі площадки (дитячі майданчики). Дітей туди підвозили підводками і забирали додому. Я теж була на площадці. У школі було організовано їдальню для найбільш вразливих учнів. Там варили юшку, де-не-де у ній і картоплина попадалась. У школі було підсобне господарство. Посадили картоплю. Матері ходили полоти її, але, здається, вона не вродила.

Люди голодували. Їли жмаку, щоб її дістати, треба було всю ніч чекати коло крохмального заводу. На лузі збиралася вода, що стікала із заводу. У ній були і рештки крохмалю. Люди рилися, збирали крохмаль разом з землею, потім промивали його і пекли млинці. Пісок тріщав на зубах. Але робили це тільки найбільш вразливі. Ті, хто мав корову, мали молоко, їм легше жилося. Дехто, особливо, шевці ходили на села шити взуття, там трохи підробляли. Я знаю, що старий Нерета чоботи шив по селах, корова у них була, то їй жилося їм трохи краще. Але хліба у людей не було. Коли прийшла весна, перейшли на підніжний корм: щавель, опуцьки, заяча цибуля, квіт конюшини і акації – все йшло у їжу. Влітку виручав ліс, збирали ягоди, гриби. Найважче було взимку і навесні, поки трава не піднялась. Жмаковники купи не держались, бо борошна не було. Та й жмака була делікатесом. А ота страшна чорна земля...

Але все ж такого, щоб на вулиці люди падали і вмирили, у Коропі не було, хоча, може, хтось і вмер. На Михайлівці земля була краща, городи більші, люди трохи краще жили, ніж у бору. Не було й такого, щоб масово вирізали худобу.

У церкві правилось, церкви ще не позакривали. Живі були старі батюшка з матушкою. Мати ходила до них полоти, воду носити. Вони віддавали їй шолупайки (лушпиння) з картоплі. Вона сікла їх у ночовочках і смажила на сковороді, змазаній воском.

Якісь банди були, може, в голодовку, а, може, й пізніше, з тих, кого порозкуркулювали. Були вони і

в 1936-1937 рр., або трохи раніше. Знаю, що по лісах ховалися, по селах. Начальник міліції Богданов був убитий, ще вбиті були – все з бандами воювали.

Були так звані торгсини. У Коропі їх не відкривали, але у Конотопі був. Люди, які мали золото, їздили туди здавати його в обмін на продукти. Були у деякого з наших жителів, особливо тих, які займалися торгівлею, гроші і цінності. Їх вилучали представники влади. Людей забирали у міліцію, заставляли віддавати те золото, що приховали. Це продовжувалося і після голоду. Коло Панського озера жила баба Редьчиха. Вона тоді дочку заміж віддавала і співала: "Зятю мій хороший, закопала під вишнею гроші". То до неї теж прийшли, забрали у тюрму, і дійсно знайшли на городі закопані гроші.

І в 1934-35 роках не було такого, щоб хліб вільно продавався. Тільки у 1937-38 роках у крамницях з'явився подовий хліб. Правда, у людей не було грошей. Колгоспникам зерно, отримане на трудовні, возили по дворах. Народ тоді був темний, далекий від політики. Радіо рідко у кого було, хіба на площі можна було послухати. Але жили веселіше: як неділя, люди на вулицю виходять, прямо на землю посядуть і спілкуються. Більше компаній було. Тоді у сім'ях багато дітей було – троє, четверо, рідко коли двоє. На вулиці стояв завжди такий гармидер: то у якогось м'яча, то у зіпсований телефон (?), то у жмурки граються.

Одним словом, важкий час пережили люди. А тоді ще й війна почалася. Але таке виховання було, що й не уявляли, що може бути краще життя.

Записав студент історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка С. Токарєв у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т.П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 28-30.

КОРЮКІВСЬКИЙ РАЙОН

Ващенко Парасковія Павлівна

1924 р. н., с. Перелюб

Під час голодомору 1932-1933 рр. ми вижили, як тільки могли. Мені тоді було років 8-9, я все пам'ятаю. Ми ходили до лісу, об'їдали шишки з сосни, з сушеного листя робили ладки, з тирси і лободи. Доводилося ловити мишей, котів, пташок і споживати. Голодомор був дуже сильний, люди пухли з голоду.

У селі був такий випадок, що коли у однієї жінки померла дитина, то вона її з'їла й говорила, що

м'ясо дуже солодке і смачне. Ми ходили на поле, і збирали гнилу картоплю і робили з неї ладки. Так і жили. За рахунок того, що в наших краях є різні трави, ягоди, бур'яни – голод був не такий, як у Південній Україні. Говорили, що були села, де вимерли всі жителі. Вижили ми, мабуть, тому, що дуже хотілося побачити світ, нормального життя. Дуже тяжко тоді було, завжди хотілося їсти. Навіть вночі снилося, що ми всією сім'єю сідаємо за стіл обідати. А на

столі стоїть гарячий борщ, хліб... Після такої "мрії" уві сні ще більше хотілося їсти. Дорослим було легше переживати голод, ніж дітям. Деякі батьки просто не витримували мук їхніх дітей і тікали або взагалі позбавляли життя і себе, і малечу.

Нехай ніхто і ніколи не побачить і не переживе таке!

Записала студентка Чернігівського дер-

жавного інституту права, соціальних технологій та праці К. Іваненко у 2005 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – С. 34.

Гнівек Ганна Єлизарівна

1920 р. н., с. Олександрівка

У нашій сім'ї було шестеро дітей. Сім'я наша була не бідною. Мали багато землі, двоє коней, корову. На той час розкуркулювали майже всіх підряд. Спочатку забрали корову і коней. Коли з Мени гнали корів, мабуть, кудись на м'ясо, повз наш двір проходила і наша корівка, впізнала свій двір і зайшла. Ми її причинили, та побачили погонщики і забрали назад. Як ми плакали, побивались, просили залишити її, але марно. А коли вдруге бригада прийшла, то все, що було їстівного, вигребли. Забрали навіть скриню з комори. Думали там багато чого знайдуть, а там тільки горщик з льоном і мички конопляні і льонові та ще дитячі сорочечки. А зерна ми трохи заховали. Хоча й шукали те останнє зерно, та не знайшли. Потім те зерно пересушили та пекли з нього хліб. Та вистачило його ненадовго. Потім всі люди стали їздити в Козилівку міняти одяг, настільники, полотно на продукти. Давали зерно, муку, хліб. Поїхали і ми з батьком. Виїжджали дуже рано. Ночували у дорозі.

Коли потепліло, стали рвати щавель, липу, лободу. Товкли ми все це в ступі і пекли оладки. Борщ мати варила з одним щавлем. Поїмо і знову хочеться їсти. Мати каже: "Ідіть на вулицю, погуляйте". А ми ждемо обіду, ніяка гульня нам не на умі. Пасли

корів, то за те увечері молока дадуть. Я в дитинстві була охайною, в одному платтячку мала рік ходити. Учителі хвалили: "Хоч платтячко і стареньке, але охайненьке". Чоботи були материні. Коли надворі грязь, то чоботи берегла, знімала. Йду до школи босою, потім біля школи помию ноги і взуваю чоботи. Пам'ятаю, як з іншими дітьми заглядали через плот (лісу) у двір одного з активістів. А там його дружина сорочки свої випрані вішає. А пошиті вони з наших маленьких сорочечок. Недалеко від нашого двору було кладовище, то, мабуть, не було жодного дня, щоб когось не везли ховати. Помер і наш батько у 33 роки. Поховали його в саду. Був страшний голод. Ще під час голоду був такий випадок. Пішов брат по коней, а повернувся з пугом – вовки поїли коней. Ми думаємо: підемо, хоч м'яса з кісток пообрізуємо. Йдемо, а назустріч люди щось у відрах несуть. Вийшли за село, де були коні, але там уже нічого немає. Тоді ми зрозуміли, що люди несли.

Записала головний бухгалтер Олександрівської сільської ради Н. А. Василенко у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 33-34.

Києня Михайло Петрович

1924 р. н., с. Забарівка, тепер мешкає у м. Корюківка

Я народився у с. Забарівці, тут пережив і голод. У мене було два брати – Володимир і Борис.

Село наше було не дуже велике: близько 500 дворів, понад 1 300 душ населення. У 1932 році я помагав батькам у виконанні деяких польових робіт. Врожай у наших краях того року був середній, ніби нічого не передбачало голоду у 1933 році. Зерна було вдосталь, щоб пережити зиму до нового врожаю, хоча наша сім'я і не була багатою. По дворах ходили бригади і поступово забирали все, що

тільки можна було. Бригади були озброєні металевими прутами і швидко знаходили зерно. Так було і в нашій родині. Добре, що хоч картопля вродила, на ній протрималися деякий час. На зиму вона була закопана в яму. Бригади не відкопували тих ям, а зернові й бобові збирали до останнього. Коли всі запаси вичерпалися, мати вже не знала, з чого можна зварити хоч якусь баланду.

Доти була картопля, то її терли, випікали якісь коржички. Коли ж вона скінчилася, то до половини до-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

давали листя, кору з дерев, кропиву і пробували щось випікати. Багато людей ходили пухлі. У нашій сім'ї теж почали пухнути.

Нарешті прийшла весна. Почали використовувати лободу, листя кропиви і липи. Все це сушили, перетирали, намагалися щось приготувати.

Посаджену на городі картоплю вночі виривали з землі голодні люди. Були навіть такі випадки, що за цю "нешасну картоплину" люди платили своїм життям.

На нашому кутку померло чимало людей. Важко сказати, скільки померло тоді жителів нашого села, бо мені було тільки 9 років.

Пам'ятаю, що того року по селу ходило з наді-

єю щось з'їсти багато людей з інших районів Чернігівщини. Вони казали, що в їхніх селах смерть забрала багато жертв, а деякі села вимерли майже повністю.

Страшно згадувати ті часи, але все це було. Моїм дітям і онукам важко все це уявити, але все сталося насправді. Я цілком впевнений, що голод у нашому селі був викликаний штучно.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці О. Києня у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 25-27.

Науменко Володимир Гнатович

1920 р. н., с. Турівка Наумівської сільської ради

Мені було тоді 13 років. Я пас людську худобу ціле літо 1933 р., дякуючи чому і вижили, бо люди платили, хто картоплею, хто борошном, хто крупами. Та й ми не зарізали корову, а хто зарізав, ті не вижили, бо хоч літр молока та був.

Весною колгосп посадив усе, та воно позамокало. Ціле літо і осінь йшов дощ, не можна було зібрати урожай та й нічим: був один кінь і одна косарка. Жита повбирали, баби пожали та воно все погнило у копах, бо щодня йшов дощ – все позаливало. З колгоспу нічого було взяти, план не виконали.

Помирати почали навесні 1933 р. Де був розумний голова колгоспу, там було організовано кухню. Людям, які працювали, давали кукурудзяний суп і по шматочку хліба з макухи. Але це тільки тим, хто ходив на роботу.

Із Турівки багато людей йшло на Росію, до Брянська, і по дорозі сильно багато помирало. Йшли і в Донецьку область, бо там були тоді вже пусті хати, осідали в основному в Амвросієвському районі. І тепер там живуть турівці і брат мій теж. Виїхало з Турівки господарств 30-40. У 1933 р. колгоспам дали позику, але її треба було повернути і зда-

ти план.

У 1933 р. врожай був хороший, та людей померло знов багато, бо організм виснажений, а люди наїдалися і помирили. Я пам'ятаю, як мати перший раз спекла хліб (а вона в нас розумна була), не дала нам багато їсти, а годувала потрошку. А в голод люди їли котів, коней, листя з липи сушили, терли і пекли лепьошки, рвали щавель. Борщ варили з лободи і кропиви. Ходили в поле і збирали мерзлу картоплю, пекли з неї ладки або терли по картоплинці в борщ. Сильно багато вмерло людей, так що у 1933 р. і урожай збирати нікому було.

Сильно страшний був голод у 1932-33 рр. Не дай, Боже, ще раз пережити. Причина голоду була в тому, що були погані погодні умови: щодня йшов дощ, сонце за день виглядало, може, години на дві.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка В. Легеда у 1999 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 33.

Симончук Ганна Митрофанівна

1930 р. н., с. Наумівка

Її спогади значною мірою базуються на розповідях матері – Пекельної Марії Іванівни (1904-2001).

У селі нашому в 1930 р. організували колгосп. Першим головою став мій дядько Пекельний Тихон

Іванович. Він відразу сказав, щоб добровільно записувалися в колгосп і щоб віддавали туди землю, дозволяв залишати собі 50-70 соток землі біля двору. У 1933 р. у селі було приблизно 10 заможних господарів, але вони записалися до колгоспу, тому

їх не розкуркулили і не відібрали зерно. Хто ж не хотів йти в колгосп, у тих забирали все, їх розкуркулювали. Був у селі заможний господар Савела, який навідріз відмовився вступати в колгосп. Отож, все їхнє майно розкуркулили, а самих відправили світ за очі.

У 1933 р. наприкінці літа йшли безперервні дощі: на городах все повимокало. Люди їли листя, ко-ру. Весною збирали гнилу картоплю, обрізали її, вимочували крохмаль, і пекли з нього оладки. До-давали в тісто просяну шарийку (полову). Їли мо-лочні продукти, адже в багатьох були корови. Кол-госп допомагав: видавали на руки по 2-3 кг зерна. Це була плата за працю. Коли вродило жито, то більшу частину здали державі, а що залишилося, то віддавали людям

У цей час у селі усі називають "кірпичний завод" (так у селі усі називають цегельню). Директором його був наумівський чоловік, він теж допомагав людям, чим міг. Але допомога поширювалася тіль-ки на колгоспників.

Від голоду у селі помер один чоловік: батько Михайла Улитича. Він ходив пухлим. На нього ходи-ли дивитися, бо до цього такого не бачили, але да-ти поїсти боялися, бо голова заборонив допомага-ти тим, хто відмовлявся записуватися до колгоспу. З інших сіл приходили голодні люди і обмінювали на картоплю свої речі: хустки, ковдри, простині. Вовняну хустку віддавали за буханку хліба. Чимало наумівчан нажилося за їхній рахунок. Голод був не таким страшним, бо голова колгоспу був доброю людиною. Він мав багато родичів і помагав їм.

Записала студентка історичного факульте-ту Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Н. Панченко у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про го-лод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ні-жин, 2005. – С. 21-22.

Сотник Поліна Омелянівна

1922 р. н., с. Камка

До 1927-1928 року ми жили в с. Чорний Ріг, по-тім переїхали в Камку. У 1931 р. у селі створили колгосп. Точно не пам'ятаю, але, здається, що го-ловою колгоспу став Мисник. Він силою почав зга-няти людей у колгосп, сам записував трудодні: сьо-годні заробив день чи півтора. Але на них нічого не платили, пізніше стали давати по копійці, чи 2 ко-пійки.

З шести років я пасла свої дві корови, у 8 років – 8-10 людських. За літо заробляла пуд зерна. З 12 – 13 років я ходила на загальні роботи: полола овес, льон. У нас був великий двір, заможніші люди приводили свої корови, мати їх доїла, доглядала і за це давали хліба.

У 1933 р. було мокре літо. Погнило все, а зібра-не вилучали. Мисник тоді вже не був головою кол-госпу, його оголосили куркулем і вислали в Сибір. Пізніше він звідти повернувся. Пам'ятаю, що й Олексія Кожедуба теж розкуркулили і заслали до Сибіру.

Голодомор був страшний: щодня вмирало по

10-20 людей. Люди мерли на ходу – ледве йшов чо-ловік, впав і вже мертвий. Їх не встигали ховати. Ін-коли трупи валялись на дорогах, під тином, у хаті. Ніхто з місцевої влади не стежив за цим. На кладо-вищі копали велику яму і зносили туди мерців. Ча-сто прикопували їх прямо на тому місці, де знахо-дили.

Навесні 1934 р. садили картоплю шалупаєчка-ми, сіяли, хто чим міг. З колгоспу не давали нічого. Але з цих шалупаєчок виросла картопля, того року зібрали великий врожай.

Записала студентка історичного факульте-ту Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Н. Панченко у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про го-лод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ні-жин, 2005. – С. 22-23.

КУЛИКІВСЬКИЙ РАЙОН

Глузд Мотря Василівна

1901 р. н., с. Глузди Горбівської сільської ради

Страшне лихо для всього народу вона зустріла з трьома дітьми на руках і робила все від неї залежне, щоб врятувати їх від голодної смерті. 1932 рік видався середньої врожайності і ніщо не віщувало голоду. Причини його полягали у надмірному збиранні хліба з селян, крім хліба, забирали картоплю, сало, а про м'ясо й говорити нічого.

Із сусіднього села Горбова приїжджали спеціальні бригади, вони ходили по селу гуртом, по 5-7 чоловік, відбирали і вантажили на підводи мішки з продуктами. Говорили, що це – хліб для молодії Радянської держави. Зайшовши до хати, чоловіки з бригади забрали зерно, але, зглянувшись на маленьких дітей, і залишили 2 пуди.

У селі людоїдства не було, але люди помирали прямо на вулиці. Був такий випадок: йшов вулицею високий, кремезний чоловік, але він був таким знесиленим від голоду, що впав посеред дороги і вмер. А на початку літа трапилось таке: на невеличкому клаптику росли полуниці. Як тільки з'явилися

перші ягоди, господиня вирішила зірвати їх ще зеленцем. На грядці лежав на боку якийсь чоловік і жадібно ковтав ягоди. Вона закричала на нього, але у бідолахи не було сил навіть, щоб підвестися. Він навкарачки, ледь перебираючи ногами, поповз з чужого городу.

Найбільше лютував голод з середини зими та до кінця весни. У цей час померло багато людей похилого віку, а дітей рятували, як могли. Батьки, не доїдаючи самі, усе, що було їстівного, віддавали дітям.

Записав студент історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка О. Хоменко у 1998 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С 34.

Гончар (Янко) Любов Данилівна

1932 р. н., с. Смолянка

А було у моїх батьків Данила Івановича та Ганни Макарівни Янків восьмеро дітей. Гриша найстарший, а ми з Колею – двійнята, наймолодші – 1932 року народження. Батько був добрим господарем, гарним теслею, розказували, що жили ми непогано.

Дуже болісно сприйняв батько звістку про колективізацію, не хотілося нажити важкою працею, потом і мозолями, віддавати в колгосп. Тому відмовився вступати до нього... <...>

До нас не раз приходила бригада активістів, забрали все – худобу, картоплю, зерно, усе, що було їстівне. Особливо старався один із комнезамівців – Сапака. Вигріб з-під полу 15 останніх картоплин, сидіть голодні!

Весна 1933-го принесла не радість оновлення всього живого, а навпаки – сум і жах. Голод кістлявою рукою смерті постукав в оселю багатодітної сім'ї. Батько вранці ходив ловити рибу в невеликій річці Смолянка. Діти з нетерпінням очікували його повернення. Кілька рибин, які пощастило зловити, не встигали навіть зварити, їх з'їдали сирими. Та цього наїдку було недостатньо. Втрачали сили і дорослі, і малі.

Першим помер 16-річний Гриша, а потім – на

два роки молодша від нього Домаха. Батько і Коля померли в один день, їх поховали в одній могилі. Миша виповз на подвір'я, просив водички, та так і не повернувся до хати. Не стало близнят Павлика і Петі... Всі померли в один тиждень.

Любов Данилівна знає про все з розповідей матері. Їх трьох чекала б сумна участь, якби не добросерді люди, які перейнялися їхнім горем і поділилися з нещасною, горем убитою матір'ю і її уцілилими дітьми всім, чим могли.

- Ми не дамо вам померти, – сказала сільська фельдшерка Паша Прокопівна і бездітне сімейство Левка і Катрі Масльонок. Поділилися з жертвами голодомору скромними харчами і врятували їхнє життя.

Матері Ганні Макарівні судилося довге життя, часто вона оплакувала своїх передчасно померлих дітей і чоловіка, згадувала про той чорний час. Померла у 1968 році, її поховали поруч із шістьма могилами, де покоїться прах Данила Івановича і їхніх дітей.

Зінко Т. Від великої родини із 10 чоловік у тридцять третьому лишилося тільки троє // Поліська правда (Куликівка). – 2007. – 17 листопада. – С. 5.

Корогод Олександра Овсіївна

1927 р. н., с. Орлівка

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Мені було 5 років тоді, але я ніколи не забуду тих років. Люди голодували і вмирили сім'ями. Недалеко від нас жили Головачі. Шість чоловік сім'ї опухли і померли від голоду. Лишився дворічний хлопчик Павло, який лазив по трупах, доки їх не прибрали. Йому пощастило вижити.

Померли і сусідські хлопчики Іван і Каленик Устименки, яким було по 12 і 16 років. Їхній батько, Клим, не тямлячись від голоду, украв у односельця коня, убив, обідрав. Але зварити не встиг. До них прийшли по сліду, накинули на голову голодного шкуру і повели до сільради.

П'ять пухлих дітей було у Тимошенків. Їхні батьки працювали в Чернігові, щось привозили їсти, і всі вони вижили.

Щодня вмирало багато людей у селі. Усіх збирали і, наче дрова, вкидали в одну яму, що ставала спільною могилою.

Для нашої сім'ї тяжкі часи були у 1934 році, коли батько лежав пухлий і вже не підводився. Але ми ходили в ясла, а мати на роботу. Хліб пекли з медівок, ситняку. Якось вижили і батька врятували.

Записала студентка Ніжинського училища культури і мистецтв імені Марії Заньковецької, член історико-краєзнавчого гуртка "Пошук" І. Хорошок у 2007 р.

Український голодомор: факти, наслідки, дослідження: Свідчення очевидців, зібрані студентами / Укл. В. К. Швець. – Ніжин, 2007. – С. 84-85.

Лазар Анастасія Олексіївна

1909 р. н., с. Дроздівка .

У той час я працювала у колгоспі ім. Леніна (він був на Лазарівці – кутку села). Всього у селі було 4 колгоспи: ім. Шевченка (на Гончарівці), колгосп [ім.] Верховної Ради і хутірський – "Червоних партизанів". Ще була комуна "Нове життя" (під лісом), до неї входило близько 10 сімей. У справах я часто ходила до Орлівки, Жуківки, тому можу сказати, як було й у сусідніх селах.

Голод тривав близько року. Найважче було навесні, коли всі припаси з'їли, а нові ще не вирости – ягоди, гриби, навіть кропива. А треба було чимось сіяти, чимось орати, а коні вмирили просто у полі. Можу сказати про хлібозаготівлі одне: у нас у селі не було такого, як у інших місцях, щоб забирали усе їстівне. Птицю у колгосп не забрали, і дрібна худоба зосталася. Але під кінець голодних років домашньої птиці не залишилося, кіз теж. Коней, може, пара яка і вціліла – це на село з населенням у 10 тис. жителів. Рятували нас наші господарства, що під хатою, та ставки і ліси навкруги. Влітку було легше – зелень, медовки, щавель – усе йшло у страву. Хліба не бачили іноді по тижню, а вже якусь юшку варили, якісь оладки місили. А взимку і ранньою весною було страшно: ледве ноги волочили, а треба йти. Та ще й молоді були, якось трималися. У нас ще тихо було, ніхто не лютував особливо, а розповідали, що по інших селах і останнє борошно відбирали, і навіть борщ з печі виймали.

Мені було 23 роки, коли я на власні очі побачила

те лихо, що зветься голодною смертю. У селі тільки й розмов було про померлого чоловіка, якого знайшли у порожній хаті на краю села. Здається, він пролежав там не один день. Поховали його без імені, без роду. Він був нетутешнім, мабуть, одним з тих, чиє майно забрали, а родину викинули напризволяще. А він шукав захисту, порятунку і їжу, а знайшов смерть від людей та біля людей. Гірка доля, і не один він проніс цей хрест.

Коли погано дитині, здається, все б віддавав, щоб не страждала, взяв би весь біль на себе, тільки б не бачити змарнілі личка та запалі очі. Дітям віддавали все найкраще, що було на небагатому столі – картоплинку чи яблучко. А старим було важче, але й вони трималися, бо ніхто не замикався із своєю бідною. Люди розуміли: я допоможу сьогодні тобі, а ти – мені завтра. Інколи переходили до однієї хати декілька літніх жінок і вже разом якось тягли те господарство. Разом не так страх бере, вірили і сподівалися, що отямляться і врятують і їх, і дітей їхніх, що нащадки не зазнають такого лиха.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Т. Шатило у 1996 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С 34-35.

1932-1933

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Лазар (Дворецька) Ганна Андріївна*

1902 - 2002, с. Дроздівка.

У 1926 р. я вийшла заміж за Пилипа Дворецького. У 1927 р. народила первістка, Дмитра. Чоловік мій був зятим більшовиком, під час революції воював у Ніжинському партизанському загоні. У боях йому зранили ногу, тому він кульгав, але видний чоловік, господар добрий, тож я за нього пішла, потім гайсти (лелеки) і дітей принесли – жили як люди. У колгоспі я не працювала завдяки Пилипу, все ж дуже поважаним він був у сільраді.

Коли у 1932 р. почали ходити і відбирати зерно, то до нас не заходили. У нас ховали своє збіжжя і батько, і чоловік сестри Варки. Хліб закопали на городі, збоку від хліва. Мені лячно було, все думала, що з нами стане, як знайдуть, але Бог милував – не приходили. Ми не пухли з голоду, але голодно було. А от сусіди наші – Гончари – постраждали. Вони жили через дорогу, молодими були, одного віку з нами. У 1932 р. дружина померла від туберкульозу і залишила його з чотирма дітьми. Він маявся, бідний, маявся і помер невдовзі, а діти самі залишилися. Ми їх всім кутком підгодовували, але ж удома у самих діти голодні. Так ті сироти гончарівські і померли всі взимку, попухли з голоду.

Пилип мені розповідав, що весною 1933 р., коли сіяти треба, а нічим: ні зерна на посів немає, ні коней, щоб зорати, то ті нехристі з сільради, тільки не наші, а прийшли, людей впрягали замість коней орати. Люди після зими несили, худі, не можуть тягти плуга, так їх батогами позабивали на смерть,

там же у полі й поховали – закидали землею. Отак знущалися над безвинними людьми, і покарання їм за це ніякого не було. А так можна сказати, що нашу родину голод обійшов, ніхто не помер, тільки горя натерпілися.

Молодші повтікали у місто, думали там доля краща, там і лишилися. Та воно й зрозуміло: хахи творилися на селі. Людей до Бога не пускали, церкву закрили, ховали покійників не по правилу, іноді й по 10, 15 відразу. А потім вже після війни, яку ми, всі семеро дітей, пережили, мати нам говорила, що нас врятувала свячена книжка. Вона, коли тільки одружилася, то ходила зі своєю матір'ю у Києво-Печерську Лавру на прощу. Вони йшли пішки, перед тим постували, звідти принесли ту книжку, її нам батько читав у неділю. Мати думала, що саме ця освячена книжка нас врятувала. Може, так воно й є, а, може, ми такі живучі: мати майже до ста років дожила і ми з сестрами Варкою та Дунею не відстаємо.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Г. Мотінова у грудні 2001 – січні 2002 рр.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С 37.

* Подані нижче свідчення Є. О. Лазар та О. А. Лазар належать рідним сестрам Г. А. Дворецької (Лазар).

Лазар Євдокія Андріївна

1913 р. н., с. Дроздівка

У 1930 р. батько погодився піти в колгосп, бо погрожували, що розкуркулять. Я чула, як батько з матір'ю сварилися з цього приводу. Матері шкода було худобу, а батько кричав: "Ти, стара, не ерепенься, будемо записуватись, бо розкуркулять, виженуть з хати, то розліземось, як миші".

От після цього ми й ходили на роботу в колгосп. Працювали, світу білого не бачачи, тепер так не працюють: і орали без коней, і боронили. Всю мужичу роботу виконували, а повних днів нам не ставили. Потім почали ходити люди якісь, шукати зерно, продукти, все забирали, але батько з дідом заховали у Пилипа – чоловіка Ганни (старшої сестри). А я тоді сережки носила, простенькі такі, але сусідські дівчата мені дуже заздрили. От коли стали ходити ті люди, то вони мене й намовляють, кажуть, що коли побачать сережки, то одразу батька заберуть. Я, дурна, повірила і викинула сережки у

колодязь, а потім дуже шкодувала, та й мати сварила.

Дітей дуже багато помирало, малі особливо, бо не хотіли їсти, що було, а мати ж нічого кращого дати не може, от і пухли. У школі пухлих не було, вони не в силі були дійти. Люди страшенно голодували. Орлівка майже вимерла, не можна було до села близько підійти, так смерділо. А ми так-сяк вижили. Коли у 1932 р. неврожай намітився, то мати порадилася з батьком і віддала найменшу сестру Таню (1920 р. н.) своєму братові. Вони були сильні господарі, а дітей не мали. Отож Таня і пішла до них за дочку, у них їй добре жилося.

Ми вже голодували, а до нас із сільради приходили, шукали харчі, яких не було і в помині. Як тільки сніг зійшов, ходили кропиву рвати. Мати з неї борщ варила.

Усе забирали, усе! Як тільки земля тих іродів но-

сила, бо свої ж своїх і глумили. Бозю забули, церкву розорили, за те він і покарав нас.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Г. Мотінова у

грудні 2001 – січні 2002 рр.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 38.

Лазар Олена Андріївна

1917 р. н., с. Дроздівка

Більшість з нас, дітей родини Лазарів, були вже підлітками, коли батько вступив до колгоспу. Він спочатку не хотів іти, казав, що то не природно, бо кожен господар з родиною сам повинен працювати чи на полі, чи у кузні, чи череду пасти. У батька була кузня, стояла вона за городом, під вербою. Біля кузні була копанка. Мати виганяла туди качок маленьких плавати. Ми, діти, теж там купалися.

Так от, у 1930 р. до батька прийшли якісь люди (були вони не з нашого села, бо розмовляли інакше) і сказали, щоб вступав у колгосп і став колгоспним ковалем. Батько був проти, бо у родині був достаток, принаймні на необхідне вистачало. Тоді ті ж люди розвалили кузню, реманент кудись розтягли, а наковальня лишилася. Вона важенька, ніхто не міг подужати, а потім не знаю, куди поділася, я тоді на навчання була. Отож кузню поламали і батько пішов до колгоспу, але кузні йому не зробили і він працював, як усі.

Старші сестри (Варка і Ганна) вже були заміжні, а ми, молодші – Дунька і я – ходили з матір'ю до колгоспу. Працювали як дорослі жінки: сапали, садили, копали, а ставили нам лише по пів-рисочки (половину трудового дня). Всі працювали, нічого не вичало голоду. Ми з Дунькою ходили ще до школи, в один клас, а Дмитро був старшим за нас: він допомагав нам у навчанні. Дуньці вчення не давалося. Вона, йдучи до школи, плакала, а мені у школі подобалося, я добрі оцінки мала. Думала після школи їхати у місто, щоб вчитися далі. Всі, хто школу скінчив і хоча б трохи тямив, то тікали з села, бо важко було робити.

Восени 1932 р. стали ходити по дворах і забирати зерно. Казали, що забирають в "закрома Родини". Батько казав, що вони з сільради. Заходило до двору по декілька чоловік, забирали все зерно, яке знаходили, погрожували розкуркуленням. У селі багато вже кого розкуркулили, бо люди, хто не лінувався, то жили в достатку. Чимало з тих, хто боявся, щоб не розкуркулили, втікали самі, щоб їх не вислали силою. Опісля ніхто й не чув, що з ними

сталося. Господарі заковували зерно в городі, хлівах, клунях.

Якось прийшли й до нашої хати, було їх аж п'ятеро чоловік і до діда – батькового батька: "Покажуй, де хліб!". Дід повів їх до засіки, а там – пусто. Заходилися вони по двору нищпорити, шукати, а дід їм: ""Нема нічого, он дітей повна хата, все поїли".

Восени пішли дощі. Все залило, городина вродила погано. Ми з Дмитром ловили кільку (дрібна риба), мати її варила й смажила. Коли ще була картопля і буряк, то варили борщ. Навесні, коли вже нічого не залишилося, то варили лободу. Ходили в поле, збирали торішню картоплю, вона була мерзла, гнила, але мати робила з неї драники і ми їх їли. Нам постійно хотілося їсти, ми не перебирали, і пухлих не було, хоча й дуже голодували. У нашому селі більшістю вмирили діти. А в Орлівці, батько розказував, мерли вулицями і їх ніхто не ховав, бо ті, хто ще був живий, несли були це зробити.

У 1931 р. батько пішов працювати у МТС, що в Куликівці. Там давали невеликий пайок, але він там сильно поранив руку, втратив багато крові і через рік помер, вважають, що через зараження крові, бо рана ніяк не гоїлася.

Ті з нашої сім'ї, хто закінчив школу, вирішили тікати з села. Я поїхала до Києва, Іван потрапив у Сталінград, на тракторний завод, Дмитро навчався на вчителя у Чернігові. Я вирішила не повертатися у село, як би скрутно не було, бо не хотіла жити у голоді, коли їжа тільки мариться до сліз. Я не хотіла, щоб мої діти вмерли від голоду, бо їхні батьки нічого не заробляли роботою у колгоспі.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Г. Мотінова у грудні 2001 – січні 2002 рр.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 38-40.

Ребенок Галина Нестерівна

1920 р. н., с. Кладьківка

У родині моїх батьків було четверо дітей. Врожай 1932 р. видався гарний. Пшениця рясно вро-

дила, картопля теж нічого. Не знали, куди його будемо дівати. Думали, ото вже заживемо. Та де там.

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

У вересні 1932 р прийшли нас розкуркулювати. До цього ми й не знали, що відносилися до куркулів. Забрали у нас хліб, картоплю, залишили якось корову і порося, котрі і прогодували нас та ще й сусідам не дали померти. Ще ми смакували листям та цвітом, щавлем, рибою. Бувало йдеш дорогою і жахаєшся – на деревах немає листя. Все пооб'їдали! Особливо це стосувалося лип, мабуть, на них листя смачніше було. Ще добре запам'яталось, як під час війни, один фашист розпитував: "А чи правда, що у вас було таке, що й листя на деревах не лишилося?". Це ж треба – чули про нас навіть і в Німеччині. Так ми й голодували з осені 1932 по літо 1933 р. Цей час видався нам, як вічність.

Після розкуркулення батька примусили записатися до колгоспу. Ще у 1932 р. тих, хто записався у колгосп, не розкуркулювали. Але тоді таких було небагато. Сидів, знаю, у конторі один комуніст і видавав наказ, кого сьогодні розкуркулювати, а кого лишити на завтра. Я думаю, що у цьому (розкуркулюванні) й криється причина голоду, бо на врожай той рік був гарний. Люди помстилися тому комуністу – підсмажили його на вогнищі.

Батько наш приносив з колгоспу по півфунта хліба. Інколи ми з сестрою ходили за хлібом. Так нам вже хотілося їсти, що ми з Дунєю, бувало, його по дорозі й з'їмо. Таких у селі було багато. Знаю,

що люди вимирали цілими сім'ями. Один чоловік, звали його Степан, казав сусідам, якщо буду знати, що вмираю, то піду втоплюсь. Нікому було його ходити та й ні за що. Коли настала ця година, пішов він до річки, але по дорозі помер. Навесні довелося й мені йти на роботу в колгосп. У батька ноги попухли, потрібна була зміна, щоб заробляти пайок. Я пам'ятаю, як 13-річною дівчинкою поливала тютюн, сапала, полола, виконувала іншу польову роботу. Вродило жито. Поїхали ми з батьком на поле, а воно стоїть, нікому вбирати – люди померли. Мати нарвала колосків, висушила, потовкла у ступі, спекла хліба. За день ми його й поїли – таким вже смачним він здався після тривалої перерви. Навесні 1934 р. Сталін видав указ "Хто посіяв, той і пожне", тобто в колгосп нічого не забиралося (?). Та люди довго у це не могли повірити, бо звикли, що у них все до останнього відбирають.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Н. Кравченко у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 40-41.

Точена (Лазар) Ганна Денисівна

1923 р. н., с. Дроздівка

Причини голоду, я гадаю, слід шукати набагато раніше тридцятих років. Все це почалося тоді, як владі стали заважати справжні господарі. Розпочали з "куркулів", котрі мали три корови і два коня, а скінчили тими, у кого "ні корови, ні свині, свита рвана на спині". А потім – ніхто не захотів визнати своїх помилку.

Голод у селі був десь від середини 1932 р. Врожай був поганий, все літо йшли дощі, а перед тим повимерзало багато хліба. Взимку і навесні 1933 р. було найважче, а потім стало потроху налагоджуватися. Десять років, то ще не такий вік, щоб усе осмислювати і розуміти. Тому я багато чого запам'ятала із розповідей матері. До колгоспу забирали реманент, тяглову худобу і корів. Державі треба було здавати хліб та інші продукти згідно певних норм. Але у нас такого не було, щоб з двору забирали все їстівне до останньої крихти. Птицю і дрібну рогату худобу залишали власникам. У голодні часи коза, яка лишилася одна на весь куток села – Гончарівку, вигодувала і нашого Миколку. Її не з'їли тільки тому, що усім кутком підгодовували, вона давала то склянку, то півсклянки молока.

Нас було четверо у батьків: Люда (1920 р.), я і

ще двоє – Катя (1928 р.) і маленький Миколка (1930 р.). Всі були надзвичайно худі, бліді, на обличчях тільки очі світилися. Бувало, по чотири дні хліба не бачили. Варили все, що можна було якось з'їсти. Ми, старші сестри, ходили навесні по щавель, а пізніше по медовки (конюшину). Інколи вдавалося зловити якусь рибину, то була велика підмога. Влітку ходили до лісу (за 1,5-2 км від нашої хати) по гриби та ягоди.

Але, пригадуючи ті часи, я думаю, що нам було тришечки ситніше, ніж іншим родинам. Справа в тому, що наш батько – Денис Пилипович, працював у Куликівці бухгалтером у споживчій кооперації. Йому сплачували якусь заробітну плату, і на ці гроші він купував хліб, борошно чи щось їстівне.

Додому він повертався тільки на вихідні, і це було для нас справжнім святом. Ми з Катериною завжди виходили зустрічати тата на край села. Він з'являвся худий, змарнілий, тільки очі блищать, але задоволений, що й цього тижня його родина матиме щось на обід. Інколи він приносив навіть цукор. Ми їли хліб, яким пригощав нас тато, недобрый був той хліб, з лободою, але ми вважали його найсмачнішим, бо він рятував нам життя.

Від голоду страждали всі. У нашому селі не було такого, щоб хтось жирував, а іншим не було чим воду заїсти. Можливо, тому, смерть і обминула наше село. Небагато таких сіл було навколо. Старим, звісно, було найтяжче. У бабусі пухли ноги і руки, але вони ходили до лісу, збирали ягоди і гриби. Мабуть, самотність і непотрібність вбивають людину раніше голоду, а турбота про ближніх дає сили і якусь надію.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Т. Шатило у 1996 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 35-36.

МЕНСЬКИЙ РАЙОН

Буката Варвара Іванівна

1927 р. н., с. Локнисте

Голод тривав рік. Точно не скажу, скільки людей померло, але вмирало багато. Пухли і помирили.

Як проходили хлібозаготівлі, я не знаю, бо була малою. Але хліба забирали багато. Пізніше нам пояснювали, що для розвитку промисловості необхідне зерно, яке продавали за кордон. Казали, що вороги топили кораблі з хлібом, які йшли з Радянського Союзу. Пропаганда твердила, що труднощі тимчасові, скоро життя стане кращим.

Наша сім'я вважалася куркульською. Було у нас 20 десятин землі, 4 корови, 4 коня, вітряний млин. Батька забрали і вислали. Маму відправили разом з ним на Північ, але, коли вони прибули на місце заслання, то виявилось, що особливого нагляду за ними немає. У мами було трохи грошей, і вона зуміла повернутися додому. Після цього вона з допомогою брата оформила розлучення з батьком. Мене в дочерила бабуся Ксеня, переписала на своє прізвище – Шарико. Мама стала ходити працювати в колгосп, там щось трохи давали їсти. Але все одно вона недоїдала. Якось мама поверталася з роботи, розпочався дощ. Жінки сховалися під хлівом. Їй стало погано, у голові запаморочилося і вона

втратила свідомість.

Але у порівнянні з іншими ми жили краще. Мій дідусь працював колись у Одесі в ломбарді, то у бабусі було багато золотих речей. Залишилися батькові костюми і ще якийсь одяг, то все це міняли на зерно. Я ходила до ясел чи дитячого садка. Там нам і хліб давали, і кашу. Пам'ятаю, що кашу варили з гречаних крупів, а насправді вона була нізчимною, проте ми й цьому раділи.

Інші родини їли акацію, дятловину, траву. Хліб і ладки з картоплі і навіть кори пекли. Коли зняли врожай, то люди ходили збирати колоски. Але так, щоб ніхто не побачив. Вдома їх терли руками, молоти на жорнах.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Н. Довга у 2002 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 45.

Валентій Надія Дмитрівна

1925 р. н., с. Жовтневе

Я народилася у 1925 році. На момент голоду мені виповнилося 7 років. Тому про голодомор пам'ятаю багато.

Неподалік нашого двору був колгоспний погріб для зберігання картоплі. Батько ходив її перебирати. Взутися не було в що: вдягали саморобні кирзачи, ноги обмотували ганчір'ям. Але це мало рятувало від холоду. А на вулиці великий мороз. День перебирають. А їсти хочеться. Вкрасти не можна, навіть гнилої картоплини, бо обшукували

скрізь, навіть під пахвами. За те, що хтось щось вкраде, карали.

Тоді батько почав пухнути. Ноги і все тіло наливалось, а тоді тріскалось. Було боляче навіть дивитись. У 1933 році батько помер.

Біля нас жило дві сестри Марина Мартинівна та Анастасія Мартинівна Валентій. Вони теж голодували. Поки було що міняти, то міняли на їжу. Але дуже скоро не стало сил ходити міняти. За селом було засіяне конюшиною поле. Її вирощували на

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

насіння. Поле стерегли об'їждчики. Одного разу, коли одна з сестер пішла нарвати квіток, щоб напекти ладок, об'їждчик за це забив її до смерті. Інша сестра теж померла з голоду у 1933 році.

Люди помирали, і їх треба було хоронити. Але всі були знесилені від голоду. Тому хоронили покійників у більшості у дворах, садках, бо до кладовища просто не могли дійти. А бувало таке, що хоронили прямо в сінях: викопували неглибоку яму, щоб тільки прикрити тіло і ховали. Марія Якимівна Лось так і зробила із своїм чоловіком Петром Лосем у 1933 році.

Дубина Тетяна Степанівна

1920 р. н., с. Ленінівка

На час голоду, у 1932 р., мені було 12 років. Все, що тоді відбувалося, більше пам'ятаю з розповідей своєї матері, але й сама дещо можу згадати. У нас була неможлива, багатодітна сім'я – 9 дітей. Наймолодша сестра шойно народилася. Землі у нас було небагато, прогодувати всіх було дуже важко. Мій батько умів шити одяг, ходив по людях і шив за харчі.

Коли почули, що по селу ходять загони, які забирають все зерно, то викопали у хаті, прямо в долівці, яму і заховали мішок зерна, зверху поставили дерев'яне ліжко. На щастя, зерно не знайшли, а, може, й не схотіли шукати, бо коли зайшли до нашого двору, ми, малі діти, стали плакати й кричати, як нам наказала мати. Так ми зберегли зерно для посіву. У родинях, де було більше землі, зерно шукали ретельніше і забирали. Були сім'ї, яким нічим було посіяти.

Хоча у нас зерно не забрали, але ми дуже голодували тієї зими. Восени на колгоспному полі підбирали колоски, але дуже боялися, бо за це могли й заарештувати. Взимку і навесні ходили збирати мерзлі картоплю і буряки. Батько ходив по селах і до міста (очевидно, Чернігова), щоб виміняти які-небудь харчі на пошиті речі.

За два роки у нашій сім'ї померло двоє дітей: одного і трьох років. Маленька сестричка захворіла, вона була дуже гаряча, і мама казала, що вона згоріла. Я так думаю, що у неї було запалення легень. Лікаря у селі не було, а бабки-знахарки не допомогли. Друга дитина теж умерла від хвороби.

У сім'ї Галини Степанівни Салтан, 1925 року народження, померли батько, мати, сестра. А її ще зовсім малою забрав до себе дядько, чим і врятував від голоду, бо працював при колгоспній конторі, і їжа була щодня, хоча й не їли вдосталь.

Записала студентка Чернігівського інституту права, соціальних технологій та праці А. Скоробагатько у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 11-13.

Звичайно, голод відіграв у цьому велику роль. Ми завжди були голодні, вночі голод не давав спати. Малі постійно просили їсти, ми, старші, терпіли, але, де тільки можна було, шукали щось їстівне. Якось натрапили у полі на гречану полову. Мати зварила у чавуні цю "мамалигу" і вся родина її поїла. На другий день у всіх стало чесатися тіло. Ми мучилися днів п'ять. Коли настала весна, їли кропиву, кульбабу, всілякі корінці. А влітку пішли ягоди, і ми днями пропадали у лісі, шукаючи їх.

Дорослі, які ходили на роботу у колгосп, одержували по мисці супу, який варили у казані на всю бригаду.

Найтяжчою була весна 1933 р. Цього року померла моя бабуся. Вона найчастіше відмовлялася від їжі, щоб дітям більше дісталось. А восени, коли вже зібрали новий врожай, і стало трохи легше, вона сказала: "Ми пережили цей страшний час, тепер жити радісніше". Але була такою слабкою, що через два дні померла.

Я думаю, що через це старі люди, які пережили голод, такі бережливі і ніколи не викидають хліб, навіть крихти підбирають.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету Н. Терещенко у 2002 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 43-44.

Команда Михайло Миколайович

1917 р. н., с. Синявка

Коли мені було 12 років, після тяжкої хвороби помер батько. Мати залишилася вдовою з трьома дітьми. Крім мене, в сім'ї були сестра та брат. Наша

сім'я не вступала до колгоспу, дід залишив нам 8 десятин землі, з яких ми і жили. 1932 рік був неврожайним, зібрали зовсім мало зерна: трохи жита,

ячменю, гречки, не вродила також картопля. З тих сімей, які не були колгоспниками, вимагали здати зерно, хто не здавав, то ходили по хатах і відбирали силою. Мама на городі закопала діжечку з гречкою, а в сіно в клуні сховала відерне барильце з ячменем, і розповіла про це сусідам. А в них син був комсомольцем, доповів у сільську раду, прийшли активісти, перекидали все сіно і забрали зерно, склали акт, а сусіду оголосили подяку. Поряд жила сім'я Команди Івана, вони в запічку сховали 3 пуди жита і заклали цеглою, замазали глиною, але й про цей сховок довідався сусід, приїхали із сільської ради і все зерно забрали.

Одного разу мене викликали до сільради і примусили їздити з продзагоном збирати хліб. У хати я не заходив, але бачив, як скрізь по подвір'ю, в клунях, у хлівах все перекидали, шукали схованого зерна. Підїхали до двору Лозового Дмитра, а в нього шестеро дітей. На той час чоловіка вислали із села, а дружина залишилася сама з дітьми. Почали з хати виносити торбинки із зерном, картоплю, сушені яблука. Діти гірко плакали, адже вони те зерно по колосочку збирали. Винесли все, що знайшли. Привезли до сільської ради, занесли всередину. Я потім бачив, як активісти носили в карманах сушені яблука і їли їх, а зерно вечором повезли на станцію Низківку. Із шести дітей цієї сім'ї вижила лише одна дочка – Тетяна.

У 1932 р. в село прислали уповноваженим Отманського. Людина чужа, жорстока, він виконував всі розпорядження, що приходили з району, області. Йому байдуже було, що прирікали на голодну смерть дітей, відбираючи останні запаси, лиш би виконати план хлібоздачі.

Люди морально не готові були до такого голодомору, бо раніше в найскрутніші часи можна було до когось піти позичити чи заробити, адже в селі були заможні господарі. У 1932 р. таких не залишилось, їх розкуркулили, забрали все майно, повиганяли з хат, повисилали з села. Тому звернутися по допомогу не було до кого.

Те, що вдалося приховати, швидко закінчилося. Люди голодували, пухли, помирали. Моя мама була з багаті сім'ї, в неї були золоті сережки, за них виміняла пуд муки. Вона продавала свій і батьків одяг. Нам допомагала тітка – материна сестра, яка жила на хуторі біля лісу, давала трішки грибів, горіхів.

А весною я пішов у колгосп, разом з іншими хлопцями орали, сіяли і якусь жменьку зерна можна було зїсти. Ледве дотягли до жнив, але вони теж виявилися неврожайними (було багато дощів, на городах вимокло). Все, що виросло, скінчилося за три місяці.

Тоді мама зібрала нас, і ми поїхали в Харківську область до її сестри. Там перезимували, мама повернулася весною, а ми жили до осені. Це і врятувало нас від голодної смерті.

Як не тяжко згадувати, але і серед односельців були такі, що заради ідеї йшли на злочини, стали хліботрусами, на чужому горі будували своє благополуччя. Вже зараз, за давністю років, не хочеться називати їхні прізвища, досить того, що не одне людське прокляття понесли вони на собі та на своїх сім'ях.

Запалюй свічку, Україно!: Голод 1932-1933 років на Менщині: свідчення очевидців. – Мена, 2007. – С. 45-46.

Команда Олександр Миколайович

1926 р. н., с. Синявка

Мій тато помер від раку ще в 1929 році, то ж страшні роки голоду лягли лише на плечі моєї мами. А нас було троє. Я був наймолодшим в сім'ї, сьома дитина (три мої братики померли в дитячому віці, а старшу сестру вбило громом в 17 років), брат Миша, якому на той час було 13 років, і дев'ятирічна сестра Паша.

У той час в селі проводилася колективізація і так зване розкуркулювання. Треба було сплачувати великі податки. І щоб їх сплатити, мама продала корову і ми лишилися без молока. Але в нас ще була картопля, зерно жита, ячменю, проса, вики, гречки. Зерна було недостатньо. Картоплі також їсти не доводилось, бо як бував десяток картоплин, то її різали на маленькі кусочки, де були паростки, та саджали, щоб на той рік що-небудь уродило. Та й то, якщо хтось голодний не викопав її до нас. Тож до-

водилось город стерегти.

Весною ходили збирати щойно вилізлу із землі кропиву, сушили її, варили юшку. Маленькі бруньки липи, листочки подорожнику також були у пригоді...

Ще в нас була кобила, яку не можна було продавати, бо потрібно було чимось обробляти землю. Ще при батьку брат Миша закінчив чотири класи, а коли він помер, то Миша до школи більше не ходив, бо потрібно було доглядати кобилу і обробляти землю. Паша ходила до школи. Мама весь час була зайнята роботою. Я ріс сам по собі.

У тата було два брати і три сестри, в яких за несплату податків описали все майно: і худобу, і сільськогосподарський інвентар(вози, сани, плуги). У мами було три брати і дві сестри. У них не тільки все позабирали, а ще й з хат повиганяли. А в

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

30-і роки чоловіків арештували, судили, так що жоден з них додому не повернувся.

Наступав 1932 – рік голодомору. Зерна було зібрано мало, а податки треба було сплачувати зерном. Селяни перестали сплачувати добровільно, і тоді були створені продовольчі групи із місцевих активістів, котрі без дозволу господаря заходили до хати і все, що знаходили в хаті, коморі, хліві, тут же забирали. Люди намагалися якось ховати своє майно, навіть їжу, та все марно. Хтось закопував зерно у яму, але й там знаходили та викопували. У активістів були такі довгі металеві штирі, якими вони проколювали землю, і як попадуть на яму із закопанним зерном, то вже чуто.

Одного разу наші сусіди заховали зерно у хаті. В їхній печі був невеликий комин (комірка) для хатнього причандалля. Так вони туди насипали півмішка зерна і заліпили, ще й крейдою забілили, щоб не видно було. Так хтось же доніс, то прийшли до їхньої хати й забрали.

Один з таких активістів, що ходив по хатах та все забирив, жив з нами на одній вулиці. Якось розгнівані на нього люди вночі підпалили йому сарай. А той горів так швидко, що вогонь перейшов на хату. Тоді той чоловік прокинувся й почав допомогу кликати. Люди і раді були б не гасити пожежу, але полум'я запалило сусідні хати, і тоді вже діватись було нікуди. Горіло п'ять сусідніх хат і до нашої вогонь доходив (вдалося врятувати). Я пам'ятаю, як мене, малого хлопчика, загорнули в якусь цупку тканину і віднесли до сусідів. Я стояв на їхньому вікні і зі сльозами у очах дивився, як горіли хати.

Літо 32-го було голодним, а зима 1932-1933 дуже голодна.

Лавська Палажка Іванівна

1920 р. н., с. Куковичі

Коли почався голод, мені йшов уже 12-й рік. У нашій родині, можна сказати, так не страждали, як в інших сім'ях, бо мій дід наполіг на тому, щоб записатися в колгосп. Мої батьки дуже противилися цьому – хотіли самі господарювати на своїй землі. Отож комнезамівці нас і не зачіпали. А над тими селянами, хто противився "лінії партії", просто знущалися. Я пам'ятаю, коли розкуркулили родину Зінкевичів, то Іван ходив по шматки хліба. Приходить, бувало, до нас і просить, щоб дали скибочку хліба чи ладку якусь. Таких прохачів було чимало протягом дня. Пам'ятаю людей з опухлими ногами, які ледве пересувалися. Вимирали цілими родинами. Загорнуть померлого у ряднину, та й закидають у яму.

Від стороннього ока зерно ховали, хто як придумував: у сінях викопували ямку, клали туди лантухи із зерном, а зверху вмощували скриню; у клуні ставили мішки із зерном один на одного у вигляді

У мамі були золоті сережки і вінчальна каблучка, то прийшлося проміняти її на ячневу муку (була мука і з ячменю, і з пшениці, але чим краща вона була, то менше її давали, то ж приходилося брати ячневу). Муки було дуже мало, хліба з неї не випікали, а кидали в кип'ячену воду. Мука швидко закінчилась. Інколи сусідка давала нам декілька картоплин або жмаки із картоплі після крохмалю. Інколи тітка Марина давала трохи пшона, а одинока бабуся Палажка – горщик квашеної капусти. А одного разу вона принесла нам пучечок кропиви, то ми зварили з неї борщ. Не було у людей змоги тримати домашню птицю, бо нічим її було годувати, і так самим їсти було нічого. Якось старші хлопці бусла спіймали, казали, що м'ясо смачне, як у гусака.

Після розкуркулення мамина старша сестра з чоловіком виїхали в Запорізьку область. Там в них була корова, картопля, кукурудза і пшениця. Вона прислала нам листа, щоб ми їхали до них жити. Мама продала нашу кобилу, за виручені гроші купила білети на поїзд і ми поїхали. Там уже був колгосп. Дядько Андрій працював у колгоспній бухгалтерії. Мама і Миша ходили на роботу в колгосп. Так ми дожили до весни 33-го, а потім приїхали додому. В 37-му дядька Андрія органи НКВД розстріляли.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету А. В. Команда у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 44-46.

стіни, а потім забивали дошками. Подивляться активісти – дощана стіна – і підуть собі. Отаке було.

А що ото про куркулів говорять, то ці господарі наймали людей для виконання різних робіт і платили їм за це. Гіркі, звичайно, були заробітки. Працюєш, було, за півлітрову скляночку олії цілий день.

Тих селян, які не хотіли вступати до колгоспу, викличуть, бувало, у сільраду, потримать замкненими днів два, щоб "подумали", а як не "надумуються", то готуйтеся у далеку дорогу. Тих, кого висилали на Урал, було немало. Пішки їх гнали у Мену на станцію, заганяли у вагони і прощай, село, прощай усе, що нажите своїм горбом і своїм трудом. Покидаючи рідну домівку, ніхто з них з собою нічого не мав, хіба хтось устиг передати шматок хліба. Із усіх людей, висланих на Урал, якимось дивом повернулася лише одна жінка – Євченко Єлизавета Євменівна, приблизно 1910-1911 року народження.

А ще хочу розповісти про те, як мого батька засудили на 15 років, а маму – на 3. Колгоспні поля були засіяні, залишалися тільки долини, в яких стояла ще вода. Коли ті долини повисихали, то мого батька і ще одного колгоспника послали засівати їх ячменем. Запрягли вони у ярма волів, взяли в коморі зерна та й поїхали в поле. Після роботи хотіли відвезти решту зерна до комори, але воли вперлись і помандрували до своєї кошари. А тут і коміжник з'явився: – Украти хотіли?

Викликано міліціонера, зважено зерно – 8 кг. Справу передано у Менський суд. А там, у суді, працював житель села Куковичі Петро Біленко. Він і порадив дати хабаря, тоді, мовляв, справу закриють. Я вже забула, скільки треба було грошей, але сума була велика. Пішла я до знайомих та родичів, напозичалася грошей. Усі суми я записувала на папірець, щоб колись повернути борг. Чутка про те,

що я збираю гроші на визволення батька, пішла по селу, докотилась і в міліцію. Коли мама віддала гроші суддям, ми всі сподівались, що все якось уладнається. На суді маму запитали, чи давала вона гроші суддям.

– Оддавала, – мати ще сподівалася на щось...

Батьку присудили 15 років позбавлення волі, а матері – 3. Правда, батько відбув років 5-6 у Казахстані і повернувся додому, а мати відсиділа один рік у Чернігові і теж повернулася. Як ми тільки голодували без батьків!

Хочу ще додати таке: я слухаю радіо, дивлюсь телевізор, читаю газети і знаю, що оті "горлаті" понахоплювали немало – мільйони, а мого батька засудили колись за 8 кілограмів зерна...

Запалюй свічку, Україно!: Голод 1932-1933 років на Менщині: свідчення очевидців. – Мена, 2007. – С. 24-25.

Лозова Анастасія Федорівна

1919 р. н., с. Синявка

Розпочинався голод ще з 1931р. Жили тоді люди індивідуальними господарствами, були одноосібниками. Стали організовувати колгоспи. Хто не йшов у колгосп, то відбирали все, хто не напише заяву про вступ, то накладуть податок. У 1930 – 31 рр. до колгоспу мало хто йшов, от у людей і забрали всі припаси, та й врожай був не дуже гарним.

Справжній голод розпочався у 1932 р. і тривав два роки. Тільки у 1934 – 1935 роках, коли більшість вступила до колгоспів, стали видавати зерно. Якщо хто записувався у колгосп, то його не чіпали. А по інших все ходили, забирали хліб. Люди зерно в землю закопували, а взимку під снігом ховали. Ходили бригади з своїх людей. Приходять, питають: "Пишешся у колгосп чи ні?" Якщо ні, то накладають податок. Батько відмовився, його викликали у сільраду і знову стали вимагати записатися у колгосп. Батько ходив, ходив, а потім і подав заяву. Приходить додому і мовчить. Мати питає: "Що вже подав заяву?". А він: "Подав. Я вже туди більше не піду". Тоді припинили до нас ходити і вимагати зерно.

Сім'я у нас була невелика: батьки і ми з сестрою Катєю. Батько пішов у колгосп, то щось коли й принесе. Дещо приховали. Картоплю посадили, хоча й шалупайками. Мати від Різдва два мішки назбирала. Правда, посадили, але швидко помітили, щось там не так. Стали перекопувати, шукати, а у землі вже нічого немає. Все викопано, а хто, коли, як, і по сей день не знаємо. Мусили пересаджувати картоплю. Як вона підросла, мати викопає трохи, натре, води добавить і наварить з того страви – як кисіль виходило. Повернулися колись з поля, а біля полиці завісу відсунено. На полиці все перевернуто, і киселю нема, там стояло трохи молока, яйця

лежали – все забрано.

Дід розповідав таку історію. Поклав він якось хліб на столі, а сам пішов на город. Вулицею йшов дід Влас і побачив у вікно хліб. Він вирвав вікно, заліз до хати і схопив хліб. Коли вилазив назад, його побачив дід Іванушко і гукнув моєму дідові: "Ти тут на городі, а у тебе вікно вирвали і хліб украли". Погналися вони за дідом Власом. Догнали, а він хліб гризе, щоб не відібрали. Мій дід Кузьма Терещенко і каже: "Не треба його чіпати. То ж нещасна людина". Був у селі дід Антон, який ходив по хатах, просив, щоб дали що-небудь. Якщо люди мали щось дати і було у них хоч якесь співчуття, то йому подавали. Прийшов він колись до нас, батько відрізав йому шматок хліба. Там і хліб то гіркий був – з картоплі та ще чогось намішано, але дід був дуже радий, так уже дякував. Голоду він не пережив, помер під тинном.

Дуже голодувала в цей час сім'я Грищенків. У Сергія Дилая померла дружина Мотря, то навіть поховати не було в чому: замотали у якусь попонку і закопали. Люди збирали конюшину, сушили її і пекли з того ладки. Варили кропиву, щавель, полову їли. Картоплю гнилу збирали, як виорють на полі. Я чула, що лежали десь кагати з зерном, воно там і погнило, а людям так і не дали.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Н. Довга у 2002 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 49-50.

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Хотян Тетяна Іванівна

1921 р. н., с. Синявка

Я із розкуркуленої сім'ї. Батько в колгосп не захотів іти, то прийшли уповноважені і все в нас забрали. Старший брат їздив перед тим на базар і привіз мені ручки і олівці. Так навіть їх забрали, я дуже плакала, так мені було їх шкода, бо була ж ще дитиною. Все, що у нас забрали, потім продавали на торгах.

З хати нас вигнали, жили ми по сусідах, а потім у хатці, зробленій із лози і обмазаній глиною. Батько помер, а потім і бабуся слідом за ним. Два старші брати пішли з села на заробітки, а ми з мамою і братом бідували. Я на полі збирала гнилу квасолю (можливо, картоплю), але і її стерегли та проганяли з поля.

Пам'ятаю, що була така слаба, що ледве до школи доходила, а піднятися на другий поверх не здужала. Перед уроками діти шикувалися на

зарядку, а я не подужаю. У школі підготовували дітей колгоспників із бідних сімей, заводили їх до їдальні і давали трішки їсти, мене туди не пускали, бо я була з розкуркуленої родини.

Бувало, стану на порозі і дивлюсь, як інші їдять, думаю, може, хто крихітку чого дасть. Але на той час всі були голодні, і якщо вдавалося щось приховати, то несли додому, у сім'ю. Брат інколи принесе жменьку зерна, то жуємо його, хоч трохи наповнимо шлунки. Ще пам'ятаю велику липу, яка росла у сусідів. З її листя робили млинці. Але охочих нарвати листя було багато, тому треба було просити дозволу, щоб хоч трохи взяти. Отак і рятувалися від голоду і смерті.

Запалюй свічку, Україно!: Голод 1932-1933 років на Менщині: свідчення очевидців. – Мена, 2007. – С. 46-47.

НІЖИНСЬКИЙ РАЙОН

М. П. Боровик*

уродженець Житомирщини, у 1933 р. відбував ув'язнення у Ніжині

У 1932 році я перебував у червоній армії, як призовник. Як тепер, так і тоді я був дуже релігійною людиною і свою релігійність не приховував, виявляв у розмові з будь-ким. Ці мої розмови про релігію було потрактовано армійською владою, як поширення релігії серед червоноармійців. За це мене судив військовий трибунал та засудив до тюремної кари. <...> Та як не дивно, але те, що я не помер від голоду в 1933 році, завдячую лише тому, що я в тому часі перебував у тюрмі, засуджений, як сказав уже, за мою релігійність. У тюрмі в'язням належало 500 грам хліба на день, хоча ми їх ніколи не мали, а лише по 300-400 грам. Селяни на волі й того не мали і вмирили від голоду. І що це за така "влада трудящих", що злочинець (по їхньому) в'язень був людиною дорожчою ніж селянин-хлібороб? Його годували, а в селянина відібрали останнє...

В тюрмі мені "релігійному баранові", як називали мене "власць імущі", довіряли, бачучи мою релігійну сумлінність. Я працював у тюремному господарстві й весною 1933 року їздив до довколишніх сіл по дрова для тюрми. Одного разу приїхав до якогось села. Голова сільради привів мене до якоїсь порожньої хати й сказав, що її можна розбирати на дрова.

- Де ж ті люди, що жили в тій хаті? – спитав я.

- Померли з голоду, – відповів голова.

Це я вперше почув, що в селі люди повмирали з голоду, та ще й ціла родина, бо, тоді був у армії, а потім у тюрмі й не знав, що діється у селах.

Ще в перших числах січня 1933 року пригнали до тюрми етап з Бобровицького району. В ньому був чоловік, видно не з простих, бо його призначили бухгалтером у господарчий двір, де я працював. Ми з ним часто зустрічалися по праці й я примістив його в тій кімнатці, де я спав. Моє ставлення до нього викликало в нього довір'я до мене, бо в тюрмі – "доля одна – людей єдна". Він звався Хамілов. Був головою Бобровицького райвиконкому, чи був партійним... я не питаю, а він не казав. Хамілов розповів мені, за що його засудили. В 1932 році почався посиленний натиск по хлібозаготівлі, по селах творили спеціальні буксирні бригади та штаби по "викачці" хліба з селян. Восени 1932 року в селах уже були голодуючі люди, а взимі вже почали вмирати з голоду. Він бачив і думав, що це якась помилка, про яку вища влада не знає. Він вирішив написати про це до до Київського Облвиконкому (тоді Київ був обласним містом, бо столицею України був Харків). Він сподівався, що прибуде якась державна комісія, перевірить фактичний стан на селі й припинить це безглуздя. Та у відповідь на його ли-

* Ім'я, по батькові, рік та місце народження у публікації відсутні.

ста, до району прибула Судова Сесія, яка влаштувала над ним показовий суд, як над злісним наклепником та зривником плянів хлібозаготівлі. Ця Виїздна Сесія (так вона звалася) засудила його на вісім років тюремного ув'язнення.

Це свідчить про те, що голод був навмисне створений московськими катами, які зуміли використати в своїх злих намірах навіть жидів, давали їм привілеї та обіцянки, а тим часом нищили й їхню провідну верству.

На станції Ніжин понад залізницею були великі склади з зерном, звідти видавали нам для тюрми гречку, ячмінь, просо, часом трохи і жита. Там я бачив на власні очі таку кількість зерна, що нею можна було прохарчувати всю Київську область, але на всіх закромах стояло по дві літери: НЗ, тобто, "Непрікосновенний запас".

Люди з сіл приносили до Ніжина на базар свої останні речі, як килими, вишиті рушники та сорочки, щоб за них виміняти якихось харчів. Але кому воно було потрібне, коли у місті з харчами було дуже скрутно. В декого дещо купували жінки високих урядовців-комуністів, але більшість людей з села виснажені голодом уже не мали сил повернутися додому й тут умирили.

У Ніжині жила вдова, яка називалася Мохерша, жила вона із своєю вісімдесятип'ятилітньою матір'ю. Ця вдова дістала десь трошки муки, напекла з неї якихось пиріжків, які хотіла продати на базарі, щоб за ці гроші купити палива на зиму. Міліція заарештувала її з тими пирожками, обвинуватила її в спекуляції, а суд, засудив її на три роки ув'язнення. Доки вона відбувала кару в тюрмі, її старенька мати померла з голоду.

А вже ніколи я не забуду страшної трагедії, яку бачив у лютому місяці 1933 року. Дув холодний вітер і падав мокрий сніг. Мене покликав начальник господарського відділу тюрми й наказав [,] щоб я з двома робітниками завіз якісь дошки до церкви, яка була близько тюрми. Цю церкву, як і інших чотирьох, вже було закрито владою та перетворено на магазини всякого хламу, а цю, що найближче до тюрми – на тюремний додаток. Коли ми привезли ті дошки й почали заносити до притвору церкви, то побачили щось таке, чого не можна описати чи ви-

словити людськими словами: у церкві було повно селянських жінок різного віку: всі вони напівроздягнені, обдерті тряслися від холоду. Деякі з них вже були пухлі від голоду й ні на що не реагували. По холодних стінах церкви стікала краплями вода, яка утворювалася від дихання цих нещасних істот. Коли ми занесли дошки, вони злякано тулилися одна до одної, витираючи сльози... Коли деякі з них усвідомлювали, що ми такі самі, як і вони нещасні, почали просити, аби ми принесли їм гарячої води. Але ми, такі самі, нещасні в'язні, як і вони, де можемо дістати їм гарячої води? Коли я питав їх [,] за що їх судили, то всі ті, з ким я встиг перекинутись словами, казали, що за нездачу хліба державі та протисовєтські вислови. Коли я запитав їх, де їхні чоловіки й на кого вони лишили своїх дітей, то деякі казали, що чоловіків вислано на північ, а деякі чоловіки просто повтікали з дому, а діти лишилися дома в нетоплених хатах.

Після двох чи трьох днів тих жінок у церкві вже не було й куди вони зникли, я ніяк не міг довідатись.

Червня 9-го 1933 року мене було звільнено з тюрми, мабуть з надією, що я помру з голоду. Додому я їхав через Чернігів, де мав пересісти на інший потяг: Чернігів – Овруч. Чекаючи на свій потяг до другої години вночі, мав нагоду бачити опухлих людей, які їздили до Росії, щоб там купити якогось хліба. Один чоловік розповів мені, що не дозволено провозити харчі з Росії, але він віз буханець хліба. Енкаведист, перевіряючи його, відрізав від того буханця половину собі, бо є закон, каже, що на Україну не можна везти з Росії більше, як один кілограм хліба. Уявімо собі, що це сталося в Канаді, що хтось віз із собою півпуда хліба з Квебеку, а поліція перехопила його й половину того хліба відібрала. Як би це виглядало? А ми ж те пережили.

Боровик М. П. Мій спогад про голод 1933 року (Скорочено) // Великий голод в Україні 1932 - 33: Збірник свідчень, спогадів, доповідів та статтів, виголошених та друкованих у пресі в 1983 році на відзначення 50-ліття голоду в Україні в 1932-33 роках – Торонто (Канада): Українське Православне Братство св. Володимира, 1988. – С. 87-90. (Друкується зі скороченнями).

Година Хіюнія Миколаївна

1912 р. н., с. Григоро-Іванівка

Я вже погано пам'ятаю. Але голод був жахливий, дуже багато людей померло. Тоді в людей забирали останнє зерно, худобу й інше майно і примушували всіх йти в колгосп. Але люди не хотіли. Так і я, пам'ятаю, боялася колгоспу. Але треба було

якось харчуватися. Моя подруга сказала мені, що у Ніжині за роботу дають хліб. Ми разом з нею пішли на станцію в місто і працювали там, одержуючи по невеличкому шматочку хліба. Потім ми влаштувалися на залізниці: насипали з каміння величезні на-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

сипи для поїздів. Я пам'ятаю, що робота була страшенно важка. Треба було на світанку йти до міста, а потім цілісний день лопатою накидати каміння, а потім ще 7 кілометрів повертатися додому. Спочатку я плакала й казала, що більше не піду, бо дуже тяжко було. Але там хоч трохи давали хліба, тому я кожного дня продовжувала ходити до міста на роботу. Тоді багато людей з нашого села ходили в місто, всі намагалися знайти собі хоча б яку-небудь роботу, щоб отримати шматок хліба і віднести його своїм дітям.

Ще я пам'ятаю, у нас у селі був батюшка Стефан. Комуністи йому пропонували відректися від

Бога, тоді б вони поставили його директором школи, бо він був освіченою людиною. Але батюшка Стефан сказав, що не перед ними він клявся і не перед ними буде відрікатися від Бога. Тоді священника задушили. Така була власть.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Ю. Ластовець у 2002 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 56).

Градобик Іван Якович

1926 р. н., с. Григоро-Іванівка

Причини голоду полягали у тому, що забрали всі продукти, які були у селян. Це був не просто неврожай, а була з Москви така настанова: знищити людей голодом. Тоді по селу почали ходити бригади з місцевих активістів. Спочатку вони просто розносили оповіщення, де вказувалося, що стільки то зерна треба здати. Але потім прийшов ще один план хлібозаготівлі. І люди зрозуміли, що зерно потрібно ховати, інакше сім'ям нічого буде їсти. Тоді активісти стали шукати приховане зерно. Вони ходили з ковінками й простукували ними дерев'яні підлоги. Якщо там була схованка, то було чути. І якщо щось у когось знаходили: чи хліб, чи інші продукти, то разом з ними забирали й хазяїна. Частіш за все, він більше не повертався додому. Так забрали батька Федора Чижова. У них вдома знайшли два пуди зерна.

Вживали лише ті, хто зміг влаштуватися на роботу до Ніжина. Якраз тоді стали будувати нові колії залізниці, робити насипи. На будівництві потрібні були робочі руки, тому багато людей з нашого

села там працювали. У мене був старший брат, йому було тоді дванадцять років і він теж працював у місті. На залізниці працювала і моя сестра Маня. За це вони одержували по 800 грамів хліба щодня. А в колгоспі в той час ніхто з нашої сім'ї не працював, бо там було погано. Але у 1935 р. на коня наклали податок і пригрозили, якщо не сплатиш, то обов'язково посадять. Довелося йти в колгосп. Під час голоду 1932-33 рр. у нашому селі померло багато людей, вмирали й діти. У Бабакової Марусі після голоду залишилося тільки троє дітей, а п'ятеро вмерло, загинули і її батьки.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Ю. Ластовець у 2002 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 56-57.

Зашкільна Параска Артемівна

1927 р.н., с. Безуглівка

Чого почався голод не знаю, бо була малою. Нам було важко, бо батька Зашкільного Артема Юрковича (до голоду він був секретарем сільської ради) вбили. Сталося це на зимового Миколая, а якого року – не знаю. Мабуть, 1931 р., бо мені було років чотири. Під час голоду я ходила у ясла, там годували, а старший брат Михайло був великий, його у ясла не взяли. Так він весь день сидів на шовковиці, щоб не померти з голоду. Одного разу, пам'ятаю, мати вранці гірко плакала, бо у нас було трохи квасолі й соняшнику, а хтось заліз у комірчину і вкрав. Нам погано жилося і ми поїхали у

Таврію. Там жили у хліві в якоїсь жінки. Потім маму взяли на роботу свинаркою і ми жили у свинарнику. Але там теж почався голод, і ми повернулися у 1934 р. до рідного села.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка А. Тітенко у 2002 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 57.

Колодуб Олена Іванівна

1921 р. н., с. Мала Кошелівка

У 1931 році в селі Мала Кошелівка утворено колгосп, а у 1932 році завершилась колективізація села. Першим головою колгоспу був Бородавко Ярофей Петрович. З 1933 по 1935 рік головою колгоспу працював Готліб Абрам.

У селі Мала Кошелівка ніхто не помер від голодомору, тому що голова колгоспу турбувався про своїх людей. А.Готліб всіма правдами й неправдами діставав зерно, фураж, квасолю.

У колгоспі була кухарка, яка готувала їжу для всіх, хто працював на той час в колгоспі. Людей годували прямо на полі і давали їжу додому дітям, старим батькам, сиротам.

Селяни ловили рибу в болотах, якими було оточене село, вирощували городину, засівали городи, чим змогли, щоб підтримати свою сім'ю.

Держава накладала великі податки, люди їх не виконували, тому ходили по хатах уповноважені з Ніжинського району, голова сільради Олійник і Герасименко та велику частку вирощеного забирали і вивозили.

Також рвали щавель, конюшину, сушили їх, терли і пекли коржі.

Хто з селян мав золото, міняли в торгсині на крупу, муку та інше. Продавали все, щоб не голодувати.

Записала секретар Малокошелівської сільської ради В. В. Сальнікова у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 34-35.

Лежньова Анастасія Петрівна

1923 р. н., м. Ніжин

Я народилася у бідній сім'ї. Моя мама була сирота, все життя працювала в домі поміщика, прізвище якого не пам'ятаю. Батько був пічником. Сім'я була у нас чимала – семеро дітей, батько й мати. Жили бідно. Голод прийшов, коли мені було 10 років. У 1933 році народилось сьоме дитя в нашій сім'ї. Для старшого нічого було надіти, особливо на ноги; восени і взимку, на вулицю ходили по черзі, одягаючи одні чоботи. Взимку і навесні 1934 року ситуація з харчами стала дуже важкою. Мама поміняла на харчі усю свою і батькову одягу. В домі було свято, якщо варили 2 стакани зерна на 10 літрів води.

Навесні всім багатодітним сім'ям було запропоновано переселитись з міста по селах, де було теж важко, але вижити можна. Ми переселились в Дослідну Станцію, біля міста Носівки. Нашій сім'ї надали будинок для обслуговування літньої стоянки худоби, це було за кілометр від села, на полі. Дирекція станції виділила нам корову. Селяни, не дивлячись на свою скруту, приносили нам хто

морквину, хто качан капусти, дещо знову ж вимінювали на залишки одягу. Так і дожили до врожаю, який самі вирощували на виділеній нам землі. Ці роки були дуже важкими в нашому житті, але з голоду не помер ніхто. Вмирили знайомі з Ніжина, особливо діти і літні люди. Прізвищ я не пам'ятаю, не знаю також і те, хто організував переселення багатодітних сімей в село, але це врятувало нашу і багато інших сімей.

Причини голоду, а також те, як проходила хлібозаготівля, я не пригадую адже мені на той час було лише 10 років.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету О. Попело.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 35.

Москаленко Михайло Митрофанович

1926 р. н., с. Стодоли

Я добре пам'ятаю, як в роки голодомору 1932 - 33 років спеціально організовані бригади сільських активістів на чолі з працівником ЧК (тоді ОГПУ), як правило, по три особи ходили по всіх селах з спе-

ціальними залізними палицями з загостреними кінцями. В хатах, підсобних приміщеннях, навіть на дворі вони штрикали землю і якщо знаходили навіть децицю зерна, то відбирали. Пам'ятаю, як

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

батько сховав у сінях під скринню торбинку з квасолею, кілограмів на 2-3, знайшли і забрали, не дивлячись на батькові вмовляння. Такі обшуки проводили майже щотижня. Дітям малим давали цукерки, випитували, де батьки сховали камені від жорен, клунки, торбинки з хлібом.

Ніхто з активістів не звертав уваги на те, люди ледь ходили від голоду, а їхні діти лежали, опухлі, на поликах і просили їсти. Вимирали цілі сім'ї, батьки ховали дітей, а діти батьків. Більше помирало людей похилого віку, бо вони, що знаходили, віддавали дітям та малим онукам. А в селі, поблизу цвинтаря знаходилася колгоспна комора (її називали "гамазей"). Всі знали, що туди засипали тон п'ятдесят зерна і нікому не видавали, не дивлячись на мову смертність.

Особисто я дуже тяжко пережив ті страшні роки. Мені на той ледве виповнилося 6 років, а я вже втратив маму. Вона померла від голоду у 1933 р. Ми з трирічним братиком лишилися з батьком. Нас

порятувало те, в господарстві були ручні жорна, ними переробляли зерно, яке батько десь діставав. Разом з тим харчувалися різними травами, половою, липовим листом. З такого "тіста" випікали перепічки. Найтяжче було весною 1933 р., коли скінчилися всі зимові запаси, а нова зелень ще не встигла нарости.

Отже, можу сказати, що цей штучний голодомор знищив основну частину населення села, завдав лиха кожній родині, в тому числі і моїй. Хоч я був тоді маленьким хлопчиком, але забути цього не зможу ніколи.

Записала студентка Чернігівського інституту права, соціальних технологій та праці Л. Москаленко у 2004 р.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 36.

Чепела Семен Дмитрович

1921 р. н., с. Перебудова, тепер мешкає у Ніжині

<...>У нашому селі голодували майже всі, крім, звичайно, активістів і донощиків. Але найбільш тяжко перенесли голод одноосібники. Частина колгоспників мала власних корів, що й допомогло їм врятуватися від голоду.

Разом із викачуванням хліба проводилася кампанія по ліквідації куркуля як класу. Хто не подавав заяви до колгоспу, того розкуркулювали. Ходили по селу члени комітету бідности на чолі з головою сільради групами по 10-15 чоловік з лопатами та штрикачами. Усе, що знаходили, описували і забирали, іноді крали. Пам'ятаю, йде бригада по селу, а всі у вікна з переляком дивляться, до кого підуть, там зразу чути крики і плач.

Наша сім'я теж дуже тяжко пережила штучний голод. Покійний батько мій Чепела Дмитро Дмитрович тоді був молодим, роботящим і не збирався вступати до колгоспу. У 1931-32 рр. довели до двору перший план хлібоздачі, який батько з трудом виконав. Та ось довели другий, додатковий. Не

встиг виконати другий план, а до двору довели вже третій. За невиконання плану його господарство назвали куркульським і розкуркулили. Забрали хату, сарай, клуню, погріб, корову, кобилу, інвентар – віз, сани, зброю, все, що було у хаті, сараї, клуні, погребі, а сім'ю вигнали на всі чотири боки, у чім стояли. Батька посадили у тюрму, куди його поділи, не знаю і тепер. Щоправда, торік отримав довідку у Ніжинському райвиконкомі про його реабілітацію.

У 1933 р. від голоду померли моя мати Чепела Софія Лавронівна, сестра Чепела Паша Дмитрівна, брат Чепела Петро Дмитрович. Я залишився пухлим із старшою сестрою Оксаною. (Їй тепер 78 років). Я був у патронаті колгоспу села Химо-Рябушине. У вересні 1940 року пішов у армію, а повернувся у 1946 році. Пройшов усю війну, інвалід другої групи.

За них скажемо (Голод 1932-1933 року на Чернігівщині): Збірник / Упоряд. С. Реп'ях. – Чернігів, 1993. – С. 61-62.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ РАЙОН

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Балабко Василь Лукич

1921 р. н., с. Лісконоги

Все почалося з осені 1932 року, коли не вродили зернові. Та і картопляний врожай був слабким. Сільська комсомолія спочатку забрала все зерно. Трохи пізніше вигребли і картоплю, не залишивши ні на сівбу, ні на їжу. Людям без совісті було байдуже, що ж буде далі з односельцями.

Найстрашніше стало зимою 1933 року. Нас у батька й матері було шестеро. Єдиним рятувальником був батько – Лука Семенович. Він працював у радгоспі, десь за Десною. Але там сталася крадіжка продуктів. Батька допитували, били. Та нічого й не добилися. З роботи його вигнали, і сім'я почала голодувати. Молодший брат так схуд, що був схожим на тинь: кістки, обтягнуті шкірою, під очима – синці. Всі діти і батько також спочатку дуже схудли, а потім почали пухнути. Але все це ми якось пережили.

А от сусідський хлопчик Федько помер у

страшних муках. Спочатку його тіло швидко втратило вагу, потім – почало пухнути, шкіра тріскалася, а з тріщин текла сукровиця. Це продовжувалося кілька днів, доки прийшла смерть.

Головною годувальницею для моїх односельців стала Десна, бо можна було піймати рибу. Хліб пекли впереміжку з половиною. Борошна в тому хлібі – одна жменька. А весною і такого хліба не стало.

Також багато людей ішло до нас зі степової України, шукаючи порятунку. Вмирили прямо на дорозі. Пам'ятаю, як один дідок просив хліба, повзаючи на колінах.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Ред. кол.: С. Біла, Л. Кедун та ін. – Чернігів, 2004. – С. 24-25.

Кабенок Варвара Григорівна

1914 р. н., с. Слобідка Блистівської сільської ради

Навесні 1933 року помер Матюк Яків Васильович. У Жураховської Уляни померло двоє дітей. Власенко Василь Тимохович, сусід, вийшов з хати, ліг під тиню і помер на моїх очах.

У той час люди говорили: "Бог і Сталін в одну дудку грають". Сама природа нібито гнівалася. Ми нуло велике свято Трійці, а щавлю ще не було. На липі з'явилися молоді листочки, то люди їх обшморгували і їли. Дехто мішав гречану полову з житнім борошном, пік хліб і їв. Та мало в кого можна було знайти хоч трохи борошенця. Стояла нестерпна спека. Був поганий врожай, не вродила картопля.

А мусили ж платити непосильні податки. Інколи їх сплачували по кілька разів. Розрахувалась людина, а назавтра – знову давай. Післязавтра – теж... І так далі... Люди купували одне в одного продукти,

намагалися сплачувати податки, бо інакше – тюрма.

Особливо важко було тим людям, які зразу не пішли в колгосп. У них забирали геть все – до останньої зернини, до останньої картоплини. Навіть якщо люди зварили супу і не встигли його з'їсти до приходу активістів, ті його виливали. А діти дивилися голодними очима. Горщики забирали, основи з кросен знімали, з хати виганяли. І все це допомагали робити деякі односельці, які бажали краще пожити, на чужих сльозах і крові своє майбутнє збудувати. Деякі односельці кидали господарство та втікали у Гомель.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Ред. кол.: С. Біла, Л. Кедун та ін. – Чернігів, 2004. – С. 35.

Лозовська Поліна Василівна

1925 р. н., с. Дігтярівка

Голод почався з весни, а закінчився, як новий хліб появився. Сім'я у нас була маленька: батько Василь, мати Софійка, я і молодша сестра Тетяна.

У 1932 р., коли зібрали врожай, зерно кудись

поділося. Але навесні поля засіяли. Взимку, коли не було чого їсти, то ходили на колгоспне поле збирати у кошики мерзлу і гнилу картоплю. Вдома її кидали у дїжку, заливали водою і давали відстоятися

1932-1933

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

декілька днів. Потім збирали все гнилля, що піднімалося наверх, а решту сушили і пекли "кльоцки". Пам'ятаю, що мати ходила ловити рибу. Навесні поїли все листя на липах, щавель. Ми з сестрою від таких харчів попухли, не могли ходити, лежали на печі. Нас порятував один чоловік, який охороняв колгоспні поля. Він дозволив батькам зжати вісім снопів. Зараз же їх обдерли, перемололи і наліпили коржів. Восени, коли зібрали врожай, то людям, видали на трудовні хліб.

У селі померло багато людей, в основному дітей і старих. Вони були виснажені, не могли ходити.

Були в селі й "кулаки" – заможні селяни, приблизно п'ять сімей. Все своє багатство вони працювали своїми руками. Їх розкуркулювали і кудись висилали. Так, по сусідству жила сім'я Рижих. Імен їхніх я вже не пам'ятаю, але було їх семеро: батьки і п'ятеро синів. Вони були гарними майстра-

ми, виготовляли прядки, сани. До них прийшли, забрали всю худобу, зруйнували хату, а їх самих кудись повезли. Люди казали, що відправили на якийсь завод, де вони працювали. Але в село так ніхто і не повернувся. Таке ж лихо трапилось і з іншими "кулацькими" сім'ями. Довгий час стояли їхні хати, одна навіть і тепер використовується колгоспом.

Записав студент історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка О. Душин у грудні 2001 – лютому 2002 рр.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 62-63.

Лось Катерина Митрофанівна

1916 р.н., с. Дігтярівка

Причина голоду крилась у тім, що у людей насильно забирали з дворів зерно, коней, корів, все те, що пригодилося у колгоспі. Голод у селі тривав недовго: з осені до весни, але людям він здавався дуже тривалим. У нашій сім'ї ніхто не вмер, та й сім'я була маленькою: батько, мати, молодша сестра і я. Батько був хорошим майстром, виконував столярні роботи. Я сама допомагала у важкій час своїм рідним, носила по сусідніх селах і міняла або продавала за копійки врожай з фруктових садів. На ту осінь він вродив на диво. Груші, яблука, сливи добре йшли за річкою Десною у місті Шостка. На

виручені гроші купували хліб. Люди, які мали заробіток, не дуже голод відчували, але діти і старі від нього страждали багато дужче.

Записав студент історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка О. Душин у грудні 2001 – лютому 2002 рр.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 63.

Михайленко Катерина Кіндратівна

1925 р. н., с. Мамекине

Голод розпочався весною, а закінчився восени 1933 р., коли зібрали новий врожай. Мій батько був головою колгоспу і членом комуністичної партії. Незважаючи на те, якось вночі приїхали і забрали два мішки пшениці. Шукали й під піччю, там хліба не було, то забрали трубки (саморобне полотно, згорнуте у сувої).

У сім'ї було десятеро дітей, тож треба було чимало харчів, щоб прогодувати родину. Мама всіх дітей від малого до великого посилала на поле, де збирали гнилець (гнилу, минулорічну картоплю). Було це ранньої весни, холодно. Мати пекла хліб із жита, яке товкли у ступі, рідкою мішковиною, як ситом, перетрусить борошно і спече б булочок, посипле їх сіллю і поділить між дітьми. Я свій хліб якось

не доїла, поклала на мост (полик), а вранці, коли прокинулася, шматка вже не було, хтось його вкрав. Батько приніс два бідони меду, який намазували на скибки. Батько носив з колгоспу макуху, чечевицю, яку терли і варили з неї юшку. По селу ходили голодні люди, стукали у двері і просили їсти. Мати, бува, пожаліє когось і винесе окраєць хліба. Про те, щоб люди вмирили від голоду, не пам'ятаю.

Коли вродив новий урожай, батько роздав людям і собі взяв збіжжя. Але боялися, щоб не забрали знову, тому дід виривав у дворі перед воротами яму, у яку сховали мішки з зерном. Засипали її землею, потрусили соломкою, дід наказав, щоб діти ходили туди, як у туалет, щоб не виникало підозри. Глибокої ночі викопували зерно, товкли у ступі і пекли хліб.

Записав студент історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка О. Душин у грудні 2001 – лютому 2002 рр.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 63-64.

Осадча Ольга Павлівна

1924 р. н., с. Пушкарі Ковпинської сільської ради

Події голодомору 1932-1933 років пам'ятаю добре, неначе було це вчора. Пам'ятаю безперервне недоїдання, пошуки будь-якої їжі. Їли кропиву, лободу, щавель, заячу капусту, смоктали вишневий клей. Мама з кінського щавлю і трав'яної полови пекла оладії в печі на дубових і лопухових листках. Збирали в полі гнилу торішню картоплю і заварювали крохмаль.

Коли літом 1933 року жито досягло воскової стиглості, ми, діти, ходили на поле, крали колоски. Заховавшись у яругу, щоб ніхто не бачив, їли зерно. Воно нам здавалось смачнішим за все на світі. З голоду, наївшись зерна, ми відчули страшний біль, животи порозпирало. Ми стогнали від болю, качалися по землі. Але на завтра знову ішли по колоски, незважаючи на те, що сторожі, побачивши нас на

полі, били пугами до крові.

Ще пам'ятаю, як мати, коли зацвіла картопля, вночі пішла на картопляне поле, принесла картоплі і наварила. Ми, п'ятеро дітей, отруїлися нею і лежали, конаючи. Ледве вижили.

А наш родич Охрім Рябко помер від голоду. Він був дуже кремезний чоловік. Йому треба було добре поїсти. Красти не вмів, ловити рибу теж. Працював у колгоспі. Потім знесилився без їжі, став пухнути, не міг через це ходити і помер.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Ред. кол.: С. Біла, Л. Кедун та ін. – Чернігів, 2004. – С. 34-35.

Прокопенко Марфа Сергіївна

1923 р. н., с. Гірки Дігтярівської сільської ради

Мої батьки були дуже віруючими людьми. І хоча бідували дуже, до колгоспу не вступали. За це активісти відібрали у нас все, що могли знайти. А було троє дітей.

Продуктів не стало, тому їли всяку траву, парили кропиву, ловили мишей, пацюків, котів, варили з них суп. Навіть зараз страшно згадати, як ми все їли. Весною 1933 року від голоду помер батько.

Старші сестри пішли до колгоспу, а я – до багатих людей доглядати дітей. За це давали трохи їжі. Так ми й вижили.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Ред. кол.: С. Біла, Л. Кедун та ін. – Чернігів, 2004. – С. 20.

Пусь Федір Іванович

1911 р. н., с. Лизунівка Печенюгівської сільської ради

На 1932 рік більшість жителів Лизунівки була членами колгоспу "Червоний маяк". Завдяки тому, що голова колгоспу Гаранов приховав від здачі частину зерна, селяни мали змогу вижити в страшні зиму і весну. Голодували, звичайно. Їли лободу, кінський щавель, листя липи, пекли хліб з гнилої картоплі. Але безпосередньо від голоду в нашому

селі ніхто не помер.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Ред. кол.: С. Біла, Л. Кедун та ін. – Чернігів, 2004. – С. 24.

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Скачок Ганна Борисівна

1920 р. н., с. Будо-Вороб'ївська

У 1932 році мені було дванадцять, і я добре пригадую той страшний голод. У нашій сім'ї було вісім чоловік, з них шестеро – діти: четверо дівчаток і двоє хлопців. Нам завжди хотілося їсти, тому батьки нас клали рано спати, щоб ми не просили їжі.

Батько мій, Борис Давидович, працював на пшорамі. Грошей йому не платили, а давали трохи пшоняного хліба. Він брав на роботу обох синів, щоб там їх нагодувати.

1932-1933 роки були неврожайними. Через сильні дощі вимокли посіви. Багато дорослих чоловіків і молодих хлопців їздили в Бобрин (це в Росії) косити та заготовляти сіно. За косовицю бобринці нічого не платили, але годували. Туди ж їздили і ми, діти, по щавель. Збирали його мішками, сушили і

взимку варили борщ. Особливо важко було багатодітним сім'ям. Щоб не вмерти з голоду, люди збирали трави – ракові шийки, квітки конюшини, лободу, кропиву. Все сушили і товкли в ступах, а потім пекли ладки. Вони були схожі на коров'ячий гній, але люди їли.

У нашому селі були випадки смерті від голоду. Пам'ятаю, вмерли Приход Панас Йосипович (1900 року народження) та Павловський Василь Львович (рік народження не пригадую).

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Ред. кол.: С. Біла, Л. Кедун та ін. – Чернігів, 2004. – С. 15.

Скопенко Ганна Володимирівна

1913 р. н., с. Блистова

Голод був дуже страшним і лютим. З моїх рідних в голодівку ніхто не помер, але в селі люди конали. І старі, і діти, і молоді. Хто слабкіший.

Я вийшла заміж у 16 років, свекор і свекруха повмирали рано, і мені прийшлося несолодко, бо в 1932 році у мене вже було двоє дітей. Був у нас кінь, корова, вівці – господарство чимале. Але все позабирали, залишили тільки корову, завдяки якій моя сім'я і пережила ті голодні роки. На молоці варили кашу з опуцьками, міняли молоко на гречку, жито. Але після голоду і корову забрали до колгоспу. Коли заганяли до колгоспу, наші ж люди, активісти із сільради, позабирали весь одяг із скрині, полотно. Повигрібали із закутків все, що було їстівного. В селі було дуже багато пухлих від голоду людей, особливо весною 1933 року. Намагалися вижити, хто як: їли опуцьки із горобиного щавлю, вимочували і пекли млинці. Сушили гнилу картоплю, терли на крохмаль, пекли млинці. По щавель ходили за 8-10

кілометрів від села, бо біля села його не було: тільки-но він вилазив, як його вищипували.

Хто жив дуже бідно, ходив по хатах просити їсти. Збирали потайки колоски у полі, рвали незріле зерно, потім сушили і їли. У кого було приховане золото, тому було набагато краще. У Новгороді-Сіверському та Шостці були відкриті магазини "Торгсин", в яких за коштовності люди вимінювали хліб та різні продукти.

З тих, хто помер від голоду, пам'ятаю сусідку Скопенко Химу Денисівну (1902 року народження). Від голоду вона дуже ослабла, не могла підвестися з ліжка, пролежала три дні і померла. Похована вона на сільському кладовищі.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Ред. кол.: С. Біла, Л. Кедун та ін. – Чернігів, 2004. – С. 13-14.

Шаповалова (Єркіна) Антоніна Миронівна

1916 р. н., м. Новгород-Сіверський

У пам'яті назавжди закарбувалися страшні події 1932-1933 рр. Наша сім'я жила в Новгород-Сіверському. Батько працював на каменоломні, щоб заробити хліба, якого йому й самому не вистачало.

На той час я вже була комсомолкою, отож звернулася до райкому комсомолу з проханням надати мені якусь роботу. Мене направили до їдальні, працювати офіціанткою. Їдальня була закритого

типу: в ній харчувалися партійні працівники і районне начальство. Страви в їдальні були різноманітні. Сама я харчувалася в їдальні, завдяки чому і вижила.

Пам'ятаю, на ринку продавали макуху, вона була дуже твердою. Я ще в змозі була її гризти, а батько вже так ослаб, що не міг. Батько помер.

Ще пам'ятаю, що на ринку лежало багато пу-

хлих людей, у яких вже не було сил попросити їжі.

Батько мій – Єркін Мирон Акулович (Вакулович?), 1878 року народження, помер навесні 1933 року від голоду.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Новгород-Сіверський район. (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Ред. кол.: С. Біла, Л. Кедун та ін. – Чернігів, 2004. - С. 11.

НОСІВСЬКИЙ РАЙОН

Голік Григорій Андрійович

1923 р. н., с. Хотинівка

Добре пам'ятаю найстрашніше: 1933 рік – рік голоду. Жилося тоді трудно. Тоді була така політика: не йдеш у колгосп – куркуль. Тому все забирали силою. Розкуркулили родину Бреусів, Матюшків, Пречистенків, разом із сім'ями відправили на Урал (більше прізвищ не знаю, бо був тоді хлопчиком).

У селі багато тоді помирало людей, в основному діти і старі. Знаю, що померли у 1933 році Кошовий Сила Васильович і Кошова Євгенія Силівна, Назаренко Єлізар Іванович. У Трохима Вакуліка діти померли, у Силиних теж. Хоронили по-

кійників без трупів.

Після голодовки, у 1936 році була велика повінь, залило повністю колгоспні землі від бору до гаїв (Савониха). Пропало все. Після війни, у 1947 році, знову голод.

Страшні то були часи, борони Боже, щоб більше не сталося.

Записала секретар Хотинівської сільської ради В. П. Кошова.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 28.

Дорошко (Пархоменко) Ніна Миколаївна

1927 р. н., с. Козари

Сім'я наша складалася з 7 чоловік: мати, батько, дві дочки і три сини. Батько був ковалем, а мати сиділи з нами вдома. Мій брат Іван народився в голод 1933-го року. Мати його сама не годувала, бо в неї не було молока, а годувала чим прийдеться, що самі їли, те і йому жували.

Постійно дуже хотілося їсти. Ходили збирати дикий щавель, з сирого варили борщ. У кого була картопля (а в кого і не було), варили похльобку.

У той рік врожай був на все: і на картоплю, і на пашню. Коли по селу пішла "красна мітла" (так називали тих, хто відбирав усе зерно), то у людей вимітала все. У сусідки змели на черені торбинку з насінням. Вона розсипала його там і посадила зверху дітей. Забирали і картоплю, і зерно, і горох. Наша мати витягла з комори мішок пашні і закопала у клуні біля порогу. Коли прийшли і почали шукати, то позабирали все. А коли мужик зайшов до клуні, то побачив, що кури розгребли той мішок. Але мати згукала нас і ми попадали на мішок з плачами. Той чоловік чи пожалів нас, але не забрав мішка...

Все, що забирали у людей, складали на підводи і відвозили в район, а звідти хто знає, куди далі везли.

У 1932-му важко було. Від голоду пухли всі: і дорослі, і діти. Одного разу якомусь дідусеві стало зле і він помер прямо під тином, недалеко від нашої хати. Ми з сусідськими дівчатами поховали його

прямо там на місці, бо були малими і нездужали його перенести. Можливо, люди іще помирало, але я не пам'ятаю.

Наша сім'я вижила тому, що у нас була корівка, яка доїлась і батько, як коваль, щось заробляв. Люди платили – хто чим міг. Хтось сала шматочок дасть, хто якусь картоплинку або насіння. А взагалі село рятувалося, дякуючи річці й лісу. У річці хустками ловили мальку, у лісі збирали ягоди та гриби. Збирали також жолуді, підсмажували їх, а потім відварювали і пили, як тепер п'ють каву.

А у 33-му, десь під кінець травня, матері (Насті) двоюрідний брат (він працював завмагом), запропонували пекти в магазин хліб. Вона отримувала муку. Пекла кожного дня по 16 хлібин (більше в піч не поміщалося). Одна хлібина важила приблизно 3 кілограми. Щоб купити хліба в магазині, треба було щось віднести на базар за 12 км і продати.

Хліб різали і важили на вагах. Біля магазину завжди стояла велика черга. А згодом, десь через рік, можна було купувати вже без обмежень.

Крім матері, ще одна молодиця пекла хліб.

Самі пекли і самі ж відносили до магазину. Матері було дуже важко, я була трохи старша, няньчила брата, а мати займалася хлібом. За свою роботу мати брала платню хлібом. Скільки коштувала хлібина, я вже не пам'ятаю.

Коли організовували колгосп, батько першим

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

пішов туди і забрав свою кузню. Як заробить шматок сала, то мати нам їсти не давала, а тільки на "засмачку". Мати хліб пекла до самої війни. після того, як село згоріло у березні 43-го року, наші люди знову переживали голод.

Не дай, Боже, таке пережити нашим дітям!

Записала студентка Чернігівського дер-

жавного технологічного університету Л. Барвинова у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 55-56.

Зьома Наталка Омелянівна

1916 р. н., с. Андріївка Козарівської сільської ради

У нашій сім'ї було 6 чоловік. Від нас забрали корову, зерно, картоплю та все, що було. Якби я не працювала в колгоспі, то, можливо, і не вижила б. А так за шматок хліба і миску супу старалася іти на роботу. В супі було дві галушки і дві картоплинки. Але то була їжа. Працювали від темна до темна. А ще нам давали по півкіло хліба. Вдома їли гнилу картоплю, яку ходили збирати на поле, конюшину, щавель. Люди в селі були худі і пухлі.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету Л. Барвинова, у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 56-57.

Кошовий Василь Силович

1923 р. н., с. Хотинівка, тепер мешкає в с. Мрин

Пережив голод 1932-3 рр. і 1946-47 рр. Розповідає: "У 33 році попав пік на мене, на нашу сім'ю (Це було критичне становище, найбільше страждання). А 47 р. пошти й не замітив, в самому кінці голоду прийшов з Німеччини.

Була одна, головна причина голоду – безпорядок. Колективізація. Комуністи скороспечені вертіли, як хотіли. Винуватять Сталіна. Ну, я з цим не згоден. Я воював за Сталіна, ми кричали: "За Родину! За Сталіна!" Це робота сталінців, які були по селу. У нас був такий – Голодний. І такі були в кожному селі. Тоді хліб контролювали дуже чотко. Старалися як можна більше збагатити державу: хліба хотіли всі – і шахтарі, і артисти. У районі було красиве (гарне?) зерносховище. У нашому селі на окраїні теж була велика будівля, так високо вона стояла, "гамазей" звалася, там теж був великий запас хліба.

Голод тривав зиму й половину літа. Найтяжчий період був з початку березня до кінця квітня, поки не розвинулися бруньки на деревах. Літом почали розвиватись листочки і ми... (плаче), ми збирали ті листочки, найкращі були з липи, з акації – це вже був делікатес. По піщаному полі ходили, збирали схожі на маленькі бурячки квіточки і теж їли. Природа почала оживати – люди стали оживати. Скільки людей померло – я не знаю, але дуже багато. Знаю, що кожний день виділяли підводу й збирали усіх мертвих людей, грузили на підводу, везли до великої ями і всіх разом туди викидали... (плаче).

Наша сім'я складалася з матері і чотирьох дітей. Двоє – брати Грицько і Степан – вже були

одружені, їм було трохи легше, були вони дорослі. Під час колективізації, у нас відібрали хату, все забрали. Нас за шкірки викинули з хати. Пам'ятаю, якісь поли (настили для спання, традиційні в українській хаті), на яких ми спали. Не знаю на чиєму полу я качався, стогнав, кричав, разом зі своєю сестрою. Як я вижив, сам не знаю. Люди із здоровим організмом за тиждень-другий голодовки поробилися хворі, бо нічого було їсти. Мені не віриться тепер, що могло таке бути – є господарство, село, хата, а їсти зовсім нічого. Як це так? Пам'ятаю, плентався я вулицею, дійшов до якогось тину, сів на нього, перевалився в город. Там знайшов якийсь кущик і став його довбати. Знайшов в землі стару картоплину. Зрадів і з'їв її. Більше нічого не пам'ятаю, мабуть, заснув.

На село було чотири хати, криті залізом, і всіх, хто там жив, називали куркулями і виселили. Я думаю, це були Покотьки, які були повністю розкуркулені. Двоюрідна моя сестра вийшла заміж за Покотька. Вакулів теж розкуркулили, опинилися без даху над головою і вони, і ми. У нас забрали все і хату, хоча ми жили далеко від центру, поселили туди іншу сім'ю (плаче)".

Записав студент Чернігівського державного технологічного університету В. Щур у 2006 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – С. 53-54.

Реп'ях Панас Петрович

1916 - 2003, с. Макіївка

Добре пам'ятаю, що після жнив 1932 року з нового врожаю колгоспникам дали по 200 грамів на трудодень, засипали насінневий фонд, відвели значну частку зерна для виконання плану хлібозаготівель. Цілі валки підвід, вантажених повнобокими мішками, попрямували з моєї рідної Макіївки на станцію Лосинівка. Сільське керівництво з гордістю говорило, що з завданням упоралось. Та буквально через кілька днів надійшла вказівка про зустрічний план хлібозаготівлі. Те саме керівництво кинулося виконувати і його. Залишилися в коморах тільки насіння та всякі відвійки. А тут чергове розпорядження: державі конче потрібен хліб!

Де ж його взяти? В колгоспі нема. Отож, треба було брати в людей.

А де ж він у людей, коли їм дали всього по 200 грамів на трудодень? Колгоспники так і сказали.

Тоді й пішли по дворах активісти. Хапали і гребли все, що потрапляло до рук. Нишпорили в погребях, коморах, на горищах, рили землю ключками й шомполами.

В таких умовах люди так-сяк дотягнули до різдвяних свят. А в лютому місяці чи не в усіх оселях було, як кажуть у нашому селі, хоч шаром покоти. Про хліб і говорити нічого. Закінчилась картопля, вичерпалися мізерні запаси буряків, моркви, капусти. По селу ходив не привид голоду, а сам голод, гострозубий, з чіпкими лапами, нещадний.

Коли розстав сніг, люди бродили по полях, намагаючись знайти бодай гнилу картоплину чи перемерзлий буряк. У левадах по берегах річки Перевід дерли кору з дерев, обгризали гілки верболюзу. Потім їли бруньки, молоденьке листя, пагони трави, кропиву.

У той час я навчався у Ніжині і був свідком того, як помирали люди. По вулицях, особливо по Гоголівській, попід будинками, магазинами, парканами сиділи і лежали дорослі й діти одне біля одного, ніби родичі, хоч багато хто з них навіть не знали одне одного. Їхні опухлі ноги були обмотані хустками, ганчір'ям, бо ніяке взуття вже не налазило. Лопалася шкіра, з ранок сочилася слизь. Люди мовчали, не було сили навіть попросити їсти. Вони тупо і байдуже дивилися кудись у далечінь.

А неподалік, на базарі, кликав розмальований "Торгсін". Туди теж товпилися, бо там можна було за золото, срібло й коштовності купити харчі. На вітрині "торгсіну" стояли мішки з борошном, різні крупи, зерно, консерви. Туди несли хто серезки, хто ложку, хто каблучку, аби виміняти на шматок хліба.

Буханець його коштував на ніжинському базарі 15-20 карбованців, що було дуже дорого. Я бачив, як дехто, купивши, ховав хлібину за пазуху, бо нерідко харч вихоплювали з рук, віднімали. Голод ро-

бив людей звірями.

Ще вкарбувався такий епізод з цього базару. Незважаючи на нестатки, деякі мешканці виносили на продаж молоко, сметану, сир. Якраз між молочних рядів і йшов, заточуючись, здоровань з кучматою головою, з вкритою густим і довгим мохом шиєю. Було видно, що він ледь тримається на ногах. Несподівано здоровань нахилився ліворуч і вмочив праву руку в макітру з сметаною. Повернувши нею і одразу ж витягнувши її, почав облизувати пальці, долоні, рукав піджака. Лизав жадібно, відчайдушно. Із-за прилавка вискочила дебела молодиця і штовхнула голодного в спину. Він упав навзніж. Не знаю, чи підвівся той бідолаха, чи так і залишився лежати.

Може, я й помиляюся, але мені здається, що все ж помирали переважно сільські жителі. В місті давали по картках по 200 грамів хліба. Хай був він з домішками ячменю, викосуміші, проса, але ж було чимось заморити черв'яка. Селянина ж – творця хліба – влада поставила на межу вимирання, приїшовши до міста, сільські люди не мали навіть можливості тут оговтатися, познайомитися з кимось, про що-небудь розпитати. Вони, як мухи, падали на вокзалі, по всіх ніжинських вулицях. Багато трупів лежало на базарній площі. І досі перед очима закостенілий дідусь з плетеним кошиком, згорблена бабуся з торбинкою. Був тоді наказ візникам: де набачать мертву людину, мусять підібрати її і доправити у спеціально призначені місця. А там вже мерці потрапляли до рук тих, хто копав ями і заривав трупи. Біля трупарні Галицької лікарні щоранку я особисто бачив по 20-30 привезених щойно мерців.

Додам ще й таке: через Ніжин їхало багато людей з Полтавщини, Київщини, півдня Чернігівщини до Москви з надією там врятуватися від голоду. Але добиралося їх до мети дуже мало. Більшість гинули на станції чи на підступах до неї. Багатьох забили бандити, щоб забрати ті нещасні копійки, на які зайшли сподівалися купити хліба. Чимало трупів витягували із товарних вагонів. Серед них були і померлі з голоду, і вбиті.

Коли я приїхав на літні канікули до рідного села, побачив на кладовищах (а їх було кілька) десятки могил своїх односельців – жертв голодомору 1933-го року. Розповідали, що немало з них померли, коли наливався хліб. Не витримували, жали зелене жито і зелену пшеницю, сушили і їли. А це викликало страшні хвороби шлунково-кишкового тракту. Тільки на моїй рідній вулиці Макарівці та на сусідніх вулицях померли від голоду дядько Хоменко Прокіп з сином Іваном і дочкою, здається, Степанидою. Пішли на той світ Андрій Сагайдачний з дружиною, Онуфрій Давиденко (по-вуличному Онохрій), Федір Давиденко та інші.

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Сусідка моя Оришка Бородина розказала, що йшла вона на могилки поминати покійників, в каналі лежить якийсь дядько, благає хоч крихітку хліба. Вона дала йому кануну (колива). Він з'їв всього дві ложки і помер.

Рукотворний голод 1933-го – гірше кошмару, гірше диявольського наслання. Це – великий і непростачний злочин керівної верхівки і виродків на

місцях. Це – акт знущання над чесними хліборобами, скоєний відщепенцями і вбивцями. Цього не маємо права забути...

За них скажемо (Голод 1932-1933 року на Чернігівщині): Збірник / Упоряд. С. Реп'ях. – Чернігів, 1993. – С. 27-30.

ПРИЛУЦЬКИЙ РАЙОН

Бабенко Ольга Іванівна

1923 р. н., с. Мільки Валківської сільської ради,
тепер мешкає у смт Дігтярях Срібнянського району

Голод переживала в селі Мільки Прилуцького р-ну Чернігівської області разом зі своєю родиною. Нас у сім'ї було аж семеро. Батько, мати і п'ятеро дітей. Я була передостанньою, а найменшою була сестра Маруся. У 1932 році все було наче так само, як і в попередні роки. Врожай зібрали не гірший, ніж минулого року. Мій батько, Іван Григорович, працював у коморі комірником, тож знали тодішні обставини. А одного дня він прийшов додому якийсь дивний, навіть їсти не захотів, а увечері, коли ми з Марусею полягали спати, то чули, як батько казав мамці, що коїться щось дивне. Він розповів, що з комори масово почали вивозити зерно без ніяких пояснень і отчотів, а йому сказали, що на роботу можна вже не виходити.

А вже через декілька днів по селу почали ходити чутки, що у сусідньому селі Валках їздять по хатах і забирають усі продукти. Це дуже всіх налякало. Осінь того року була не дуже холодною, тож земля ще була не закоцюблюю, тому усі почали масово ховати все в землю: і картоплю, і зерно, що в кого було. Але все ж люди не вірили в чутки, поки ці нелюди не добралися до нас. І тоді в селі почалося таке, що не можна описати. Забирали все, що попадалося під руку, люди були налякані, багато хто тікали з села, думали, що десь такого немає. Потім черга дійшла і до нашої хати. Ці паразити знали, що мій батько працював комірним, то сподівалися знайти добру поживу. Але батьки викопали під піччю копачку, туди сховали більшу частину добра. Ці збирачі були злими, вони бігали по хаті, все перекидали, але знайти схованки їм не вдалося. Багацько в кого з людей находили продукти, зариті в землю по свіжих слідах і так з нашого села потягся цілий ешелон наших же возів, із запряженими в них нашими кіньми. А на возах було наше добро.

Але це було ще не все. Після того знову почалися рейди по селу, але на цей раз вже забирали худобу. Люди почали ховати своїх годувальниць у лісі, щоб мати якусь надію та найстрашніше для лю-

дей було ще попереду, бо ж наступала зима. Село було позбавлене усіх засобів для існування. Запасів, якими люди поховали, не хватало б навіть на зиму. І, незважаючи на це, рейди по селу продовжувалися. Одного дня ми почули грук у двері. Всі були перелякані. На щастя це був мій старший брат. Він розповів, що ці нелюди забрали останнє, що в нього було. Це було боляче слухати. Останнє зерно, що у нього було, він розсипав по черені і понакривав лахміттям, але це не допомогло. Ці звірюки зігнали з печі малих дітей і згребли з пилукою ті останні запаси. Тож нам тепер потрібно було годувати дві сім'ї. Мати мішала подрібнене у крупу зерно з картоплею випікала "балабушки". Це все ми запивали гарячою водою, розмішаною з малясом, який десь роздобув батько. Потім вони варили якусь юшку, в якій було трохи картоплі, буряка та капусти. Але цього ледь-ледь хватало, щоб трохи вгамувати голод. Мати нам весь час казали, щоб ми лягали спати, хоч ми і не розуміли навіщо.

В цей час наші середульші брати були на службі. Від них ми не отримували жодних звісток.

Під кінець зими в селі не зосталося жодної худобини, позникали також коти і собаки.

По селу почали ходити люди з надією щось знайти чи попрохати. Багато стареньких людей повмирало. Також були випадки, коли вмирили немовлята, адже їх не було чим годувати. Іноді помирили навіть цілими сім'ями.

За зиму ми сильно похудали. Одяг на нас прямо висів, особливо похудали наші батьки, адже вони все віддавали нам.

По селу почалося нашестя бліх. Великою радістю було мати трохи дусту. Весна 1933 року була не такою, як раніше. Люди були якісь сонні, але все ж таки вона приносила хоч якісь засоби для життя. Обривали бруньки на деревах, зщипували навіть травичку, яка ледь-ледь пробивалася. Великою радістю було, коли хтось знаходив щавель чи якісь інші їстівні рослини.

Одним словом, дуже тяжко нам було у голодовку. Багато людей загинуло у ті часи. Я думаю, що було б нормально, якби в людей не забирали все їхнє майно. Це був дуже великий злочин проти людей, який не можна вибачити.

Записав студент Чернігівського державно-

го технологічного університету М. Одарич.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 50-51.

Бут Пелагея Василівна

1914 р. н., с. Ковтунівка

Дарма, що зозуля накувала 89 років прожитого життя, але я й досі пам'ятаю ті страшні роки.

Колгосп у селі існував вже не один рік, але багато односельців ще не вступили до нього. У 1932 році в селі вже бушував голод. Таким стійким самостійним господарем був і мій батько, який довго вагався чи вступати до колгоспу. Нас у сім'ї було 7 дітей, але через хвороби, нестатки четверо з них померли ще перед голодними роками, а нас залишилося у батька і матері троє.

І от, коли вже крокував голод у селі (кінець 1932-1933 років), нас ще й з хати вигнали за те, що не вступили до колгоспу. А перед тим увесь хліб, який був у кожного вдома, треба було звезти до громадського току, тобто здати державі. За виконанням цього важливого завдання пильно стежили сільські активісти. Вони приходили і вдень, і вночі

групами до кожного двору, з металевими щупами і шукали хліб. Та не тільки хліб, а навіть і квасолю, буряки, ну, все, що люди запасли на зиму 1933 року. Мати опухла від голоду та горя, не витримала такої долі і померла зимою 1933 р. Батько втік до Чернігова, де поневірявся по чужих дворах, і жив тим, що напросить, а потім через 3-4 дні їхав додому і віз нам сяку-таку їжу.

Ми ж, діти, розбрелися, хто куди. Пригріла нас давня (далека?) родичка у своїй великій родині, а хату нашу розібрали і вивезли для будівлі сараю у колгоспі. Про ті роки говорити мені й зараз страшно.

Ми були пухлі. Жили вареними березовими бруньками та весняною кропивою.

Очевидці голоду свідчать: 1932-1933 роки на Прилуччині. – Прилуки, 2003. – С. 44-45.

Дьогтяренко Варвара Іванівна

1913 р. н., с. Оніщенків Даньківської сільської ради

Згадувати про це страшно й боляче. Ходила по селу бригада комсомольців, яка забирала все, що могла: картоплю, зерно. Шукала скрізь, рилася в землі, залишала людей без нічого. Залізними штиками перевіряли всю підлогу в хаті, хліві та на подвір'ї. У сінях у нас був закопаний мішок зерна, знайшли, забрали до магазину, а потім все вивозили в місто.

Я тоді жила в сестри, працювала в Павлівці. Там ми садили буряки на насіння. За це давали нам 300 г хліба і сяку-таку юшку. Коло матері залишилося ще двоє дітей. Сестрі було 12 років, а брату – 10. Не маючи чим їх годувати, вона поїхала в Ямпіль Сумської області на заробітки. Довго не поверталася. Я ділилася з сестрою та братом, чим могла, але це був мізер. Діти все таки померли.

Не можна передати словами жах, ці втрати рідних, свою безпорадність. Щоб вижити, їли все, що можна, й чого – ні. Рвали бур'ян, сушили й робили млинці. Після того, як пройшли жнива, ходили на поле збирати колоски, але гнали й звідти, витрушували торбинки, били. Одного разу з нами збирав

колоски Оніщенко Олексій Дмитрович, його спіймали, дуже побили, забрали в місто, там судили. До села він більше не повернувся. А він мав дружину і дитину, йому було років 30.

Люди мерли як мухи. Скільки їх лежало під тинами на дорогах. Кожного дня їх збирали на підводи і везли на кладовище. Це жах, який згадувати дуже боляче.

У нашому селі померли:

1. Оніщенко Михайло Сидорович, йому було років 63, його дочка – Оніщенко Надія, 19 років.
2. Шкуренко Микита, по батькові не пам'ятаю, років 50, його дочка Палажка – 20 років.
3. Іванова Дуня Іванівна, 12 років, Іванов Микола Іванович, 10 років – це були мої брат і сестра.
4. Оніщенко Іван – 60 років, його син Іван – 12 років.

Це ті, кого я пам'ятаю.

Очевидці голоду свідчать: 1932-1933 роки на Прилуччині. – Прилуки, 2003. – С. 72-73.

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Коваленко Марія Федорівна

1924 р. н., с. Сергіївка

У ту страшну зиму 1932-1933 рр. мені виповнилося 8 років. І події тієї зими, весни і літа 1933 р. зарбувалися в моїй пам'яті на все життя.

Мій покійний батько – Коваленко Федір Степанович, пізніше згадував, що врожай зернових був значно нижчий, ніж в у попередніх – 1930 та 1931 роках. Та й той хліб, що зібрали, було забрано і вивезено із села. Уже восени 1932 р. примара голодної смерті нависла над Сергіївкою. Але масово люди почали мерти в березні – червні 1933 р., коли закінчилися хоч які-небудь запаси картоплі, квасолі і т. ін.

Живі, більшість з яких були голодними й знесиленими, не встигала ховати мертвих. На початку липня 1933 року голодна смерть забрали мого брата Гришу, 1929 р. н. І майже через 70 років я й досі згадую в усіх деталях той чорний день. Батько із заробітків повернувся пізно (він власною конячиною возив по найму вантажі – хури), і братик, який з нетерпінням його чекав, попросився лягти з ним спати. Батько, замучений голодом і стомлений, швидко заснув. Ми з мамою і молодшою сестрою спали на печі й почули, як Гриша сказав: "Тату, повернись до свого синочка. Та...", – і замовк. Коли ми відразу всі кинулися до нього, в його маленьких грудцях щось клекотіло, але він був уже мертвий.

Поки були живі мої батьки, вони весь час корили себе в смерті сина, адже вони відмовилися записатися в колгосп і здати свого коня і нехитрий реманент (хоч пізніше вони все-таки змушені були вступити до колгоспу). Можливо, саме через це наша сім'я була під постійною "дбайливою увагою" місцевої "буксирної бригади".

Найзапекліших активістів Мархоброда Павла і Мархоброд Ганну не забуду до самої смерті. Пригадую, як одного разу П.Мархоброд знайшов вузлик з квасолею за іконами. Мама почала плакати й на колінах благати, щоб хоч це залишив дітям. П.Мархоброд грубо відштовхнув її й обізвав нецензурни-

ми словами, а вузлик з квасолею забрав. А в сім'ї Касьян Марії Яківни Ганна Мархоброд знайшла вузлик з квасолею в колісці під дитиною й також забрала, хоч в сім'ї й старі, й малі вже були пухлими й майже не трималися на ногах.

Страшна трагедія сталася того літа в сім'ї наших далеких родичів. Господар Горбач Дмитро Тимофійович поїхав з дому на заробітки, щоб порятувати свою голодуючу сім'ю. У той час двоє його дітей померли голодною смертю. Дружина Уляна Хомівна і 8-ми річна донька лежали пухлими й знесиленими, що навіть не могли нікого покликати на допомогу. У цей час до них прийшов чоловік моєї тьоті Лукії – Кутовий Олександр Хомич, який доводився братом Уляні Хомівні, побачивши таку страшну картину, він забрав напівживу дівчину до дому, сподіваючись врятувати її, але вона, встигнувши трохи поїсти, відразу померла.

Часто ночами, особливо зимовими, мені вчувається, що земля плаче й стогне від кісток, похованих без трун, у спільних, а значить, і безіменних й часто не оплаканих могилах. І на схилі літ мене все частіше мучить думка: "Чому? Чому й досі не знайшли винних? Чому за це ніхто не відповів?"

Після війни, працюючи в органах державної влади (близько 30 років пропрацювала секретарем с/ради) я намагалася встановити кількість жертв голодомору, але, на жаль, наші архіви "не зберегли" даних про смертність в голодному 1933 р. Проте точно знаю, що з тих, хто народився у те страшне лихоліття, вижило лише троє. Двоє з них – І.Ю.Коровніченко та В.М.Овдієнко – живуть в Сергіївці.

Розповідь записана 10 лютого 2003 року членами місцевого клубу "Пошук".

Очевидці голоду свідчать: 1932-1933 роки на Прилуччині. – Прилуки, 2003. – С. 103-105.

Корнійко Микола Павлович

1924 р. н., с. Охиньки

Наша сім'я була порівняно невеликою: батько, мати і троє дітей; сестра 1922 року народження та брат 1928 року народження. Брат помер малим незадовго до голоду. Батько спочатку вступив до колгоспу, віддав віз, сани, але згодом вийшов з нього.

Назавжди в моїй пам'яті залишився 1932 рік. На подвір'я прийшли місцеві комуністи Байгуш Карпо та Проценко Омелько. Забрали корову, хотіли забрати й поросля, та якось обійшлося. Батько

заколов кабана, тим дівора й вижила. Микола Павлович пригадує, як селом проїжджав Г. Петровський. Їхав в сторону Іванківців чи то Срібного. Збігалася малеча, сходилися дорослі. Селяни несли йому "лип'юшки", щось схоже на оладки з липового цвіту. Було це, здається, на його думку, в 1932 році.

Великий голод почався навесні 1933 року. Сім'я змогла посадити картоплю маленькими шма-

точками, "носками". Їли все, що прийдеться, зокрема, цвіт акації, об'їдали на берестах квіточки. По селу ходили буксирні бригади, в складі яких були люди з сусідньої Переволочни, Голубівки. Микола Павлович пригадує, як одного разу товк в ступі пухти качани з кукурудзи без зерна. З потовченого мотлоху мама потім щось пекла, схоже на оладки. В цей час до хати зайшли дві жінки-єврейки, які теж входили до складу буксирників.

Одна з них зразу ж всунула руку в ступу, але переконавшись, що зерна там немає, залишила хлопця в спокої. Батько якось зміг купити теличку в 1933 році. Так і вижили. А навпроти, через вулицю, жила сім'я Погорілого Павла Михайловича (сільське прізвище Штакунець). В його сім'ї з голоду померла дружина Марта та дочка Ольга. Від голоду пухли ще троє дітей. Батько Миколи порадив сусіду Павлу покинути сім'ю, щоб хоч решта дітей врятувались.

Павло Погорілий поїхав в м. Прилуки, а батько пішов в сільську раду і заявив, що троє дітей сусіда залишились самі. Після цього в колгосп забрали обидві хати сусідів: стару й недобудовану, нову, а трьох дітей визначили до інтернату (патронату), який знаходився в колишній попівській хаті. Так троє дітей сусідів врятувались. Пізніше, десь в 1934 році, батько Павло повернувся до своїх дітей.

У травні 1933 року, коли садили городи, в селі

сталася жахлива трагедія.

Яцуни, батько Кирило і син Іван, вийшли з лопатами копати город, який до цього часу належав їм, а тепер був переданий в колгосп. Спочатку до них підійшов Клочко Іван (Каретників), який ділив землю і сказав: "Що ви, хлопці, робите?" Ті продовжували копати землю. Після цього Клочко пішов в напрямку села, де по дорозі зустрів голову сільради Хижняка, який завернув його назад. Знову підійшли до Яцунів, закипіла сварка. Тоді старий Яцун Кирило вдарив Хижняка по голові лопатою. Клочко намагався тікати, але й того батько з сином зарубали лопатами. Після цього кинулися в село і підпалили кілька хат селян, а самі втекли. Старшого зразу ввіймали в с. Тростянець, посадили в тюрму, де він і помер. А син ховався в лісі, неподалік від села. Його сусід і кум Денисенко Пилип носив йому їсти. Згодом про це хтось дізнався в селі, і Пилип, одного разу, принісши кумові їсти, теж зарубав його. За цей злочин він не поніс ніякого покарання. Навпаки, за вбивство кума в колгоспі йому дали макухи.

Записав вчитель Охницької ЗОШ І-ІІІ ступенів М. П. Марченко у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 59-61.

Кузьменко Марія Євтухівна

1921 р. н., с. Охиньки

При непі хліба вистачало. Коли організувався колгосп, в заможних господарів забирали майно, скрині з домашнім вжитком. Це все продавали на торгах в сільському клубі. Окремих людей виселяли з хат, зокрема, сім'ю Лазаренків.

Перед голодом 1932-1933 років наша сім'я складалася з семи чоловік: батька – Остапенка Євтуха Захаровича, матері – Остапенко Соломиди Сидорівни та п'ятьох дітей: Івана (1918 р. н.), Андрія (1918 р. н.), Марії (1921 р. н.), Петра (1925 р. н.), Василя (1931 р. н.). Сім'я мала корову, коня та воза. Коня та воза забрали в колгосп, а корову, на щастя, залишили.

Урожай 1932 року був непоганий: хліба намолотили вдосталь. Значну частину хліба змушені були здати. Згодом по селу почали ходити буксирні бригади, до складу яких входили місцеві активісти та комсомольці, а також чужі люди. Прийшли вони й до нас. Найменший, Василь, в цей час лежав на печі, яка була засипана зерном ячменю. Перед цим батько зарізав не дуже велике поросля. Буксирники обнищпорили всю оселю, все подвір'я з металевими щупами. Вилучені мішки з зерном та сало замкнули в скрині, забравши ключ від неї. Неподалік, в

сім'ї М'якого Лаврентія була подібна скриня з таким же замком. Батько вдосвіта пішов до нього, взяв ключ, відімкнув скриню, забрав сало і сховав його в погребі під засіком картоплі. На другий день буксирники прийшли знову, стали скрізь шукати сало, навіть в димарі дивилися. На щастя, не знайшли. Згребли зі злості весь ячмінь з печі і забрали з собою.

В батька десь було заховано кілька відер жита. Весною він поніс на плечах мішечок з збереженим зерном в с. Горобіївку, де був млин (нині Срібнянський район). Найкоротша відстань від села до села близько 20 кілометрів. Змолот жито і повернувся додому. Напередодні Великодня мама напекла хліба з житньої муки замість пасок. Діти були надзвичайно раді і чорному хлібові. Голод в селі почався в 1932 році, але цього року від нього ніхто не помер. Нашим селом цього ж 32-го року проїжджав в сторону Срібного один з керівників республіки Г. Петровський. Автомашина зупинялася неподалік нашого кутка. До його автомобіля сходилося багато людей, дехто приносив деруни, зокрема, багатодітна Кулина, чи то з липового цвіту чи з чогось іншого. Селяни розповідали Г. Петровському, що

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

голодують, дехто давав йому так звані "деруни" в автомобіль.

Справжній голод почався в 1933 році, коли в селі померло багато людей. На кладовищі по наряду бригадира викопувалася яма, до якої звозили на підводі і викидали мертвих людей. Коли яма наповнювалася, то викопували другу.

Навесні 1933 року після посівної до нас прийшли голова сільської Ради Хижняк Гаврило (не охінківський) та Клочко Іван. В хаті на дерев'яній тринозі стояла посудина, в якій було відер четверо жита. Забрали й те жито.

Наша сім'я виживала, як могла. Маленький Василь ходив в ясла, там давали по кусочку хліба тричі на день. Андрій пас корів в людей, за те йому давали хліб, молоко. Пас він корову і в буксирників Таранів Афанасія і Тихона. Не раз заходив до них в хату: ті не голодували, був у них і хліб, і до хліба. Об'їждчики били пастухів, в тому числі і Андрія, і він покинув пасти. Мені було в той час 12 років; нарву, було, відро лободи, якась ще картоплина зосталася. Ніхто картоплі не чистив, терли на тертушку. Варили цілий відерний чавун такої їжі. П'ятнадцятирічний Іван орав кіньми. Від недоїдання, виснажливої роботи в нього стали пухнути ноги. Тоді батько вирішив зарізати корову. Ціле літо варили

корову, їжа була трохи кращою і від голоду в нашій сім'ї ніхто не помер.

Весною 1933 року наша сім'я посадила картоплю. Але не всі мали посадковий матеріал. Зокрема, в сім'ї Іваненків картоплі не було. Лаврентій і його син Петро повиривали її в нас на городі.

З наших сусідів померли Завгородній Гордій та його дочка. В сім'ї Кузьменків з голоду помер Микола. Люди розповідали, що багатодітна Кулина (та сама, яка виносила "деруни" Г.Петровському) несла на руках свого знесиленого напівживого сина Андрійка на кладовище. Коли жінки їй казали, "Що ти робиш?", відповіла: "Віднесу, вкину, поки в викопаній ямі є місце". Страшний то був час.

Скільки людей всього померло в селі, не можу сказати, але дуже багато. Думаю, що в голоді винні й місцеві активісти, які забирали в людей останні запаси їжі.

Записав вчитель Охінківської ЗОШ І-ІІІ ступенів М.П. Марченко у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 61-62.

Левченко Наталія Петрівна

1912 р. н., смт. Линовиця

Тяжкий був той рік – 33-й.

Мені виповнилося 20 років, коли прийшов страшний, немилосердний голод. І врожай був ніби непоганий, а їсти не було чого, тому, що місцева влада ходила по хатах, відбирали у нас останнє: жито, овес. У той час худоби не займали, а брали лише те, що можна було винести з хати. Наша сім'я мала трохи золотих грошей, ми вимінювали муку або якісь відходи, та так і жили, щоденно сподіваючись на краще. Їли просяну шелуху, сухий жом, та від тої їжі дуже пухли ноги, роздувалися животи, ми ставали зовсім не схожі на людей.

Я пам'ятаю випадок, коли в нашої сусідки по-

мер від голоду син. Ми зібралися допомогти: ледь-ледь вирили яму й кинули його, прикритого лашхміттям, загорнути землю не вистачило сил, такі ми були виснаженими.

Я добре пам'ятаю той день, коли по вулиці їхала підвода, а на ній лежали ті, кого я так добре знала: Сергій Будюх, Дмитро Левченко, Зінька, Нетяга Андрій, Микола, Наталка... Цей список безкінечний, і не було чути голосів, стогону – все завмерло в тиші голоду й смерті.

Очевидці голоду свідчать: 1932-1933 роки на Прилуччині. – Прилуки, 2003. – С. 54-55.

Науменко Михайло

1901 р. н., с. Яблунівка

Питання: Пане Науменко, Ви хочете дати нам свої свідчення про Ваше особисте пережиття під час колективізації і Великого Голоду 1932-го і 1933-го років на Українні. Можете нам сказати Ваше ім'я та прізвище?

Відповідь: Науменко Михайло.

Пит[ання]: Дата і місце народження?

Від[повідь]: Тисячу дев'ятсот першого року.

Пит[ання]: Чисельний стан Вашої родини?

Від[повідь]: Мое... яку я родину мав?

Пит[ання]: Так.

Від[повідь]: Я мав дев'ять дітей, тата й маму.

Пит[ання]: Вас було дев'ятеро?

Від[повідь]: Так, дев'ятеро дітей було нас.

Пит[ання]: І всі були живі?

Від[повідь]: Ні, нас осталося тільки три брати з мною, три брати і дві сестри.

Пит[ання]: Який був Ваш земельний стан?

Від[повідь]: Наш земельний стан був... Мій тато був дуже багатий. Ми мали 350 акрів землі, батько мав млин, мололи ми муку, дерть, було таке, що вони переключалися й олію робили, послі – вовну драли з овець, така вовнодерка називалася по-нашому. Млин? Я сказав Вам.

Пит[ання]: Так, дякую. Як називалося Ваше село?

Від[повідь]: Село Яблунівка Яблунівського району, Полтавської області.

Пит[ання]: Яка величина була села?

Від[повідь]: Три тисячі п'ятсот дворів.

Пит[ання]: То було дуже велике село.

Від[повідь]: Велике село. Два приходи, дві церкви, одна була камінна, а друга була дерев'яна. Так і називали ми: камінний приход і дерев'яний приход (парафія).

Пит[ання]: Була школа?

Від[повідь]: Була школа. Тоді школу, вже при советській власті, вибудували, велику школу, і був госпиталь у селі. Є великі села. Село Яготин був, Пирятин, Линовиця – там була станція, цукровий завод був, Рудівка – там був госпиталь, Дубовий Гай, це не дуже далеко, не велике, Каньовщина, тепер хутір Жуківський був.

Пит[ання]: Можете нам сказати, коли постали в Вашому селі колгоспи?

Від[повідь]: Колгоспи почалися в 29-му році. Значить, це була перша колективізація, як би назвати, то пропонували, щоб ішли до колгоспу, були й мого батька. Мій батько сказав, що він ніколи не дасть своє багатство, свою худобу до колгоспу, бо то він працював тяжко. Мій батько був каліка двохсторонній, грижи мав. Батько сказав, що хто прийде забирати моє багатство, то він заколе вилками і сам себе заб'є, а не дасть. В одно прекрасне время, я знаю добре, прийшли й застрелили собаку і позабирали коні, корови, батько дуже противний був, батька пхали, (стовхали), у сараї закривали; батько не соглашався із цими ні з чим. В одно прекрасне время, батька, прийшли – в 29-му це було, більш-менш, я думаю, в марцо, я не припоминаю, але ще було зимно, забрали батька і розстріляли батька. Було їх 29 мужчин і три жінки. Після цього нас вислали на Соловки в таке невдобство – погоди, назвали.

Пит[ання]: Можете нам сказати деякі прізвища людей, які забрали Вашого батька?

Від[повідь]: Напевно. Це був голова сільської ради Коваленко Микола, а його був помічник Бондар Нечипор. Тоді, коли вони забрали батька й розстріляли, забрали й тьотю, батькову сестру, Мар'яну, розстріляли, а нас, прийшли за пару неділь, викидали з хати. Викинули хлопчика мого брата, Альоша називався, а брат мій називався Дани-

ло, вони викинули його, три роки він мав од роду. Викинули й він сказав, Бондар Нечипор: – Бачиш, каже, курва яка, викинули, а воно ще ногами теліпа проти советської власті.

Той хлопчик мав чоботи, було вдіте, то Бондар Нечипор зняв і сказав, що: – Він ще ногами теліпає проти советської власті!

Я забрав того хлопчика пішов до тієї Мар'яни в коровник, що була розстріляна, і я там переховався з тим хлопчиком. Тоді, коли я вийшов відти, то нас за деякий час зовсім вивезли. Вивезли, з хати викинули. Нас вивезли на таке болотисте місто, там не було нічого, тільки вода, болото; ми копали землянки, ми там жили. До 30-го року ми та прожили. В 30-му році нас вивезли на станцію Качановка і отпустили нас у таких вагонах, де худобу везли; нас стільки було багато, що ми не могли ні перевертатися, не було чим дихать, їсти нам три дні не давали нічого. Це були моя мама стара, був цей Альоша, хлопчик трьохрічний і моя сестра Оксана. Погрузили нас і вивезли нас, значить, ми не знали куди ми їдемо. Казали на нові землі. Привезли нас у Сибір, у Сибірі нас викидали, як худобу, викидали сокири, пилки, бляшані бочки. Прийшли й сказали, щоб ми собиралися, будуть вивозити нас на станцію Качановку. Не помню, де та станція була, Качановка. Привезли нас туди, погрузили нас у вагони товарові, де худоба була, нам три дні (плаче), ми чекали на тій станції, ми не мали ані хліба, ані води і ми не мали права нічого, ні кричать, ні питать, нічого! Позакривали вагони, вікна відкрили. Вирушили ми відти, нам дали хліб і кави. Ми поїли той хліб; там давали по такому кусочку, що не могло одно наїстися. То нам дали й ми виїхали. Ми звідти як виїхали, люди повідкривали; ходили по вагонах наші охоронники, охороняли нас, стукали молотками, багацько людей умирало в вагоні, де їх дівали, я Вам не скажу. Як тільки пристав вагон, то їх забрали, куди їх діли, я не помню, не бачив (крізь плач). Їхали, на станціях, обочно, ми не стояли на станціях там, де люди, тільки вони нас заганяли в тупіки. Часом проходили люди, просили ми їсти, просили, щоб води нам подали, були такі, що давали, а бували такі, що боялися, бо та охорона кричала на них. Нас везли два місяці. Ми не купались, не було, щоб щось варене нам давали, нам давали "кип'яток", вони казали і хліб. Нас так провозили два місяці. Ми приїхали вже тут на... минули Читу, за Читою ще ми вїхали, добре не скажу як... бо там не було ні містів, ні адреси, нічого, електрики ніякої ми не бачили. Нас викинули, повикидали пилки, повикидали бочки залізні і вирушили ті вагони. Ті вагони поїхали, де вони поїхали, ми не знаєм. У той час я молодим був, був (крізь плач) дуже сильний, думав за свою матір, за свою сестру, за того малого хлопця. Я ніколи в житті не думав жити. Багато людей були саморуби, одрубували собі руки, вшались, падали й убивалися. Були коні, як умер хто, забрали, кіньми затягли, куди його тягли – я не знаю. Я рішив не

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

вмірять. Кажу, що Бог мені допоможе. Мати стара казала: – Давайте щось робить!

Ми йшли й різали ліс, складали бараки, рвали міх такий з болота, закладали між дерево, і ми собі зробили три залізні бочки. Нас було дев'ять фаміліїв таких в такому бараці. Тоді більше почали будувати, побудували. Нас було 6.000 людей у вагонах. Ми будували втору путь до Владівостока. Ми дуже тяжко робили. Мені в той час прийшлося вибитися поваром; спитали хто хоче варить, я погодився варить і я варив. Привозили нам сушену цибулю, мерзлу картоплю, я виписувала то, ходив, варив своїм людям тим їсти. От записати бувало, бо то і не разом приїхали всі; перші прибували в один час. Так жоке ["жартівник". – Упорядники] такий приходить і каже: – Товариш начальник, – то начальник фаланги був, я не помню, я думаю, мені щось мариться, що Іванов якийсь був, то він каже: – Товариш начальник хохлы прибули.

Він каже: – Дай им сена.

А той йому отвітив, каже: – Они люди.

– А, каже, люблять? Дай им больше!

Він нібито не [так у тексті. – Упорядники] зрозумів, чи то "люди" чи "люблять". І в цьому часі я встроївся, робив поваром, помагав мамі. Моя мама захворувала на цингу, повітягали зуби. Я захворував на цингу, в мене текло з них таке, як гниль, як я не знаю що то, то... Після ходили і збирали ягоди, багато питалися, бо вони в Сибірі ягоди були чорні й червоненькі такі попід кустами, то збирали мама, ходила, бо вона не ходила на роботу, а я був вільним, бо на кухні працював, то я мог пойти собі тоже збирати. Другі люди, вони не могли збирати, то ця цинга помордувала їх, бо то гнило, зуби повітягали, сами повипадали, лопала шкіра в їх на руках, на ногах. Дуже (крізь плач), дуже біда була, багацько помирало!

Тоді я вже, значить, ми втекли, ще... Дуже тяжка історія, коли прийшлося втікати, то наш організатор був отець Потульницький і Надія Івановна, це була його жінка, вчителька. Він був на Сибірі не як кулак, а він був – "суботником" їх звали, бо вони не хотіли робить і були святі, то вони жили в другому таборі, я доносив їсти туди. Отець Потульницький, коли почалася така... Ми бачили, що то не вийдеш живий відти або втікати, або самому собі щось зробити! Ми рішили тікати. Нас 35 людей вирушило, зібралось тікати. Ми цього, що нас охораняв, ми його скинули в обрив, обеззружили його й забрали дві вінтовки, і ми пішли. Вирушили ми в дорогу – 35 людей. Дуже, дуже тяжко було, мапи не було, по сонці йшли, по деревах, куди отець, він руководив нами, значить, слухали ми його. Харчувались ми більш звіриною, доходили до залізної дороги, де були Чіпатеї [китайці. – Упорядники]- цькі будки такі, що вони стрільки переключали; там дещо ми, значить, тоже вже поступали погано, бо ми мусили вкрасти щось од його – чи козу, чи теля, чи десь кусок хліба якого. Нас із 35-ти чоловік прийшло тіль-

ки 13. Ми прийшли в Красноярськ і в Красноярську отець Потульницький пішов сам, а нам сказав, щоб ми не підходили; лежали ми близько залізної дороги. Тоді ми загрузилися в канастри [цистерни. – Упорядники] – те, що казанів возили, і нас привезли в Пінезськ, це є город, великий город був, ми там розійшлися. У Пінезському подоставав нам отець Потульницький вже якісь папери і ми там прожили. Тоді з цих 13-ох, ми довго були кучами, а тоді – трьох поймали. Як ми приїхали в Пінезськ, то ми чули, що ці вагони будуть заливать десь бензином. Ми вийшли вночі з трьох вагонів і ми повтікали. Вагони були далеко од станції. Ми розійшлися. Отець Потульницький далі боровся, пішов до міста; отець Потульницький там когось мав і щось він знав там. І отець Потульницький приніс папери, приніс одержу деяким людям, а Куліш Степан, він був бухгалтером, грамотний чоловік, він устроївся там же на роботу. Він нам повиробляв уже папери, я був, писався – Віктор Яковлевич Жучков, це був партійний папір. Я сам не дуже грамотний, то я дуже боявся, чи я то замічу (запам'ятаю), то мені все він (Куліш) казав: – Як ти забудеш, то тільки думай про жука, як жук – то Жуков!

І я з цими паперами виїхав звідти. Я приїхав у Чернігів, це станція Чернігів. У Чернігові я встроївся на каталіновій [котоніновій. – Упорядники] фабриці поваром. Сестра моя встроїлась – ложки видавала, а мама жила в селі Жавиці [Жавинка. – Упорядники] з маленьким племінником, з мого брата сином, Альоша. Мати ходила жебрала од хати до хати, хто що їй пожертвував, а ми робили. В одно прекрасне время там був Нечипір на базарі, Бондар, з мого села, він нас познав і ми його познали, і ми мусили відти вирушити. Ми звідти втекли. Приїхали ми в Прилуки. У Прилуках ми прожили два чи три місяці. Це вже було в 33-му році на весні, це вже була голодовка сильна, багато людей вмирало! Я перебрався, (плаче) я спекулював: табак возив, бо ніяких робіт не було (крізь плач)... боявся, але спекулював табаком: я в Прилуках брав табак, а возив у Гомель і міняв на хліб. В один прекрасний день подумали ми, що є сестра в Дубовому Гаї, Євдоха, моя рідна сестра. Ми туди (плаче) перебравсь я з тим і перебрався ми з сестрою до неї. Сестра нас не познала. Сестра була пухла. В сестри було троє дітей. Ми привезли хліб. Сестра нас не знала і ми сестри не могли взнати, така була чорна, пухла. Її чоловік працював сагр... плотником, трошки заробляв, значить, що, ліпше, що хоть не мерли, але пухлі були. Ми там були й наша сестра каже, що забила Галька, зарізала свою дитину. Ми були дуже дивні (здивовані), ми не хотіли (плаче) вірити. Ми думали, що вона дурна яка, що вона таке балака! Побули ми трохи там, прийшов її чоловік з роботи і каже: – О, то ви приїхали, каже, вам не можна тут. Ви втікайте, бо мене виженуть із тієї роботи, я плотником роблю.

Ми кажем – тим не журись, ми будем тікати. Ми

подзвонили в сільсовет, із сільсовета прийшов чоловік. Ми бачили ту дитину, що воно висіло в коморі (плаче). Коли ми (плаче) почули, що та Галька Цапір (?) хотіла (плаче) свою дитину зарізала. Я своїй сестрі не вірив (плаче). Не вірив! То неможливо! Людина людину з'їла?! Сестра моя мала звірські очі (плаче). Коли прийшов голова сільради Дубового Гаю, і прийшов з ним ще один чоловік, не знаю хто він був, думаю, що як в нас називали, з виконавців. Коли ми зайшли до хати, вона сиділа й їла студинець. Вона виглядала не людина, і не звір (плаче). Ми коли спитали, що ти їси? Вона одвітила й тоді вона зажурилася, стала кричати, що: – Я їла свою доньку (плаче).

Це дуже було (плаче) тяжко, то було (плаче) з болю сказати кому. Кому ти будеш жаліться, як люди доїди були! Падали люди в тому Дубовому Гаї! Я прийшов до сестри. Ми не спали в неї в хаті, ми боялися, ми ішли в поле спати, щоб нас не поймали. Ця жінка виглядала дуже страшно, надзвичайно. Якби тепер мені хтось сказав, я б сказав, то вона самошеша... вона ненормальна! Вона, може, й була ненормальна, бо то був такий час бідовий. Пробыли ми там у сестри два чи три дні. Вона, та жінка, бачили ми ще раз її. Я не знаю, де ту дитину забрали і чи забирали, чи її оставили. Ішли ми назад до Прилуки, то було 25 кілометрів, то не можна сказати скільки людей лежало на дорогах: просили, щоб добить, просили щось їсти, рвали траву, їли траву, пухлі, об'їджені, смерділи. Вернувся назад у Прилуки. Пробув я у Прилуках пару днів і оп'ять поїхав я до Гомеля спекулювати тим хлібом. Радості не було (плаче) боязь (страх) дуже великий був; я знав, що мене як поймають, мені пахло дуже не з медом. Це 33-ій рік пішов, десь восени в 33-му році, вирішив я назад тікати в Чернігів. Приїхав я в Чернігів і в Чернігові поймали мене. Поймали мене в Чернігові, посадили мене оп'ять у вагон. У вагоні вже було ліпше їхати, бо то було, може, яких три вагони... три вагони, причеплені були до скороспостижного, і ми приїхали назад до Сибіру.

Пит[ання]: Вибачте. що я Вам перебію, чи Ви ходили в своє село?

Від[повідь]: Так. Був я в своєму селі (плаче). Пішли ми з сестрою в село, ми пройшли село, це було на роздоріжжі шляху із Сергійовки до Прилук; це було роздоріжжя, на цьому роздоріжжі стояв пам'ятник нашого "великого вождя" товариша Сталіна. Цвинтаря було на другій стороні дороги. Там було людей, я б сказав, що то не було десятки, то сотні, котрі вже погнили, смерділо, не можна (плаче)... Проїшовся я по своєму селу, цілий день, я нікого не найшов з своїх родичів, ані знайомих, бо все було знищене село. Після цього, я не бачив, я чув, що приїжджали трактори великі, викопували ями і закопували тих людей. Після цього всього, оп'ять я чув, не бачив, що, як уже повернувся я із Сибіру, в 37-му році, Сталін простив, що батько за дітей не відповідає, а діти за батька; простили і брали у

армію. Це було після, Ягода був начальник Бамлага, після Ягоди, начальника Бамлага, прийшов Єжов, Берман, називали; він казав, що в єжовські руки все забере. Нічого кращого не було нам, тільки що, як він їхав, то все казали: – Робіть, старайтеся, бо він стріляє.

Як проїхав Берман, начальник Бамлага, то ніколи не було в нас без убитого. У забоях ми робили і там було таке якесь щастя людське, я не знаю, чому це люди, не мене. Я сам не працював, сестра працювала. Я робив на кухні в Сибірі, але він проїхав, він забив три-чотири чоловіка, то що я знаю. Після того, коли повернувся я із Сибіру, пішов я до совєтської армії. Був я в армії, воював, а ще забув одну біду. Коли повернувся я, то, я знав, що біля мого села був радгосп.

Пит[ання]: А в яким це році було?

Від[повідь]: Це було в 37-му році, як я повернувся з Сибіру, але цей радгосп существовав ще до розкулачки; це коли розкулачили, то ми там крали; я ходив красти картоплю, сем'яшники, буряки. Це був начальник цього радгоспу Фрадкін Авраміс Юлич. Він платив людям і там люди робили. Я не міг туди піти, бо нас не брали, ми були розкулачені, ми були на пологах, нас туди до роботи не брали, а люди працювали.

Пит[ання]: А Ви не чули, як він поведився з тими людьми, що приходили...

Від[повідь]: Я б Вам сказав, що, сказати... Як він поведився? Я у нього не був, то не знаю. А знаю, що жінки, чоловіки ходили, працювали. Платив він там – чи коробку картоплі, чи буряками, чи пшеницею; щось давав він, не знаю і не буду казати Вам про це.

Пит[ання]: Чи Ви чули щось таке про комітет незаможних селян – і що це були за люди?

Від[повідь]: Напевно чув, але я не можу Вам сказати і не розумів, що то було, але припоминаю собі, що було десь 28-ий чи на початку 29-го року. Я не був таким великим, але знаю, що виконавець прийшов; у нас не носили і телефонів не було, але приходив чоловік і приносив листи; пошти не було в нас у сільсоветі. Приніс до тата листа: що ти мушиш оддати коня із збруєю, запряженого коня, і борони, борони були в нас дерев'яні, борони найшов, запряг коня, дерев'яний віз був, у нас не було залізного в той час, дерев'яний віз, батько дав коня, все оддав. Корній Кондак. Я думаю, що вже в розкулачку той кінь здох, і од других людей брали. Дали йому корову, дали на весні, та худоба проїла кришу і плакала (ревля); вона хотіла їсти. Він мав пару десятин землі, він не дбав за то; він совершенно не дбав, він тільки так йому дадуть, на весну посіють йому, він щось зобрав, зожав, змолотив, з'їв, дали він нічого не дбав, то я припоминаю це.

Пит[ання]: А хто був в управі Вашого села? Чи це були місцеві люди, заможні, а чи населені, чи приїжджі?

Від[повідь]: Я Вам за Коваленка не скажу, хто

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

він був, бо він жив у попівському дворі, в дерев'яний приход у нас був. Тоді, коли отця Василя чи втік, чи його вбили, чи де він дівся – я не знаю то він (Коваленко) жив у його хаті; він був голова, а Бондар Нечипор, цей жив на другому кутку, на Сули... куток, Кондаківщина, а він жив на Ковбасівщині; він руководив усім. Той був голова сільради, а цей був замісником, він був не із середняків; у нас тоді були три класи: бідняки, середняки і багаті або куркулі, то він був із бідної, як бідняк щитався.

Пит[ання]: Чи можете нам сказати, що сталося з церквами, що були у Вашому селі?

Від[повідь]: Церкви, що були в нашому селі, порозбирали. Приїхав чоловік, казали "з города", не знаючи так, приїхав, не знаю звідки він був, і поліз як кіт. Висока церква – дерев'яний приход був – то він скинув хреста. Другі були люди, що прострелили ікону, а Одарка була, Барабаш, то вона взяла ту ікону й поцілувала; її по голові хтось ударив і вона втекла. Ця Одарка була дуже побожна жінка і бідно жила, дуже бідна була; вони мали тільки рибу, що ловили, і качки. Це в дерев'яному приході вони зробили зернохосвище, переховували зерно, як уже позабирали од людей землю. А в камінному приході, там був отець Сергій, це було трошки далі, в моєму селі, але далі, був великий вагон, була ого-рожена, каменна ограда, так називали; там зробили МТС, там були трактори, там... і так як заснували... то вже, як я прийшов додому і в армії служив, то там МТС був. А з нашої церкви вони зробили по-

слі, з дерев'яного приходу, то вони конюшню – коні держали там, бригада була четверта. Це, що я міг би Вам сказати за церкви.

Пит[ання]: Як Ви втікли з Сибіру й прийшли в своє село, чи можете сказати, як Вас приймали в своєму селі?

Від[повідь]: Як ми втекли з Сибіру... то я думаю, що я вже раз казав, що нікого не було в селі, нікого в селі, ніхто (нас) не приймав, бо нікого не було, то все вимерло. Було 3.500 дворів у моєму селі, але, що то вже як повернувся я із Сибіру, був в армії, з армії я вже приходив додому в одлуку, то дуже було тяжко бачить. Це не треба, щоб чути там, чи то було як на груші після граду – обтрушені грушки! Так осталися деякі порозкулачувані: мого брата, Федося, жінчині брати, вони повтікали. Вони були в Маріюполі, один був доктором, другий був учителем і поверталися. Цієї Мар'яни, тітки, вона була розстріляна, дві дочки її, то вони десь повиїжджали, в Білорусії були, не знаю де, не буду брехати, то вони приїхали додому. Таке то вже все те, що воно було втечене, що воно вийшло із села, а після цього, як уже німці перешли і то...

Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933: Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for Commiss. by J. E. Mace and L. Heretz. – Washington, D.C.: U.S. G.P.O., 1990. – V. Three. – Case History UFRC7. – P. 1513-1517.

Сірик Андрій Якимович

1922 р. н., с. Смош

Тяжкі роки голодомору пам'ятаю добре. Батько мій помер перед колективізацією. Наша сім'я складалася з 6 чоловік: мати і п'ятеро дітей. Узимку ми ще їли остатки картоплі, буряків, а коли настала весна, їли калачики й кропиву, шишечки з берестових гілок. Під час голоду помер наш брат.

Хто пішов у колгосп, тим жилося трішки легше, а нам дуже сутужно. У селі люди пухли й вмиралі від голоду. Коли помре хтось дуже бідний, то не ховали, а чекали, поки помре хтось трішечки багатший. щоб викопати яму й поховати і бідного з ним поруч.

У нас була чимала хата, тому в ній був штаб. Як починався ранок, так і зганяли людей до штабу, допитували, де заховане зерно, били, тримали замкнутими до ранку, а потім йшли зі шпагами шукати скрізь. У того піч розваллять, у іншого ще щось. Щоб хоч якось прожити, ходили люди до Іваниці (на той час був район) міняти одяг на хліб або просто жебракувати.

Очевидці голоду свідчать: 1932-1933 роки на Прилуччині. – Прилуки, 2003. – С. 107-108.

Ушакова Ольга Андріївна

1912 р. н., с. Білоричиця

Пам'ятаю всі ті події, як сьогодні. Всіх тоді записували в колгосп, а наші батьки не записалися. І почалася "викачка" хліба й усього, що є. Підігнали

до хати машину й забрали все зерно. Казали, що це Берія (?) так наказав. У нас в селі були активісти. Головного з них – Раковича – називали "Дир". І був

такий вірш про нього:

"Висить Ленін на стіні,
Нема хліба на столі.
Він указує рукою:
Йди до Дира за мукою".

У нас забрали корову, вгодовану свиню. Картопля була в ямі, відкопали й забрали всю. До нашої сім'ї прийшов голод. Ми рвали листя з акації й клена – це були найдобріші листки. Ми їх товкли, ліпили з водою, наче млинці, й пекли в печі. Варили затеруху з лободи й пастернаку. У пляшці знайшли жменю зерна, то мало не вислали на Соловки. У мене вже почали пухнути руки й ноги. Коли дали роботу в радгоспі, то ми трохи зажили. На трудовень давали 200 г хліба й затеруху-побовтуху.

Було в мене трохи одежі в скрині. Одного разу бачу до сусідів пішла штурмбригада (це актив села

так називали, а ще їх називали індюки), перекопувала штиками всю землю кругом хати, в хліві. Я тоді почала весь одяг одягати на себе, коли мене побачили, побігли за мною, повалили на лід і стали роздягати. Я почала дуже кричати. На той час зустрічалася з Прокопом, який був комсомольцем. Один з бригадирів впізнав мене і відпустив.

По сусідству жив Іларіон Пугач, який не записався в колгосп. За це в нього забрали все: поросся, зерно, корову, картоплю. Навіть верби у дворі і ті випиляли. Жінка померла з голоду, а його забрали і кудись вивезли. Ніхто не знає, й куди і за що. Залишилась тільки баба Лепестина з його дочкою, які й вижили на бур'янах. Це було страхіття віку, яке ми пережили.

Очевидці голоду свідчать: 1932-1933 роки на Прилуччині. – Прилуки, 2003. – С. 8-9.

Череватенко Анастасія Микитівна

1924 р.н., с. Лісові Сорочинці

У нашій сім'ї було п'ятеро дітей, батько і мати – всього 7 душ. Куркулі залякували бідних і агітували не вступати до колгоспу. У тих, хто не хотів вступати до колгоспу, активісти відбирали землю, корови, коней, зерно. От і нашу сім'ю спіткало таке горе – забрали все: корову, коня, землю. Мати заховала трохи зерна в рукав від сорочки й поклала за ікони в хаті. Але прийшли активісти із шомполами, штирхали всю долівку, шукаючи заховане зерно, й знайшли за образами.

Мати дуже плакала, просила, щоб не забирали, пожаліли сиріт. Навіть, ми, малі діти, почіплялися за цих дядів і тьоть, плакали й просили віддати, але нас ніхто не слухав.

Перший від голоду помер мій старший брат, якому було 14 років.

Мати поїхала кудись (мабуть, в Росію) щось вимінювати на хліб, але приїхала ні з чим. Батько, щоб полегшити наше життя, пішов просити милостиню в заможніше село Товкачівку – звідти він уже до нас не повернувся – помер з голоду.

Ми рвали листки з липи, щавлю, ходили збирати гнилу картоплю. Пам'ятаю, мати зварить юшку із гнилої та зеленої картоплі, налле нам у миску рідини – ми поїмо, картоплю не дає, бо завтра знову буде її варити.

Потім померла з голоду мати. Я залишилася у сім'ї найстаршою. Братику було два роки, а сестричці – чотири.

Пам'ятаю, пішла сестричка на город, та й не повернулася до ночі. Але ранком її так і не знайшли, мабуть, собаки з'їли. Невдовзі за сестричкою помер і братик. До мене прийшла сусідка, і я з нею по-

несла братика на кладовище поховати. Там була вирита ямка, в яку і поклали його, але чомусь землею не засипали. На другий день я побігла подивитися на братика, але в ямці його вже не було, мабуть, його з'їли собаки.

Отак я залишилася сама – голодна і холодна. Вижила завдяки бабі, яка нишком крала від своїх млинець із лободи та чашку молока.

Таких дітей, в яких всі вимерли з голоду, дорослі забрали в Обичівський притулок. Нас там було 150 чоловік. Дітей заїдали воші й клопи. Одяг ніхто не прав, а вкидали в якусь металеву шину й травили вошей, а потім знову давали одягати. Але, мабуть, бюджет притулку не витримав і він закритися, а нас перевезли в Стрільники. На той час куркулі й недобита банда підпалювали хліб. Так згоріла скирта. Працівники притулку змітали це горіле зерно разом із соломою, сажею, землею й пекли коржі.

Так як стрільничани завжди ворогували з Лісовими Сорочинцями, то стрільницькі діти дуже знущалися з нас. 8 чоловік пішло в Лісовосорочинську сільську раду просити, щоб нас забрали.

Ми повернулись і пішли пасти свиней в колгосп. Так як потрібно було вставати о 3-ій годині ночі, а ми були малі, нас поселили в свинарниках. Перенесли туди подушки, щоб не бігати в притулок. Одного разу приїхав якийсь перевіряючий з райкому й заборонив там жити.

Коли нашу артіль "Незаможник" очолив Бодько Єгор Євтухович, нам, сиротам, стало жити веселіше, тому що нас одягали, добре годували – і хліб пекли, і картоплю варили. Я пішла у школу, і мене

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

забрав дядько до себе додому працювати. Баба мене навчала: "Як дядина встане вранці-рано та буде тарабанити посудом, ти, Насте, бігом вставай, бо то вона сердиться, що ти лежиш".

Поки я була в притулку, мою хату Стеценко Іван продав за три хлібини Аландаренку Семену. Ледве судом відсудила я свою хату.

Зі мною в притулку була моя подруга – Добрян-

кова Віра Кирилівна, в якій з голоду вимерла вся сім'я – батько, мати, сестра. І коли я відсудила свою хату, я забрала з собою і Віру Добрянкову. Потім вона завербувалася і виїхала в Росію на роботу.

Очевидці голоду свідчать: 1932-1933 роки на Прилуччині. – Прилуки, 2003. – С. 56-58.

Шкарупа Марія Василівна

1913 р. н., с. Богданівка

Урожай 1932 року був непоганий, але зерно по приказу зверху було забрано. Зимували люди переживали кой як, а навесні 1933 р. комуністи і буксирні бригади стали їздити по оселях і забирали все піддряд. Сім'ї тоді були великі, продукти забирали до зернини, тоді й почався голод. Люди їли рогозу у ставку, коли з'явилося листя на деревах, обривали його, сушили, перетирали і пекли печиво. Були й такі, що їли жаб, собак, дохлих тварин.

Людей вмирало дуже багато, на похорон ніхто не ходив, бо усі були дуже слабі. Дожили ті, хто не помер, до нового врожаю, і знов почалося лихо: на-

їдалися хліба і вмирали. Може б ще що згадала про 30-ті роки, але було те давно, багато позабувалося, але багато чого й залишилося в пам'яті. Не дай Боже, повернутися тому часу.

Записали активісти Прилуцької міськрайонної організації Народного Руху України у 90-х рр. ХХ ст.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 37-38.

Яковенко Олександра Тимофіївна

1925 р. н., с. Валки, тепер мешкає у м. Чернігові

Причиною голоду стало те, що комуністи все забирали, а потім вивозили в Росію. Голод тривав два роки, хоча можна сказати й три. Весь хліб, який знаходили комуністи, забирали, навіть якусь торбинку зерна, знайдену у схованці. Найтяжчими були 1932-1933 роки.

Люди, щоб вижити, рвали лободу, різну траву і варили з цього "бурду". Зривали листя з дерев, цвіт акації і заварювали. Пекли перепічки на основі того ж бур'яну. Виживали завдяки тому, що була корова, молоком закрашували ту бурду. Молоком ділилися з усією вулицею, хоч по стакану давали людям. Пам'ятаю дідуся Самойленка Федора, сусідів Терещенка Івана, Бубнаху Галину, Бубнаху Валю, Шептун Параску – це всі, кого я пам'ятаю, з ким пережила голод завдяки корові.

Пам'ятаю випадок, який стався з тіткою Бубна-

хою Уляною, котра ходила в Прилуки, щоб виміняти продукти. Вертаючись додому, переходила міст через р. Удай. Її перестріли, забрали продукти і утопили.

Всі люди, які не мали що поїсти, помирали з голоду. Вчитель бачив таких дітей, які приходили до школи, засинали, знесилені за партою, і вмирали.

Записав студент Чернігівського державного технологічного університету О. М. Ховрач у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 65.

РІПКИНСЬКИЙ РАЙОН

Апанасенко Микола Іванович

1927 р. н., с. Рашкова Слобода Петрушівської сільради

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Голодували у нашому селі майже всі, крім, звичайно, активістів і донощиків. Але найбільш тяжко перенесли голод одноосібники. Частина колгоспників мали власні корови, що й допомогло їм врятуватись від голоду.

Разом із викачуванням хліба проводилася кампанія по ліквідації куркуля як класу. Хто не давав заяви до колгоспу, того розкуркулювали. Ходили по дворах члени комітету бідноти на чолі з головою сільради групами по 10-15 чоловік, з лопатами та штрикачками. Все, що знаходили, описували і забирали, інколи крали. Пам'ятаю, йде бригада по селу, а всі у вікна з переляком дивляться, до кого підуть, там зразу чути крики і плач. Зрозуміло, що і смертників серед розкуркулених було більше.

Наша сім'я дуже тяжко пережила штучний голод 1933 року. Покійний батько тоді був молодим, здоровим, роботящим, здібним, майстром на всі руки, і не збирався вступати до колгоспу. Він продав старого коня та єдину корову і купив молоду, арабської крові, кобилку. Восени 1932 р. довели до двору перший план хлібоздачі, який батько з трудом виконав.

Трудність полягала не тільки у надмірності плану поставок, а і в процедурі здавання. Від села Рашкова Слобода до Чернігова 47 км, а там черга на елеваторі майже на місяць. Завези, стій і чекай, без квитанції додому не вертайся. Не встиг виконати перший план, як довели другий, додатковий. Лишився він без насіння та зернофуражу, але виконав і другий. Проте бочку з борошном передбачливо вирішив закопати у хаті. Робив це вночі, при каганці. На світло заглянув у вікно сусід Ващенко Ілля і доніс у сільраду. На другий день прийшла бригада, зірвала підлогу, забрала борошно, і стінки бочки гусячим крилом вимела. А до двору довели третій план. За невиконання його батька посадили у тюрму. Під тюрму віддали школу в райцентрі – селищі Ріпки, де він і відсидів три місяці. Слово "відсидів" я написав за звичкою, бо він простояв, сісти не було місця.

В час веселощів і горя український народ не розлучається з піснею. В березні 1933 р., коли у вікна тюрми-школи заглянуло сонце майже тисячоголосий хор, що виводив пісню "Галю молодая", перервала команда. Міліціонер відкрив двері й сказав: "Мужики, ідіть і сійте хліб".

Але чим сіяти, коли вдома сім'я пухла з голоду? Загнули б, напевне, всі, якби не старший батьків брат Тимофій, який позичив два пуди жита. Вмерли

тільки наймолодші. В матері народилась двійня – одне дитя мертве, а друге, хлопчик Петро, помер через 4 місяці. Голодна мати не змогла годувати його.

Душу надривали слова матері, завжди такої доброї і лагідної, яка відправляла свою матір, бабу Устину: "Ідіть, мамо, до брата Степана, пожили в нас два тижні й досить. Поживіть ще в нього і не об'їдайте моїх дітей". От що зробив з нашою мамою голод.

Не забув, як я ходив по сусідах і просив півстакана молока для молодшого брата. Був дуже соромливим і виконував це завдання матері над силу. Згадую, як заходив до чужої хати і довго не наважувався просити, чекаючи слушного моменту.

Пам'ятаю, як весною їздили далеко на болота за щавлем. Біля села він весь був вирваний, ним тільки й виживали.

Вижили і ми, хоч жити нам не давали. Нас намагалися розкуркулити – описали майно. А була в нас ще не закінчена хата і кобила, яку ми зберегли, не з'їли. Чекали рішення сільради. Тут знову виручив дядько Тимофій. Він умовив батька вступити до колгоспу, а щоб рішення про розкуркування не виносилось, подарував голові сільради Флусу мисливську рушницю.

Багато односельців у 1932 р. виїхали із села. Одних розкуркулили і вигнали з хати на всі чотири сторони, інших під конвоем відправили в Соловки. Вербували у Кривий Ріг, на Старобільщину, в Приамурський край.

В період голоду посилювалися крадіжки, які часто закінчувалися трагічно. Якось короткої літньої ночі село розбудили постріли. Батько вийшов з хати в розвідку. Виявилось, що пізно ввечері з лук поверталися через наше село косарі з села Вороб'їв. Голодні, вони вирішили вкрати з колгоспної кошари вівцю. Їх помітили, і тодішній голова колгоспу Очерет Павло організував за ними погоню, оточив їх у житі за селом і розстріляв чотирьох чоловік. Ранком я бігав дивитись на те місце, вбитих уже забрали. Було стоптане молоде жито і видно сліди крові. Вбивцю в 1941 році, вже на третій день окупації, розстріляли німці – як активіста.

Але постає гірке питання, хто вселив у душі мужиків лють і злість, щоб отак нещадно розправлятися з людьми?

33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К., 1991. – С. 526.

1932-1933

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Бондар Наталія Савеліївна

1919 р. н. с. Молочки Пушкарівської сільської ради

Бодай не згадувати тих страшних років. Люди в багатьох селах пухли, мерли. Пограбували їх, одурили. Та я хочу сказати: не всі запанікували, не всі впали у відчай, а навіть у тих умовах боролися за виживання. І допомагала в цьому взаємовиручка, дружба, однотайність.

Там, де люди подавали одне одному руку, легше було долати лихо.

У нашій сім'ї було 11 чоловік: батько, мати та 9 дітей, важко було дуже, врятувало лише одне: по сьогоднішніх мірках – гріх, а по тих – спосіб виживання. А було так, що ходили красти гречку та просо, так і вижили. А ще дякувати добрим людям – змолотили нам крупу, нікому не зізнались, то ми й пекли корма.

А ще мати їздила продавати всіляке барахло, привозила люпин, довго вимочувала його в ночвах, щоб зійшла земна вода, а потім варила в чавуні і так їли. А ще товкли, але від цього смачнішим він не

ставав. Я взагалі не могла його їсти, не ковтався, у горлі застрявав.

Всі надії покладали ще на озимину, що зеленіла в полі. Дивилися на лан голодними очима, всі попухли, не могли ходити. А ще я дуже захворіла. Тоді сусіди десь роздобули трохи борошна, пекли пампушки, приносили мені. Тому і зараз, як де їх побачу, підношу до вуст і цілую.

Добре, що люди наші не шукали тоді одне в одному ворога, а спільно добували харч. Стриманість і мудрість, працьовитість і взаємна повага багатьох тоді врятувала.

Записано вчителькою Тамарівської ЗОШ І-ІІ рівнів Ріпкинського району С. В. Ткаченко.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 42-43.

Казимір Оксана Михайлівна

1909 р. н., смт Любеч

Під час голодовки я з чоловіком, священиком Володимиром Пилиповичем Ємцем та чотирма дітьми жила в Любечі. Найменшенький наш, Славо, народився 13 січня 1933 року голосистий, жвавий. Йому б, як і решті малюків, добрі харчі, щоб рости, міцніти. Але де їх візьмеш? Відомо ж, що тоді в Україні творилося – голод панував! Куди не піди, бредуть або лежать одутлі, пухлі. То тут, то там попадали сердешні і більше не підвелися. Таких теж було немало.

Потерпали й ми. Без хліба, жирів, молока. Єдине, що нас рятувало від повного виснаження, – картопля. Цілий лан засадили нею неподалік церкви, а вона, як виявилось, на щастя, вродила! Отож і виручали бульби. Навіть з сусідами ділилися, поки можна було.

Становище різко погіршилося, коли забрали чоловіка. Добили його, як і багатьох у той час, податками. Раз наклали, другий, третій. Як знищувати релігійний дурман, то з лиця землі все, з богом пов'язане, треба стирати. І в першу чергу слугу божого. Отож по кілька разів на день відвідували наш двір, провокували священика. То з дітьми вели непристойні розмови, то мене починають обговорю-

вати. А чоловік несхитний, терпить. Одного разу щось буркнув сам до себе, а один з активістів і вчепився: "Що ти сказав? Ти нас грабіжниками назвав, сякий-такий! Ми тобі покажемо, хто з нас грабіжник!" Тут же склали протокола, що арештували священика за образу людей, які виконували свої обов'язки. Цілий рік протримали чоловіка в тюрмі, але так і не змогли довести, що він сказав те слово. Доведений до відчаю слідчий сказав: "Напиши, Ємець, що ти назвав їх грабіжниками, і я тебе відпущу". Чоловік це зробив і справді його відпустили. А уявіть собі, як велося мені, самотній, беззахистній з малюками! Правда, старшенькі підсобляли: ходили на Дніпро по рибу, в ліс по гриби та ягоди. А тут і чоловік-батько нагодився. Злагода, взаємоповага допомогли нам вижити у ті страшні дні, відболіли вони, відмучили. Та згодом знов повернулися горем. Знов забрали мого Володимира. Цього разу назавжди. А яке вдовине життя, люди знають.

За них скажемо (Голод 1932-1933 року на Чернігівщині): Збірник / Упоряд. С. Реп'ях. – Чернігів, 1993. – С. 35-36.

Костирко Федір Павлович

1918 р. н., с. Звеничів Великовіської сільської ради – помер у 2004 р.,
селище Біла Вака Шальчинінського району, Литва

У 1930 році я закінчив Звеничівську початкову школу Тупичівського району (нині Ріпкинського) і вступив до Роїщенської семирічки. А в 1931-му перейшов на навчання в Петрушинську. Для мене це було зручніше: проживав у дядька Костянтина Самородного (на прізвисько Сочевиця), двоюрідного брата мами.

З восьми років я пас коней. Крім двох своїх, ще й двох сусідських. Якось наприкінці серпня того ж 1931 року, коли я уже готувався до школи, під вечір до нашої хати завітав Денис Самуїлович Івко, якого всі односельчани прозивали більшовиком. Я його добре знав. Починаючи з другого класу, щорічно під час святкування річниці Жовтневої революції він підсаджував мене на споруджену трибуну біля сільради, яка містилася в колишній попівській хаті, і стояла через дорогу навпроти церкви. І я виголошував перед зібранням заучений з підручника текст про буремну історичну подію. Після закінчення мітингу нас, школярів, пригощали цукерками.

У той час Денис Івко уже головував в іншому селі (Івашківці чи Седневі). Його розмова з батьками велась про вступ до колгоспу. Запам'яталась засторога гостя: "Якщо ти, Павле Івановичу, не вступиш до колгоспу, тебе і твою родину спіткає доля тих, кого уже розкуркулили".

Восени, посіявши жито, наша сім'я вступила до колгоспу "Ленінський шлях". Хоч розставатися з приватною власністю і позбуватися незалежності у господарюванні було для тата великою трагедією, він відвів до колективної стайні двох коней, перевіз до щойно збудованої громадської клуні сільськогосподарський реманент. Батько мав 10 десятин землі, сіножаті, тримав двох коней, двох корів, свиней, отарку овець тощо. Я особливо шкодував за конем, якого за 20 карбованців, виручених за продану корову, купили після того, як у нас вкрали добрячого гнідого. Кінь був присадкуватий, бокастий і товстоногий. І вельми слухняний. Ніколи не ліз у шкоду. Отже, я його навіть не путав.

Мій петрушинський дядя Костя, в якого квартирував, був бідняк з бідняків. У колгосп не вступав. За невчасну сплату податків у нього місцева влада забрала корову. Головною їжею в оселі була картопля.

Наближалась весна. Я частенько мріяв про каникули, про домівку, сподіваючись, що мама мене смачніше годуватиме. Та не так сталося, як гадалося.

Одного дня чи то наприкінці березня, чи то на початку квітня, гостюючи у батьків, прокинувся на світанку від тривожного голосу мами. Напередодні правління колгоспу під головуванням Гната Солодового виключило нашу сім'ю з колгоспу, як злісно-

го ворога радянської влади (мовляв, куркуль пробрався, щоб шкодити колективу тихою сапою). І посеред ночі бригада сільських активістів, озброєна загостреними ковінками, стала нищпорити по нашому подвір'ї, шукаючи зерно. Забрала корову, свиню, овець, картоплю і збіжжя. Мама зі сльозами ледь випросила у розкуркулювачів торбинку ячмінного борошна, яке згодом привезла мені у сусідній Петрушин на харчі.

Ось так одним махом наша родина з 9 осіб (найстарішій сліпій бабусі Горпині було уже за дев'яносто) опинилась на межі голоду.

Після закінчення навчального року повернувся я в голодну домівку. Розкажу лише один життєвий епізод. Якось мама забрала всіх нас (мене і чотирьох сестричок), повела до колгоспної комори біля школи під густими вербами, де зберігалось зерно, і впала до ніг її завідувача Митрофана Льодового з проханням дати хоч пригорщу жита. Як вона, припадаючи до землі, його умовляла! Це можна порівняти хіба що з отією Чайкою, яка вилась над битим шляхом, благаючи чумаченьків не займати її маленьких чаєнят. І комірник не витримав мамино-го квиління. Потайки виніс їй мірку гороху.

У серпні 1932-го мами не стало: померла з голоду. А було їй лише 34 роки. Весною тридцять третього забрав голодомор і тата. Мені, 15-річному, довелося стати главою сім'ї (найменшій сестричці Паші було 6 років). Пам'ятаю, як після похорон тата, відколупуючи з постолів глину біля його свіжої могили, уже планував як жити далі.

Щодня зранку до вечора у нас була одна думка: що їсти? І, як тільки-но зійшов сніг, подався я з сестрами в поле у пошуках гнилої картоплі, буряків чи капустианих кочережок. Згодом підросла кропива, лобода, зацвіла конюшина. Їли молоді липові пагони. А яка смачна була лепеха (по-сільському, стрічки).

Допомогло вижити і те, що я став пастушком корів, які залишилися в заможніших сільчан. Майже щодня по черзі одержував від них півлітрову пляшку молока, а інколи ще якусь й гірку випічку. В обідню перерву замість перепочинку мчав за горо-ди в Олешник, щоб назбирати пригорщу ще не дозрілих ягід дикої смородини.

Я не пух від голоду. А сестра Галя опухала. Опухав і мій сусід Степан Васильович Костирко. Багато моїх односельчан у ту пору подалися у далекі світи в пошуках порятунку від голодної смерті. Дехто навіть до Москви добрався, де можна було поласувати навіть білим хлібом.

Рятували моїх земляків сусідні села Велика Вісь та Великі Осняки, де, як не дивно, менше голодували. Звеничівці ходили туди, аби обміняти се-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

лянські пожитки на кусень хліба чи торбинку картоплі.

Глибоко в душу запав мені з тої лихої пори ще один епізод з сільського життя. На початку липня 1933-го Максим Борисович Костирко, який жив у Панському кутку, перестрівши за горою на дорозі, яка веде з Роїща до Звеничева, Семена Яриловця (приймака Постолички з кутка на ймення Марковичі), став віднімати у нього хлібину, яку той ніс з Чернігова для хворої дочки Настусі. У гострій сутичці нападник наніс йому кілька смертельних ножових ран, від яких бідолаха загинув на місці.

Того дня я пас сільських корів і довелося бачи-

ти це злодійське вбивство за хлібину. Страшна то була пора. Бодай їй ніколи не вернутися.

Спогади власноруч написані 20-22, 25-27 серпня 1999 року.

Підготував їх до друку земляк автора Іван Кузьмільний, в особистому архіві якого зберігається листування з Ф. Костирком.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 68-70.

Маринець Надія Федосівна

1921 р. н., с. Високинь Пушкарівської сільської ради

Моє дитинство минуло в селі Високинь. Жили ми, як і всі люди: працювали, сподівались на краще. А тут розпочалась колективізація. Хто не хотів записуватись до спільного кубла – того чекала розправа. Таке сталося і з моїм батьком: грабунки, податки і нарешті – голод. Дуже добре пам'ятаю весну і літо 1933 року, було мені тоді 12 років. Бувало, сяде родина за стіл, а їсти нічого. Поговоримо, пожуримось та й на поле йдемо, де була картопля. Часто ходила з мамою і я. Не легко було збирати картоплю, спина дуже потім боліла, а вночі, коли закривала очі, мерехтіла бульба. Та що то була за картопля, добре, якщо попадає в торбину 2 чи 3 нормальні, а інші – це лише залишки від зрізаної одгнилої картоплини.

А ще, крім того, дуже часто оглядчик (об'їждчик) ловив, висипав картоплю, суворо гримав, а

мати знову встане рано-вранці піде на те місце позбирає, що залишилось, принесе, тоді додасть сухого листу, полови та й спече оладки.

А ще дуже часто лазили дроти грачині гнізда, ходили до лісу ягід збирати, чи чогось їстівного. Пам'ятаю, як мати дуже часто блідла і падала від недоїдання.

Слава Богу, в нашій родині від голоду ніхто не помер, а от односельців пішло на той світ чимало.

Страшний та моторошний 1933 рік...

Записала вчителька Тамарівської ЗОШ І-ІІ рівнів Ріпкинського району С. П. Ткаченко.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 45.

Попкова Катерина Пилипівна

1926 р. н., с. Великі Осняки Сибірьської сільради

У той час врожай був малим, а плани на здачу зерна більші, ніж вродило. На кожну хату був відведений окремий план здачі хліба. Ходили буксирні [бригади] і силою віднімали хліб. Коли були в нашій хаті, то ще й з скрині весь одяг позабирали. Мати плакала, просила залишити хоч щось, та їй пригрозили, сказали, що вб'ють. Коли шукали зерно, ходили із залізними прутами. Проштрикували ними землю, скирти з сіном, соломною, щоб там знайти сховане зерно та інші продукти. У мене був старший брат Микола. Одного разу, вже після того, як з поля був зібраний урожай зернових, він пішов назбирати трішки колосків. Його побачив об'їждчик і так відшмагав пугою, що Микола втратив свідомість.

Найтяжче було в 1933 році. Дуже багато – не один десяток людей – померло в сусідніх селах: Роїщі, Хмельниці, Халявині. Та в нашому селі люди масово не помирили, бо багато хто тримали корів.

Їх чомусь в колгосп не забирали. Та й загалом, ще до голодомору люди жили більш-менш заможнo, так що якоесь викручувалися. Хто дуже бідував, то ходили до родичів, сусідів просити їсти. Для дітей колгоспників у селі були ясла. Там їм давали суп та ще якусь їжу.

Я пам'ятаю, що від голоду опух і помер один чоловік, бо жив дуже бідно.

А ось через наше село (воно розташоване біля траси) йшло багато голодних людей з півдня до Білорусії, бо там голоду не було. Вони були дуже худі, опухлі. Цих людей вмирало багато, але ж ми навіть імен їхніх не знали.

Записала студентка філологічного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка А. Писанка у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 31-32.

Руденок Марія Романівна

1927 р. н., с. Трудове Гучинської сільської ради

Я вважаю, що причиною голоду стала засуха 1932 р., і як наслідок неврожайний рік. А також те, що в цей час організували колгоспи, які почали забирати землю, залишаючи людям тільки 30 соток. А крім того, забирали худобу, хліви, клуні. Та ще й податок накладали на двори. Тоді сім'ї були багатодітними, швидко після введення таких порядків не стало чого їсти. Люди змушені були йти до колгоспів, де й вирощували хліб для керівництва. Тоді сіяли, збирали, молотили вручну, за це отримували по 200 грамів на трудовень, а із городу зібрали малий врожай.

У нашому господарстві було три курки (більше нічим було годувати) і корова. Мати збирала папки (квітки конюшини) та липовий лист, сушила, товкла в ступі, і, додаючи трохи борошна, пекла хліб та коржі. Вона також збирала гнилу (мерзлу) картоплю та крала люпин у колгоспі, щоб хоча б якось нас нагодувати. Під час голоду помер мій батько – Роман Васильович Артеменко. Він тяжко працював у колгоспі: якось пас коней вночі у полі, а було про-

холодно, застудився і захворів на запалення легень. Вилікуватися тоді було неможливо.

Я пам'ятаю ще Сидоренко Олену Семенівну. Її чоловік – Петро та син, якому було років 18-20, померли від голоду. Це було справжнє нещастя. Їй довелося прожити з цими спогадами все життя. Сама вона вже теж померла.

Найбільше тоді страждали діти та старики. Мало того, що не було чого їсти, так не було і лікарень, щоб допомагати хворим. Лікувалися народними методами. Якщо боліло горло, то його зігрівали, прикладаючи гороб'ячий послід.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету О. Артеменко у 2005 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – С. 64.

Яценко Олександра Назарівна

1924 р. н., с. Петруші

Крепко мочливий був рік. Всі городи позаливало водою, по нашій вулиці аж до Соснового (невеликий ставок за селом) все було під водою. А на другий рік вже посадили на городі дещо, виросла маленька кукурудза і невеличка картопелька. А полоти люди були не в силі.

Батько мій помер у 1931 р., і ми жили з мамою. У нас був люпин, лежав у коморі. Дізналися, що його можна їсти. Мама вимочувала його у воді і варила замість каші чи супу, аби щось з'їсти. На Петрівку зовсім не було чого їсти. Хіба виросте де маленька цибулька на грядці, то її знайдуть і вирвуть, а про хліб і мови не було. Зривали з липи листя, з дикого клеверу (конюшини) квіти різали і пекли пампушки. Такий харч, що дивитися страшно, не те, що їсти. Їли стару картоплю, перекопували городи. У лісі росла трава, ми її називали "дикі" або "заячі буряки". У них був солодкий корінь. Його і сирим їли, і суп варили. Вишні тоді з кісточками їли. А потім почали наливатися зернові, бо колгоспне поле було засіяне, то люди ходили туди і зрізали колоски. У колгоспі була столова (їдальня), де раз на день варили суп із картоплі і борошна. Але їсти доволі там не давали. Весна 33 р. була найтяжчою. Корів не різали, а коней різали.

Причинами голоду був неврожайний рік і продрозкладка (очевидно, хлібозаготівлі). Заходили у

хату і питали, скільки можеш дати зерна. Але тоді була біднота, по багато дітей у людей, от вони і не могли здавати багато хліба. А в куркулів було центнерами закопано зерна. Була бригада сільських активістів, які залізними наконечниками перевіряли землю і хоч як, а хліб знайдуть. У куркулів було і по 40, і по 50 гектарів землі. У мого батька була земля така, що нічого великого на ній не родило.

Від голоду померла третина всього села. На краю села стояли дві хати. Їхні жильці всі повмирали. Сусіди померли на прізвище Луцай: батько, мати, дід, син Митрофан і дочка – моя подружка. У Демида Грозного вмерли 2 чи 3 дітей, а він з жінкою виїхав на переселення. Тоді багато людей вербувалося на Дон та у Кривий Ріг. Померлих клали на воза і везли хоронити. В основному ховали без труни. За покійниками йшов, хто міг. Канібалізму не було, ми б чули. А опухало людей багато: шкіра ставала синюватою.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка А. Тітенко у січні 2002 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 73.

СЕМЕНІВСЬКИЙ РАЙОН

Андрієнко (Березовська) Варвара Федорівна

1922 р. н., с. Хотіївка

Сім'я у нас складалася з 6 душ: батько, матка, дві сестри і два брати. Розкуркулювали трудолюбивих селян, забирали все з дому. Господарів навіть з хати виганяли. Але люди боялися колгоспу. Батько довго не йшов у колгосп. Прийшли з начальства, забрали майже все. Потім вдруге приходили. А на третій раз мама прогнала їх чепелою (рогач, пристрій для витягування чавунів з печі), проте змусила батька йти в колгосп. Так батьки стали колгоспниками. Я у 9 років уже жито з маткою на колгоспному полі жала. Обмолочували його всі гуртом молотаркою. У 1932 р. мама вагітна була, у соломі їй родила нам меншу сестру.

Їли в голод люпин, вимочували у 3-4 водах. Він сірий, бубки (сімена), як квасоля. Смажили їх, варили і сирими їли. Один сусідський хлопець ледве не помер, отруївшись ними. Подорожник сушений їли, борщ з нього варили, листя з липи обривали. Хліб тоді пекли вдома. Мама-покійниця їздила в Галаганівку (село Семенівського району), відтіля привозила жмаки. Додавали туди грецької (гречаної)

полови, бульби вареної, дві жмені муки. Батькове пальто за 18 фунтів квасоляної муки віддали. Возили ковдри, одяг обмінювати у заможне місто.

Люди падали на ходу. Один мужик упав на вулиці, баби винесли йому супу. "Нащо мене рятували? Тепер знову мучиться буду", – казав він. Бувало, сусідка Галя з дівчинкою, рочків 5 їй було, приходила до нас. Матка супу їм насипле. Та вона не їсть сама, все дитину годує. Сусіди їй казали: "Їж сама, бережи себе, бо кому тоді твоє дитя буде потрібне?" Не слухала нікого, так і померла, а дівчинку племінники в місто забрали.

Записала учителька української мови та літератури Хотіївської ЗОШ Семенівського району С. М. Карасьова.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернівці, 2006. – С. 66-67.

Єрмоленко Тетяна Григорівна

1921 р. н., м. Семенівка

Запам'яталась мені пізня осінь 1932 року, як суцільна ніч: мати будила мене о 4-й годині ранку, щоб я встигла добігти до Пісчанської сільської ради, куди ще затемно привозили хліб, щоб покласти на ганок пайську книжку, по якій видавали 400 г хліба на сім'ю. Цього хліба нам не вистачало, а до початку зими і зовсім перестали давати...

Зиму 1932-1933 років пам'ятаю погано, тільки що було дуже холодно і весь час хотілося їсти. Почалася весна 1933 року. Вилізла лобода, кропива, з яких готували не вгамовуюче голод варево. Деякі люди, ті, хто міг дійти до річки Ревни, збирали на березі молюсків та їли їх сирими. Влітку почалася

епідемія дизентерії, від якої вмирили діти та старі люди. Померли і мої друзі – Ніна Кекух та Ваня Щербаков. Від держави нам допомоги не було. Кожна сім'я виживала, як могла. Моя сім'я (батьки та ми з сестрою Лідою) вижили, тому що батько працював у військоматі і отримував мізерний пайок – мучну затірку. Крупи та хліба не було. Наша лісова Чернігівщина якось ще вижила, а степові райони України вмирили сім'ями...

Михайленко В. "То був страшний, навмисний голод" // Життя Семенівщини (Семенівка). – 2007. – 10 листопада. – С. 2.

Єрошова Марія Семенівна

1921 р. н., с. Жадове

Ми жили в голодовку так погано, що не дай Бог нікому. Батьки померли з голоду. Мати пішла по ягоди в ліс, по дорозі впала і вмерла. Нас було троє дітей, я була старшою, сестра моя вмерла з голоду. Хату забрали в колгосп, а нас з братом розкидали

між людьми. Часто ходили в ліс по снітку (?), спали в рівчаку. Ще їли щавель, липове листя, а так їсти хотілося, що сил не було терпіти. Бувало, прийду в колгосп, прошу роботу: "Давайте, буду коней ганять, дак, мо, хто поїсти дасть". Хтось давав пам-

пушку з лляного сім'я, хто буряка. Часто доводилося ночувати на полі в копиці соломи. Потім ми з братом жили в котловарці. Добра в нас ніякого не було: все забрали в колгосп: полотно, "завески" (?), а багато чого позабирали й сусіди. Страшний був час. Не знаю, як і вижила.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного

університету імені Т. Г. Шевченка О. Полторацька у 2006 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946 - 1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – С. 68.

Костюкова (Клещова) Ганна Василівна

1922 р. н., с. Хотіївка

Жили ми бідно. Сім'я велика була: 9 душ – батько, матка, баба, батькова сестра і 5 дітей – 3 хлопці і 2 дівчат. Хата одна, спати ніде. Був кінь, хлів, забрали їх у колгосп. Землі залишилося 50 соток. Батько і мама працювали в у колгоспі. Батько телярував, а мама пекла хліб і готові буханки здавала в магазин, за роботу їй одну буханку давали.

Пам'ятаю, як їли сірий люпин, вимочували його у трьох водах і лускали, як соняшникове насіння. Весною траву їли, конюшину, лободу, борщ із лободи варили. Вижили ми, бо батько підробляв тим,

що ремонтував сільським жінкам берди (пристрій для ткання), а люди платили продуктами.

Записала учителька української мови та літератури Хотіївської ЗОШ Семенівського району С. М. Карасьова.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946 - 1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – С. 67.

Нагорна (Воробей) Ганна Леонівна

1922 р. н., с. Жадове

Корову запрягали і орали, бо коней не було. У людей не було хліба. У Мані Зойкіної померли з голоду батьки. А я голоду не знаю, бо наша сім'я не голодувала. У батька був запас хліба і солі, а люди ходили на липу і на снитку, багато вмирало з голоду. Ну, хто зразу пішов у колгосп, у того нічого не забирали з їжі.

На наших городах був невеликий колгосп "Касіор" (очевидно, імені С.Косіора – тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У). Пережили ми багато

чого. Як же не було голоду, коли коней різали і їли?

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка О. Полторацька у 2006 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – С. 68.

Нагорна Христина Аврамівна

1900 р. н., с. Жадове

Усього в Жадові було 12 колгоспів: "Прогрес", "Ударник", "Стаханов", "Партизан", "Щорс", "Довжик", "Червона корзина". А перший колгосп називався "Ворошилов". Знаходився він у дворі Василя Суботи. Тут усього було 12 коней. Повесні виїхали орати межі на людських городах. Набігло доволі людей, захищалися, чим могли. Оdkрився великий бій. Приїхала міліція, головним у них був Ковальов –

начальник міліції. Мене ударила Іра Капачова, я з нею почала судитися, а потім простила, до суду справа не дійшла. Тих, хто чинив опір міліції, засудили на 10 років і заслали на золоті "приски" (очевидно, рудники).

Ще зробили колгосп у дворі куркуля Чухмари. Туди входило 30 дворів. Всіх, хто не пішов у колгосп, розкуркулювали, все забирали, останній

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

шматок хліба із рук вихвачували. Люди порізали всю худобу, навіть маленьких поросят, бо знали, що відберуть.

Хто не пішов зразу в колгосп, вмирили з голоду. Голод був, великий голод. Ніде не було лободи, бо всю повиїдали, а їли снітку, бо була солодка. З лісу приносили й садили вдома, тепер у мене на городі росте. У буртах збирали гнилу бульбу і їли. Ще їли кінський щавель, коріння виривали. Дехто помер, бо наїлися житньої каші, й у людей полопалися кишки. Так, Улитин син не доварив зерно і вмер.

В одному дворі із 10 чоловік осталося в живих тільки двоє, всі поопухали і померли від голоду. Їх прозивали Хабульки. По Скоробачувці (назва вулиці) мерло по 8 чоловік за день.

Жили тоді бідно: взуття не було, ходили в постолах. Але все одно люди чинили опір, в колгосп йти не хотіли. Був такий начальник Яків Гордєєв, то йому люди пальто порвали за те, що примушував записуватися в колгосп. Хати в людей відбирали, дітей на сніг викидали.

Полторацька (Демидець) Марія Артемівна

1924 р. н., с. Жадове

У нас на городі стояла нова рублена хата, а коли почали створювати колгоспи, в нас її забрали, комору теж. Надточей тоді був головним, він усе забирив. Спочатку батьки в колгосп не хотіли йти, то в нас забрали зерно, скрині, кадовби повиносили, а ми в хаті сиділи. Нам нічого не казали, не питали, а все забирали, що хотіли. Я за пазуху заховала три платки, то їх не знайшли й не забрали. Хотіли ліжку винести, а я на ньому сиділа, то й не забрали. А так все повиносили. Батько наш нічого не заховав, їсти не було чого, ми стали голодувати.

Ми їли мокрець, з нього варили борщ, опуцьки. Я сиділа на вікні і кричала: "Дайте мені їсти, я їсти хочу!"

Мій дід помер від голоду. Уже й мати опухла так, що очей не було видно. Вона взяла мене з собою і повела до дядька Ігната в ліс. Їх у лісі не найшли й не розкуркулили, у них було що їсти. Дядько дав нам по маленькій скибочці хліба, бо багато не можна було, можна було й померти, наївшись. Потім маму попарили в гарячій воді. Вона поправила-

Там, де тепер клуб, раніше була церква. У 1932 році куполи з неї поскидали. Одна молодиця ухватила ікону "Матір Божа і сорок Мучеників", хотіла її забрати, вберегти від поганих рук, так її догнали і вбили. Ті люди, що церкву бурили (руйнували), а їх було троє, потім пропали від страшної хвороби. Їхні тіла обгнивали, вони довго мучилися перед смертю. І в Семенівці ті, хто розбирав церкву, теж померли відразу.

Нас примушували працювати на свята (релігійні), найбільше робили на Паску. Таке було життя, не дай Бог нікому!

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка О. Полторацька у 2006 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946 - 1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – С. 68-69.

ся і ткала їм кросна, а я пасла овечок, хоч і страшно було в лісі.

Дома у нас осталися дід Іван, баба Устя, батько Артем. Дядько Ігнат возив їм хліб, печений з половою, моркву, щоб не померли. Баба моя Устя, як побачила його, упала йому в ноги і кричала: "Рятуй нас, сваток, а то ми вмираємо!"

Біля партизанського саду були людські городи, їх забрали в колгосп, розорали межі. Люди захищалися, як могли: вилами, кочергами... Щоб заробити шматок хліба і вижити, по наймах ходили. А взагалі страшно жили, страшний був час.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка О. Полторацька у 2006 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946 - 1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – С. 69-70.

СОСНИЦЬКИЙ РАЙОН

Білоус Олександра Олександрівна

1924 р. н., с. Вільшане

Такої страшної трагедії, яку пережив український народ в 1932-1933 рр. не знав, мабуть, жоден

народ в історії людства.

Для мене, як і для більшості українців, голодо-

мор 1932-1933 рр. залишився незабутнім. У ці ж роки організовувалися колгоспи, до яких змушували вступати людей. Але ніякої допомоги з боку держави не було. Хто як умів, так і боровся за своє життя. Під час колективізації влада забирала у людей останнє зерно, щоб їм не було чим харчуватись. Забирали коней і корів, зводили їх до гурту, а потім різали. І тим, хто мав змогу піти в колгосп на роботу, давали по одному кілограму м'яса. Таким чином зникла вся худоба на селі. Від такого життя люди тікали в інші місця, та невдовзі повертались. Присадибні ділянки засіяти було нічим, картопля загинула від вимокання. Якщо дехто й посадив рядочків 7-10, то очистками від неї. А про хліб взагалі не могло бути й мови. Кожного дня до двору підходило 17-20 чоловік (серед них були і цигани) жебраків з пухлими руками, ногами і обличчям, підходили до вікон і не своїм голосом випрошували милостиню, якої не в змозі були подати, бо не було нічого у самих. З голоду пухли і вмирили діти, чоловіки і жінки працездатного віку, часто-густо цілими родинами. Малеча бродила і повзала у пошуках чогось їстівного. Їли горобців, собак і котів. А що робилось по вагонах і станціях – не встигали підбирати безпритульних діток, мертвих людей.

Щоденно зранку потрібно було думати, що можна було на день роздобути поїсти. Ходили до лісу, там шморгали липовий лист, квіточки конюшини, сушили і товкли їх, а потім з цієї суміші випікали ладки. Ще в лісі росла "любка дволиста", яка має цибулеподібний корінець – збирали і їли. А найбільше допомагав щавель, якого тоді було дуже мало, бо його щоденно зривали. Також збирали чайчині яйця.

Щоденно до столу було таке "меню": ладки з липи та конюшини з домішкою крохмалю. А крохмаль був зроблений з гнилої минулорічної картоплі; борщ зі щавлем і в ньому 2-3 яєчка чайки. Ось і вся розкіш, яку мати подавала до столу. Їли не більше двох разів на день. До школи ходили голодні, обдерті, виснажені.

Багато людей приїжджали з інших областей: Сумської, Донецької, Полтавської, які особливо страждали без їжі. З собою вони привозили останнє взуття, одяг і благаги, щоб люди взяли хоч щось за 7-10 картоплин. Неповдалі за хутором Гаї був розташований хутір Дубровка. Там жінка-мати за-

лишила двох хлопчиків, які ще не вміли навіть розмовляти і нічого не розуміли. Їх розшукували навіть після війни, але так і не знайшли, оскільки вони не знали своїх прізвищ.

Кожного місяці до села привозили по 10-15 дітей-сиріт і людям, які були самотні, силою віддавали їх на виживання та виховання. Таким чином, у нашому селі підросли і виїхали такі діти: Бебех Галя, Інченко Іван, Голубника Марія і Рая (сестри). Було й таке, що багато людей у той час виїжджало з нашого села, і деяким пощастило вижити. Наприклад, жили дві дівчинки на прізвисько Іллюшкови (?) Вони маленькими сіли в поїзд без батьків і випадково на випрошеній милостині доїхали до Новосибірська. Там їх зігнали і хотіли забрати у притулок, але вони втекли звідти до вокзалу і знову сіли в поїзд. Доїхали до Хабаровська, там у притулку і виростили, і потім вийшли заміж.

На хуторі Бешківка жила у лісі жінка Потапиха, мабуть, чоловік був Потапом. І якщо до лісу приходили самотні діти, то вона їх заманювала і з'їдала. Дуже розвинені на той час були крадіжки. Збиралися юрби чоловіків, які жили в лісі, чекали ночі і йшли грабувати.

Похоронні команди з 2-3 чоловік вивозили жертв і заривали в землю буз трупів і церемоній. Бувало навіть забирали ще конаючих живих, щоб не клопотатись завтра. І це відбувалося не тільки в нашому селі, а й у тисячах українських сіл. Скільки сконало людей за не повних два роки (1932-1933 рр.) – сьогодні точно не знає ніхто. Записи у сільрадіських книгах велися абияк, часто записували тільки господаря та цифру померлих на обійсті або ж могло бути записане лише вуличне прізвисько. А то й нічого не зазначалось – людина наче випарувувалась. Ось так відбувалися події того часу. І по сьогоднішній день стоїть в мене в очах ота страшна картина.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці Я. Макаренко у 2005 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946 - 1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – С. 70-72.

Зелена Віра Яківна

1919 р. н., с. Чорнотичі

Народилася в селі Чорнотичі, де й мешкаю зараз.

На час голодомору мені було 13 років. Я була однією дитиною у батьків, які все життя спочатку

були кріпаками (очевидно прислугою – Д.Т.), а потім просто бідними людьми. Батько – Зелений Яків Данилович, 1861 р. н. мати – Олена Мусіївна, 1888 р. н. На час мого народження вони працювали

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

на панів – двох незаміжніх сестер. Моя мати прибирала у них у маєтку і готувала їжу, то вони мене дуже любили, наряджали в гарні пелюшки, бавилися зі мною (про це мені розказували мати). Коли мені виповнився 1 рік, ці пані мені прокололи вуха і подарували дуже гарні золоті сережки, які я носила до 13 років.

У нашому селі Чорнотичі було дуже скрутне становище наприкінці 1932 і увесь 1933 роки. Потрібно було здавати державі по 500 кг картоплі і скількись зерна, уже не пам'ятаю. На той час в наших краях був неврожай, йшли великі дощі і все добро, що поросло на городі, погнило. Все, що батько зміг зібрати, віддали в колгосп. Так і лишилися ми без їжі. Худоби у нас не було, ми тільки починали жити самі на себе. Почався і для нашої сім'ї голод. З мене батьки зняли сережки і пішли до Мени міняти їх на їжу. Виміняли торбинку гречки, трохи перлової крупи і декілька шматочків цукру. Цього вистачило не надовго. Ми з матір'ю ходили збирати щавель, конюшину, драли липове листя. З цього пекли оладки. Обривали бруньки.

У нашому селі я не пам'ятаю, щоб хтось помер від голоду, а хворих було дуже багато. У батька і матері пухли ноги, вони ледь ходили. А у мене була така слабкість, що я не могла підняти відра з водою.

Пам'ятаю, коли посадили картоплі і одержали гарний врожай, яка була у нас радість. А яка та молада картопля смачна – смачніша за все на світі. Це було вже влітку 1934 року.

Деякі факти, може, я вже трохи призабула, але той страх, який нас тоді охоплював, я не можу забути і по сьогоднішній день.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету В. Никифоренко у 2006 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 77-78.

Малиш Феодосій

1917 р. н., с. Матвіївка

Питання: Прошу подайте Ваше повне ім'я та прізвище.

Відповідь: Феодосій Малиш.

Питання: Дата і місце народження?

Відповідь: Тисяча дев'ятсот сімнадцятого року, дев'ятого лютого.

Питання: Який був Ваш родинний стан?

Відповідь: 12 осіб. 7 братів, дві сестри, одну дитину ми в тітки забрали для виховання.

Питання: Назва села?

Відповідь: Матвіївка.

Питання: Район?

Відповідь: Сосницький. Чернігівська область.

Питання: Велике село було?

Відповідь: До 400 дворів.

Питання: Чи можете нам сказати ближчі села кругом?

Відповідь: Ольшани, Волинка, Чорнотичі, Хотіївка.

Питання: Була церква у Вашому селі? Церква була?

Відповідь: Не було.

Питання: А до якого Ви приходу належали?

Відповідь: До Волинського приходу, Миколаївської церкви.

Питання: Далеко від Вашого села?

Відповідь: Сім кілометрів. Так, давайте далі.

Питання: Чи можете сказати нам, як у Вас відбувалася колективізація?

Відповідь: Приїхали агітатори із району, партійні, чи безпартійні, активні, агітацію робили. Розповсюджували цю агітацію по селянству. Що: – До колхозу йдіть, то спільна обробка землі, буде легше оброблять землю, скоріше прийдем до машинерії. – І що ж? Люди не хотіли йти. Вони передбачали цю невдачу цю обробки. Але, значить, дівають нікуди було. Накладали великі податки. Зерно давать державі! І люди не витримували і часть пішло в колгосп. Гоніння на трудящого хлібороба началось із початку революції. Коли революція прийшла до влади, большевики, вони старалися знищити популярне селянство, яке вміло господарювати і замінити безгосподарями, які не вміли господарювати й майже до роботи не дуже квапились. В моїм селі 11 розстрілили і в те число попадав і мій батько.

Питання: А чи Ви знаєте прізвища цих селян, що їх розстріляли?

Відповідь: Так. Щоб не помилитись, то я назву Пекулу і Козла, а за других – можу помилитись у прізвищах. Після того всього начавсь НЕП. Пізніше, при НЕПу, більше начали господарювать кожний собі. Життя більш-менш було можливе і люди старались із ініціативою для свого господарства. Після того, у 29-ім заснувавсь Спільна Обробка Землі, у які заганяли людей, хотя говорили, що це не насильно, а добровільно. Але, коли обкладали людей до неможливості, що людина не може сплатити, тоді людина йшла в колхоз, а багато було таких, що ні! Своя ініціатива – господар знає, коли

вийти в поле, коли що зробить для себе, для своєї родини. Це було позбавляне в колхозі, який збор був хліба, першим довгом було: – Державі хліб потрібний! Державі здать! – А останне то трудодень[,] і в кого більші були сім'ї і багато нетрудоспособних, не могли втримати сім'ї й на тій почві і колхозники із голоду вмирали.

Пит[ання]: А чи Ваша сім'я вступила до колгоспу?

Від[повідь]: Ні! Не вступила. [Батько. – Упорядники] Великий трудяга був. Він покладав усі сили для землі, щоб дітям збагнуть щастя. Де який був лісові, де було ліс порізаний, він усі пеньки покорчував і зробив на родючу землю. Але, сказав, що – такої несправедливості я пережити не можу й в колхоз я не піду, бо то несправедливо, коли людина трудяща пропадає, як якийсь вор чи несправедливий чоловік. – Він сказав, що: – Не піду я в колхоз, – і так же й нам, дітям, каже: – Дітки, трудіться чесним трудом і колхоз обминайте!

Пит[ання]: Чи Ви знаєте щось таке про такий "Комітет незаможних селян"?

Від[повідь]: Комітет незаможних селян – це були люди, які трудяться не дуже хотіли. І даже, як Смаглюк – був злодій, і Мишка Козюра – теж. Але совітська влада відразу вхvatилась за тих людей, щоб вони допомогли цю владу підтримати. Вони підтримували. Приїде до господаря, набере збіжжя, на полі сіна, клеверу і все кидає, значить, своєї худобі, яка там у нього була. І безгосподарність – що худоба топтала це сіно, снопи овса і так далі, але, значить, того він не знав, що це на завтра ще треба, а сьогодні – а завтра піду обратно, награвую і буду жити.

Пит[ання]: З тими, що не хотіли вступати до колгоспу?

Від[повідь]: Забирали, що знаходили. Бригада ходили, що знаходили, забирали. Перш говорили, що "на посів оставляєм", так, а потім і те, що на посів, усе забирали. Але, що вдалось посіяти на зиму, це вже в 32-ім році, у 33-ім прийшло до збору. Із пухлими ногами люди збирали і звели. І ще стояла в нас, і в других повітах, клуня, в яку складали снопи, але бригада приїхала і забрали ці снопи, не дали й помолотити, і ми остались голодні. Стали пухнуть. У нашій родині всі, у всіх ноги попухли, лице було опухше, а три особи: Іван, брат, невістка Варка і їхній син, а мій племінник, померли з голоду. А ми, кому вдалось виїхати на Донбас, робили, як кому вдалось – землекопом, на мартиновських печачах, щоб кусок хліба добыти.

Я свідок такого ще: були такі люди із бідного сословія. Коли вони в колгосп пішли, їм дали розкулачену хату. Але стіни годувати не будуть, а дітям треба їсти давати. А старша дочка ходила по бригадах і грабувала. А мати не витримала, Сидоренчиха, Пантелій Сидоренко. І мати взяла дітей троє і повела до річки, до ставка і двоє топила, а старше

начало тікати і втекло. Її арештувала міліція і посадили, чи де її діти – більше в селі її ніхто не бачив.

Чи я у Харкові, коли їхав у город Алчевськ на заробітки або хотя в ФЗУ устроїться, щоб картку получити на хліб. То люди вмирали на станції. Од недоїдання, так же як і я, з опухшими ногами. Із носилками приходила скороа помощ, чи з госпиталю і забирали, накривали білою простиню і виносили...

Так, не було то біла простина, а то була біла ряднина, накрито людину і винесена, була накрита з станції в Харкові.

Мій батько в 70 років задумав, нема виходу, поїхати на заробітки. Але з сільради не давали ніякого посвідчення, то він виїхав із папірцем; один якийсь ще колись у армії служив і по тім папірцю запитали, чи: – Хто ж ти такий, хоч покажи якийсь?

А він показав той папір, який служив колись у армії йще при царю Олександрю. Показав, а директор совхоза сказав, що: – Вірни були царю, вірни будьте й нам.

Так. Мій батько, як трудяга, господар, в 70 років мог, мусив залишати своє село, де він так багато труда положив і їхати зароблять кусок хліба. Поїхав він в Мелітопольську область, де устроївся в совхозі і, ну, який в 70 років робітник, але батько за все брався: розумів садоводство, розумів бджоловодство, і як сторож і бджоловод, взяли його в совхоз. І він там був радий – хоч не голодний буде і кусок хліба добуде. Але ж, одна мати стара осталась із такої великої сім'ї. Батько в скорості повернувся. Я тоді вже робив. Після ФЗУ – закінчив школу ФЗУ на штукатуря-маляра і вислали ми з братом гроші невеликі, за які батько купив коня і вдома займався – того підвезе, тому щось привезе – єдиничним шляхом і так заробляв собі кусок хліба.

Вернувся батько додому, я не скоро побачився з ним. Аж в 36-ім році. То він розповідав, коли приїхав туди, то в те село й обичні села в Мелітопольщині були села вимерші із голоду – всі в селі. Нікому було й хоронити. Отаке життя українського народа було під советською владою.

Пит[ання]: З Вашого села на Сибір?

Від[повідь]: Вивозили. Це так називали "експертники". Це найкращі господарі, які від ранньої зорі до пізньої ночі робили і поставили господарство показне. А тих людей не треба нам було стахановців! Які стахановці? Люди – стахановці були, але їх ліквідували. Вивезли на Сибір, або в Архангельськ, і люди там, другі загинули, а другі – і ще рідко кому пощастило вернуться на свою батьківщину, на якій вони труд положили і на якій вони хотіли свої кості зложити.

Пит[ання]: А маєте, може, якісь прізвища, ко-го ви знаєте з тих людей?

Від[повідь]: Матвієнко Павел, один без родини, Литвиненко Михайло із сином, Пикула Яков із цілою родиною не повернулись. Один повернувся Матвієнко через довгі роки.

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Пит[ання]: [Голова. – Упорядники] Сільради в Вашому селі, свій чи?

Від[повідь]: Свій. Матвієнко Антон.

Пит[ання]: Якого він був класу, багач, серед...[няк]?

Від[повідь]: Середняк. Ну ж і приїжджали представники. Багатенько приїжджало їх. Я їх не знав. І в тих літах трудно мені й знати їх. Але, одного замітив – Піжов якийсь був. І, значить, що вони там обговорували, але, значить, виступ був, саме я в клубі був, то виступ був саме: – Треба дати для держави хліба і треба всі сили потратити, як комсомолу[,] так і активу! І дати для держави хліб!

Пит[ання]: А що сталося з церквою?

Від[повідь]: З церквою? Зняли, значить, зня-

ли дзвони, зняли й хрести, то вже не виглядало у стилі церкви, а... і запущена дуже була, але, значить, після того, там зерносховище чи щось вони зробили з того будинку, із церкви, і церква була закрита.

Я все сказав, що в моїм тяжкій житті, пережите мого, й що в моїй голові залишилося. Дякую

Пит[ання]: Я Вам також дякую.

Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933: Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for Commiss. by J. E. Mace and L. Heretz. – Washington, D.C.: U.S. G.P.O., 1990. – V. Three. – Case History UFRC9. – P. 1522-1524.

Петришин Михайло Павлович, 1924 р. н., Петришина Софія Іванівна, 1935 р. н.

с. Пекарів

Наша сім'я складалася з 9 душ: діда Тимофія Івановича, 1868 р. н., батька Павла Тимофійовича, 1903 р. н., матері Палажки Дмитрівни, 1900 р. н., (уродженки с. Спаське цього ж району), сестри Марії Павлівни, 1923 р. н., брата Івана Павловича, 1926 р. н., двох сестер-близнят Каті і Галі, 1928 р. н. і Василя Павловича, 1932 р. н., Твого, Ясю, діда.

Мати й батько разом з дітьми вступили до колгоспу у 1930 р., а дід Тиміш Іванович був віруючою людиною, то в колгосп не пішов, казав: "Не хочу продавати чорту душу".

Голод 1933-34 переживали дуже важко, бо з колгоспу давали на трудовні грами, а виживали ми за рахунок бондарства. Дід Тиміш робив граблі, кіся, діжки, дерев'яні відра, щонеділі їх носили на плечах продавати на базарі за річку Сейм в с. Нові Млини, що в Борзнянському районі (од нас це 10 км). Ще дід плів з лика постолі, які були в ходу. Батько теж виготовляв посуд дерев'яний. Ми з братом Іваном носили по одній посудині на базар.

А все ж першими у нашому селі вмерли мої сестри, спочатку Катя, а через тиждень, 12 липня, на Петра й Павла, і Галя. Попухли й померли.

Їли ми кінський щавель, який рвали на лузі, сушили, товкли, пекли з нього млинці, борщ варили з липового листа, лободи і щавлю. Їли й макуху, лушпайки з картоплі смажили на сковороді.

Я, не скінчивши школи, (а ходив у другий клас) поїхав у с. Спаське до діда Дмитра і баби Пестини пасти свиней. Вони жили заможніше, мали двох підсвинків, то я з голоду страждав мало. А тоді, як мій батько обрубав п'яту, упавши з риштака на сокиру, мати мене забрала додому. Поробивши самопали з патронів-гільз від бойової гвинтівки, вони заряджалися сірниками, ми разом з двоюрідним

братом ходили по ночам обрізати ячмінні колоски. Поле було десь з кілометр за селом, оточене лісом. Години в три-пів на четверту ранку ми приходили додому. Мати топила піч, висипала колоски на жаровню, сушила їх, бо ще не доспіли, а тоді товкли в ступі і варили кашу, котру їли з молоком, бо була в нас корова.

Після того, як я повернувся додому, батько прилаштував мене з братом Іваном пасти колгоспних свиней. Їх було 20 свинок і 1 хряк. Пасли їх на вигоні, метрів за 50 від сараю. Свиначкою робила наша троюрідна сестра Марія Петрівна Бойко. Нам тут з братом обіди давали: по черпаку каші, яку варили коло колгоспної контори.

У нашому селі, як я знаю, крім моїх сестер, померли дівчатка Ганночка Оля Василівна, років 6, Мороз Галя Іванівна, років 7, Ягор Козир (у нього було семеро дочок, всі вижили, а батько вмер) і Гальчун Петро Миколайович – хворий на голову парубок. Може, і ще хтось не вижив, але більше не пам'ятаю.

Голод почався з осені 1932 р. і тривав до серпня 1934, поки не нажали нового хліба, якого дали по 0,5 кг на трудовдень, та й картопля вродила на горді (він у нас був соток 50-60).

Як тільки зібрали врожай 1934 р., то стали виконувати "першу заповідь колгоспника" – здати хліб державі: Мішки з хлібом грузили на підводи, запряжені кіньми, а то й волами. Виходила довга валка. На першу підводу прибивали червоний прапор, сідав під ним комуніст, і везли зерно за 30 км у Мену в заготзерно. І покіль не викопаємо, то нам не давали трудовнів. Так само і картоплю вантажимо на вози, прибиваємо червоний прапор і веземо за 15 км в Нехаївку Коропського ра-

йону на крохмальний завод.

Голод 1933 року наступив через те, що з самої весни і до Петра не було дощу, озимі і яровина попросли по 25 см, колоски були по 5 см, картопля уродила дрібна, а влада вислужувалася, то все зерно вигребли в поставки, а що нам давали не пам'ятаю, мабуть, нічого.

Найбільше від голоду страждали діти і старики, бо хто здужав ходити на роботу в колгосп, тих годували, як мене з братом Іваном.

За голод 1947 року розкажу таке. Я вже був одружений, женився 24 лютого 1945 р. на онуці розкуркуленого. Її діда Василя Васильовича Котницького розкуркулили у 1929 р. і вислали на лісорозробки в Архангельську область. Теща моя 1905 р. н. померла у 1940 р., коли моїй жінці Галі було 14 років. Вона була напівсирота, мала двох братів – 1928 і 1938 р. н. Батька мого забрали на війну і в 1944 р. вбили в Білорусії, дець під Лагойськом. Брат Іван служив до травня 1950 р. на Далекому Сході. Сестра Марія теж воювала, була поранена термічним снарядом в обидві ноги, познайомилася з лейтенантом Миколою Нескладним, народила доньку Любу 7 квітня 1945 р.

Голод у 1947 р. почався з того, що дощу не було з самої весни і до Спаса, 19 серпня. Зернові не

косили, а рвали і дали вони врожай дуже низький, нам видали по 200 грамів на зароблений трудовень. 47-й рік ми теж пережили дуже важко. Помер наш дядько Петро Тимофійович Петришин, у нього було 3 дочки, син, жінка, всі вижили, а він помер. Другий родич – Григорій Олексійович Осипенко одвоював всю війну з 1941 по 1945 рік, прийшов додому парубок до старенької матері, достатку не було і помер. А орденів і медалей було в нього, може, й 20. Тепер ці медалі носить чоловік його сестри Дуні, та тільки документів на них у нього немає...

Софія Іванівна додала, що голоду 1933 року вона не пам'ятає, а 1947 рік її сім'я пережила нормально, бо, хоча батько – Іван Васильович Лиходій – прийшов з війни без лівої ноги, але навчився шити. Їздив у Мінськ по мануфактуру, з неї шив і продавав штани, сорочки, кувачки, і цим якось викручувалися. З мого роду від голоду ніхто не помер.

Власноручно написані М. П. Петришиним спогади надала студентка Чернігівського державного технологічного університету Я. Крят

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 47-49.

Тібеж Марія Федотівна

1918 р., н., с. Шаболтасівка

Я була дуже моторна з самого дитинства. Тож бігала у ліс, на болото, у поле. Знала всі ягоди, гриби, корінці. Тому під час голоду я ходила і шукала всі ці "дари природи". На полі збирали гнилу картоплю, розмелювали її, додавали зернову половину і випікали млинці. Була в нашій родині корівка, яка нам допомогла триматися на цьому світі.

А одного разу я біжу в ліс, як завжди, а на узліссі лежить мертва жінка й коло неї глечик з ягодами. Не встигла, бідолашна, донести його діткам...

Були в селі і заможні люди, в яких був хліб і до хліба. Але, в основному, майже всі перебивалися

так, як ми.

А то була я якось на роботі в лісі зі своїми дівчатами-односельчанками, а вони – з багатих сімей, тому на обід у них були хліб і сало. Я відійшла від них, а їсти хочеться так, що страх. Підняла я дерев'яну "скибочку" і смочу. А вони побачили й кажуть: "Бач яку булку біленну Маша їсть". А в мене сльози, й так горло здушило. Ой, тяжкі то були часи.

Ірха Т. Допоки пам'ять у серці не згасає // Вісті Сосниччини (Сосниця). – 2007. – 8 грудня. – С. 6.

Холодна (Лупинос) Марія Омелянівна

1922 р. н., с. Кудрівка

Наша сім'я була досить заможною. Але сім'ю розкуркулили, відібрали все: зерно, яке було в амбарі, коней, корову, а нас вигнали з хати. Батько мій був добрим хазяїном, а тому протестував проти вилучення хліба та майна. Тому його посадили в тюрму (знаходилася на території сучасного Сосницького маслозаводу), де він перебував приблизно з

місяць. Був у нашому селі коваль Сергій. Він власними руками побудував кузню, його теж розкуркулили. Прийшла "власність", розбурили кузню, а коваля назвали куркулем і вигнали з хати.

Голод зробили самі, бо розкуркулювали людей, а також насильно гнали в колгоспи. Спочатку Сталін дав землю, а потім забрав, я думаю, що він ви-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

нен і в голоді.

Найтяжчим був 1933 р. Я спала під забором, просила у людей шматок хліба. Пам'ятаю, як збирали колоски на колгоспному полі, було там багато людей, всі голодували, але Сталін судив за це.

У нашій сім'ї померло двійко наймолодших дітей. Довкола було багато сліз, бо в усіх сім'ях мерли діти або дорослі. Саме голод підірвав здоров'я моєї матері.

Після голоду село значно спустіло. Вмерла

більша половина людей. А ті, хто залишився живим, були дуже виснажені, а все ж таки йшли на роботу у колгосп, бо боялися.

Записала студентка філологічного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Л. Антоненко у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 33-34.

Шугалій Олександр Гнатович

1920 р. н., с. Бутівка

Мені було 13 років. Моя мати Серафима Трохимівна померла від недоїдання. Я залишився з 3-ма братами і батьком. Ходив на луг збирати щавель, а в ліс – по липовий цвіт. Все це сушили і мололи на борошно. Ходив на поле, де орачі орали, і збирав

гнилу картоплю. Дома її мили і пекли з неї ладки.

Тимошенко М. 33-й – найчорніший рік в історії України // Вісті Сосниччини (Сосниця). – 2007. – 24 листопада. – С. 3.

СРІБНЯНСЬКИЙ РАЙОН

Ляшенко Олександра Тимофіївна

1923 р. н., с. Савинці

Саме її розповідь вразила мене найбільше. Її слова, інтонація, міміка, жести під час розмови – все свідчило про те, яким тяжким було її життя. Їй було лише десять років, коли розпочався голод, але ті дні боляче врізалися в серце і завжди будуть нагадувати про себе.

Їхня родина вважалася куркульською. Вони мали хату на 4 кімнати, коня, дві корови, порося, кури і гуси. В сім'ї було п'ятеро дітей. Баба Шура була підстаршою. Її батько працював у колгоспі комірником, мати доглядала худобу.

Очевидно, колгосп не виконував плану хлібозаготівель, бо зерно стали вилучати в усіх людей. Ніхто не цікавився, чи буде чим господарю годувати своїх дітей. Відбирали худобу, нишпорили скрізь і всюди. Батько Шури в цей час таємно роздав із колгоспної комори людям по кілограму зерна. Коли про це дізналися, довелося тікати. Було так. Пізнього вечора у вікно постукав друг батька: "Збирайся, сідлай коня, нам треба тікати, бо завтра нас повісять". Він не хотів. Дружина переконала його поступити так. Вона не могла пережити, що завтра її коханого, батька її дітей вже не буде в живих.

Прощання було коротким, бо часу гаяти не можна було. Втікачі поїхали під покривом темної ночі, а мати довго дивилася їм услід, молилася і раптом побачила десь далеко заграву пожежі. Серце облягла туга, мати міцно пригорнула нас до се-

бе і плакала. Маленькі діти, не розуміючи причин її тривоги, теж плакали. На ранок стало відомо, то згоріла контора колгоспу. Хто її підпалив, не знали, але пліток ходило чимало.

Баба Шура пригадувала: "Ми ходили по полях і підбирали загублені колоски, визбирували зернятка. Нас, малих дітей, за це суворо карали, якщо ловили, але наступного дня ми знову йшли туди, бо їсти хотілося. Мати варила нам борщ з кропиви, вишневого листу, знайдених на полі бурячків, сухої полови. Від такого харчу пухли руки, ноги, животи, а рейди перевірки стану хлібозаготівлі не вшухали. Вони приходили ледь не щодня і вишукували, чи не приховали ми ще чогось. Знайшовши у нас одного разу пригорщу зерна, матір побили і сказали, щоб вона разом з дітьми виселялася з хати. Серед тих "жандармів" був і добрий мамин знайомий. Саме він кричав: "Це не збіг обставин, що одночасно зник твій чоловік і згоріла контора. Ти не маєш права тут жити, геть, вимітайся звідси! Тут тепер буде контора". Мати немовби озвіріла. Вони випихали її з хати, а вона хапалася своїми слабкими руками за все, що можна, і не здавалася. Тоді вони вставили її пальці у двері і порозчавлювали їх. Скривавлену, викинули її надвір, а найменша сестричка Харита кинулася до неї з криком: "Мамо, мамочко, матусю моя!" Дядько схопив дитину і кинув її в колодязь. Мама знепритомніла, а вони підпалили хату і пішли

геть. Харитю не врятували, а мати ледве вижила. Пішов дощ, і хата не згоріла.

Одного разу мій старший брат Вітя вийшов за двір, раптом несамовито закричав: "Тату, татусю!". Мати була дуже слабкою від голоду, але хитаючись, вийшла за двір, а Вітя, кричав, плакав, озивався до батька, обіймав його, тільки батько не ворухився. Він востаннє глянув на сина, на дружину Ганну, стиснув малому руку і помер.

Він таки повернувся, він майже повернувся до дому. Йому не вистачило двох кроків, щоб зайти у

двір. Проте він все ж побачив, востаннє побачив дружину і сина.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету Л. Мичта у 2005 р.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 54-55.

Науменко Микола Павлович

1920 р. н., с. Гурбинці

Голод, який заявив про себе першими трупами, почався восени 1932 р., коли розпочалася державна заготівля хліба. Віддавши за зиму всі припаси, люди зустріли голодну весну 1933 р. Саме на цей період і припадає масова смертність. Здавалося б, що все оживає, зеленіє, можна знайти щось їстівне, але саме це і було найстрашніше. Виснажений за зиму організм не витримував ніякого навантаження. Зелені, яку в основному стали вживати у їжу, не перетравлював шлунок. Почалися епідемічні хвороби і найстрашнішою була – кров'яна різь, від якої помирали, особливо діти...

Заготівля хліба проходила так: були організовані спеціальні комісії, куди входили представники району, міліції та активу села. Вони здійснювали ретельні подвірні обходи. З людьми одноосібного сектору – не колгоспниками (їх ще називали індусами) під тиском влади вищезгаданими комісіями проводилася особлива робота. Їх кожної ночі збирали у спеціально відведені хати, де тримали доти, поки вони не підпишуть зобов'язання про здачу певної кількості хліба. Внаслідок такої роботи хліб у селян майже повністю вилучили.

З настанням весни 1933 р. почався справжній голодомор. Людям нічого було їсти: Жили на буряках та картоплі (і то не вдосталь). Учні виводили очищати посіви пшениці від жита, яке й використовували в їжу. З нього робили маторжаники та інше, на що була багата людська фантазія. Люди повільно стали пухнути і помирати: спочатку поодиночі, а потім пішло масове вимирання.

Були господарства, де вимерли цілі сім'ї: Литвиненка Івана Капитоновича – вмерло 7 осіб, з них 5 дітей; Ранського Івана Кузьмовича – вмерло 6 чоловік (залишився один старший син, йому вдалося виїхати з села); Сташка Омелька, Дорошка Івана, Лавріненків, Богушів, Куделів, Клименка Сергія (дочка Наталка залишилася живою). Від голоду померли – Жировий Савка, Ступаченко Іван Мартинович, Яворівський Петро, Нечипоренко Мар'я і Ничи-

пир, Ляшко Михайло (Гусятник), Клименко Олександр (дід Шапар)...

Недалеким наш сусід, якого прозивали дід Дорошок, не витримавши голоду, помер, але в сім'ї всі були такі знесилені, що похоронити його похристиянськи не могли. Тоді дочка Оксеня, вибиваючись із сил, на візочку потягла свого батька на цвинтар, де була вирита велика яма. Туди й скидали померлих.

У цей період було дуже багато жебраків з інших сіл, крадіжок і навіть вбивств. Пригадую такий випадок: у лісі жив Мина Лещенко. Його родичі – два брати Куделі (які жили в нашому селі), виманили господаря з хати, вбили його, а корову забрали, обдерли і м'ясо сховали у криниці, тут же, в лісі. Міліція їх швидко викрила і, мабуть, щоб іншим було неповадно, їх водили селом, обіп'ятих коров'ячою шкурою.

Мати М. Науменка була на той час головою сільської ради. Він пригадував, що навесні 1933 р. на вулиці Набережній, де проживала його родина, сталася пожежа. Тут жили тодішній голова колгоспу Клименко, голова сільпо, родина Науменків (його матір звали Химка Сильвестрівна). Вогнем було знищено майже весь куток – 29 дворів (за іншими даними – 45). Пожежа тривала 12 днів. Очевидці згадують, що в одному будинку були подвійні стіни і пустота заповнена зерном. Діти довго ще бігали по згарищу і збирали те недогоріле зерно.

Після пожежі батько виміняв у Дейманівці за мішок картоплі рубленого хліва на троє дверей. Картоплю дядько забрав човном, а хлів перевозили дев'ятьма парами волів.

Влітку 1933 р. до Срібнянського району приїжджав Голова ВУЦВКу Г. І. Петровський. Пасучи разом з Калініченком Олексієм колгоспну череду, ми бачили "емку", що їхала по старій дорозі з Дейманівки на Горобіївку. Водій зупинився і став запитувати дорогу. Серед пасажирів я впізнав Петровського. У Варві він зібрав усіх активістів. Там була і

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

мати – Науменко Химка Сильвестрівна. Виступаючи перед людьми, "всеукраїнський староста" пообіцяв, що з нового врожаю вони отримають хліб. Про перебування Г. Петровського в районі писала районна газета "Соціалістична Срібнянщина".

Записала спеціаліст II категорії, бухгалтер Горобітвської сільської ради О. В. Неліпа у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 97.

Рубан Любов Федорівна

1921 р. н., смт. Дігтярі

Як я пам'ятаю, мені тоді було 12 років. Я гойдалася на цепку, який батько десь дістав і почепив для мене, ніби гойдалку. Тут зайшли до хати комуністи і до мене: "Ану, злязь бігом, нам твоя цепка треба до трактора". Ну що мені було робити? Злізла...

Забрали все – і цепку, і картоплю (навіть ту, що залишали на насіння), і капусту, і моркву, і буряк, навіть маленьку торбинку квасолі, яку також збиралися посадити. Так вони все позабирали, що ні в погребі, ні в хаті нічого не залишилося. Але ми якось вижили. Нас у сім'ї було троє. Мати, була слабенька, але вона також вижила, хоча це було нелегко.

Що ми тоді їли, то вам таке зараз, мабуть, і не снилося. Їли лободу, шукали ягідки пасльону, варили суп з висівком... Але можна сказати, що ми не так вже і відчували на собі голодомор. Оскільки батько був бригадиром, то я інколи ходила на ферму, де у доярок був завжди захищений бідон з молоком. Вони й мені молока давали. Нап'юся молока і вже не так голод відчуваю. А то, бувало, і грудочку сиру невеличку замотають мені в марлю. Тоді тишком бігла додому, до сім'ї. Несла так, щоб ніхто не бачив. Раз у два дні давали нам хлібину, за якою ходила я до сусіднього села. От одного разу, коли поверталась додому, а йти треба було лісом, зустріла по дорозі якогось чоловіка. Він лежав і не рухався. Я, було, подумала, що він уже мертвий, але той почав підводитись і гукати: "Дівчино, зачекай!" Чоловік так подивився на мене, що я злякалась і кинулась тікати. Було зрозуміло, що він побачив хлібину, яку я несла у вузлику за спиною.

Коли озирнулася, то побачила, що чоловік підвівся, але, мабуть, уже сил не було, ніби від вітру хитався, аж страшно було глянути. Наздогнати мене у нього не було сил, він дуже повільно ішов за мною. Додому я дісталася дуже пізно. Коли зайшла до хати, на мені лиця не було, настільки переляка-

лася. Про того чоловіка я нікому з сім'ї нічого не сказала. Коли мене запитали: "Що з тобою?", – я відповіла, що захворіла.

Добре пам'ятаю той день, коли до нас прийшов мамин брат. Він був худий, опухлий. Просив у матері: "Сестро, допоможи мені вижити. Не дай померти. Дай з'їсти хоч що-небудь. Будь-ласка, зжалься наді мною". Ми, діти, полякалися. Думали про те, що будемо їсти, коли вона йому щось дасть. Мати йому і каже: "Ну, що я тобі можу дати? У мене сім'я". Але все ж таки відрізала дядьку тоненьку скибочку хлібця і він пішов.

Але не допомогла йому та скибка, мамин брат все одно помер. Померли його жінка, діти, проте одна донька якимось дивом вижила.

Все ж так, що то були за роки? Люди мерли. Як мерли! Було, йде хтось по дорозі, падає і вмирає. Їсти людям було нічого. Отож їли все, що під руку попадало: собак, котів, шурів, горобців. Їли маленькі кислі яблучка.

Наше село ще потроху трималося завдяки двохстулковим мушлям, у яких всередині було щось живе. Спочатку варили курям, а потім зварили, посолили, скуштували і виявилось, що воно на смак ще й досить непогане. Береги річки були вкриті одними порожніми половинками стулок.

Але все одно цим прожити було неможливо. Варили суп із лободи, хоч це супом і не можна було назвати.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету К. Сизенко.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 55-56.

Тимошенко Іван Тимофійович

1922 р. н., с. Гурбинці

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Батько мій Тимофій Овсійович записався в гурбинський колгосп імені Комінтерну в 1930 році. Все віддав: коня, воза, реманент, посівний матеріал. Працював і сам. А коли побачив, як зобиджають його коня, б'ють і морять голодом, не витримав, забрав коня додому й завербувався в Підмосков'я на будівництво хімкомбінату. З ним тоді чимало чоловіків поїхало з Гончарівки (це – куток села Гурбинці). Мати, Агафія Прокопівна, залишилася вдома – зі мною й дочкою Машею, старшою за мене на два роки. Матір почали обкладати непосильним налогом. Все добросовісно сплачувала, поки було чим. Як не було вже чим, то прийшов Павло Григорович Жижка з декількома активістами, все описали і без ніякого суду забрали в колгосп скриню, лаву, піл, самовар. Павло Григорович вигукував на торгах: "Хто дає більше?" За нашу скриню Федір Мединський заплатив найбільше – 5 карбованців. Після торгів розібрали клуню й комору – перевезли в колгосп. Залишилася хата із стареньким, із хмизу, хлівцем. В хаті збирали збори. Заставляли записуватися в колгосп тих, хто ще не записався. Марія Козачка відмовилася. Тут же зразу в неї стягнули чоботи. Мати також вагалася. Вночі приходять в хату Яків Ферсонович Тютюнник з декількома активістами. Самоправно повантажили на підводі все хатнє начиння, чого ще не вправилися відібрати. Мати плакала і ми також. Потім Яків Ферсонович забрав у матері ключ від хати і вигнав нас. Було мені тоді 8 років, сестрі – 10. Підводою підвезли нас до хати Надії Юрченко, де вже була комуна з 25 чоловік – жінки і діти, а чоловіки виїхали з села. Старшим комуни був Петро Дейнека. В його обов'язки входило стежити за порядком, щоб не розбіглися, як на байраках. Був і я в цій комуні, ходив тоді в перший клас. Було важко, морилися голодом.

В нашій хаті ніхто не жив, стояла пустою. В іншій розкуркуленій хаті (Петра Клименка) була конюшня, стояли коні. Ввійти в свою хату з комуни заборонялося. Мати не витримала життя в комуні і

втекла з нами в Прилуки, а потім до батька в Підмосков'я. Коли це родич з Гурбинець написав листа, що віддали ключ від нашої хати. Мати не вірила й приїхала на розвідку сама. Це була правда. Вона забрала в свою хату ще декількох родичів з комуни. Дістали десь старих дощок, збили стіл, лаву, піл. Бо ж в хаті було голо. Виручила з комуни ще й рідну сестру Веклу Довбиш, чоловіка якої, Степана Миколайовича, ні за що заслали на Соловки, звідки й не повернувся, там помер, об'явивши на чужині голодовку. Це був середняк. Господар з великої букви. Він збирав найбільший врожай пшениці в Гурбинцях. Своїх дітей, а їх було семеро, змалку приучав до хліборобської праці, вони вручну відбирали найбільші зернини на посів. Згодом Векла Довбиш викупила свою хату з допомогою рідних і вже вдоною доживала свій вік зі своїми дітьми.

В 1933 році з Підмосков'я повернувся в село до нас батько. Привіз з собою один пуд пшениці. Мати викупила свою діжу за 5 карбованців. Я найнявся пастухом. Це нас все й спасло від голодної смерті. Одного разу, пригадую, я, вигнавши трьох корів за село, впав коло каменя. Заболіли пухлі ноги, різало в животі. Мати потім говорила, що я вже лежав непритомним. Вона мене підбрала, чимось напоїла, привела додому. Батько й мати ходили на роботу в колгосп. На трудовдень почали давати по 100 грамів хліба...

Це свідчення записав уродженець цього ж села І. Д. Тимошенко, 1921 р. н., який визнав за необхідне додати про його автора: "Іван Тимофійович Тимошенко – мій вірний товариш юності і шкільних років. Я ніколи не забуду, як він мене, вже пухлого від голоду, підтримував на полі, коли пасли чужих корів, стаканом молока, який залишав мені в недопитій пляшці".

33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К., 1991. – С. 522-523.

Федоренко Євдокія Василівна

1915 р. н., с. Калюжинці

Причиною голоду був не поганий урожай, а політика влади: у селян увесь урожай забрали і посівний матеріал, повигрибали, де який вузлик був схований. Голод тривав до появи нової картоплі. Їли листя липи, кользу (пустий колосок), кукурудзяні качани, все, що потрапляло в руки. Людей померло безщотно, вони мерли на ходу. Такий приклад: на дорозі із Калюжинець в Тростянець лежала мертва жінка, а біля неї мале дитя, яке ссало груди.

Наша сім'я була великою: дід – Сидір Євменович, баба – Єфросинія Павлівна, батько – Василь Сидорович, мати – Пелагія Петрівна і четверо дітей. Жили заможнo, хоча й мали 2 десятини землі, але у спадщину отримали ще – 6. На час розкуркулення була хата добра, клуня на 4 дверей, сарай, комора, млин вітряний, січкаря, молотарка, пара коней, 2 корови, 3 свиней, багато гусей, курей, пасіка з 18 вуликів (липових довбанок), великий сад.

1932-1933

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Дід і баба служили в економії пана Галагана, дід був робітником, а баба кухаркою. Крім платні, їм ще давали подарунки, тому в домі було багато одягу.

Розкуркулювали активісти села на чолі з Федоренком Іваном Миколайовичем та Бондаренком Федором. Приїхали підводи від сільради, у колгосп забрали коней, корів, птицю і увесь реманент. Забрали й хату і зробили там контору. Батька посадили у тюрму за те, що не виконав контрактації на хліб. Сім'я поселилася у погребях у горі. Син сидів у міліції в Іваниці за те, що забрав кишки з убитої кобили. Його звинуватили у тому, що він її убив. Деякі речі мати переховувала у сусідів, коли вона йшла у Іваницю, щоб обміняти хустки на продукти, її перестріли Федір Бондаренко і його товариші (прізвищ їхніх не знаю), забрали все і так побили її, що на другий день мати й померла. Людей у селі вмирало

багато. У той день, коли ховали матір, в яму ще було вкинуто троє покійників. Люди пухли і вмирили на ходу.

Найтяжче було в перший рік, коли розкуркулили, жили у темному льосі, їсти було нічого. Дід та баба померли, батька засудили, а матір вбили. Осталось четверо дітей. Троє пішло в Тростянець на роботу, а Галя осталася. У людей пасла корів, а потім працювала у колгоспі.

Записав студент історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка О. Герасименко у 1998 р.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців: (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 74.

ТАЛАЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН

Арсієнко Марія Антонівна

1923 р. н., с. Липове

Було мені тоді 9 років. Жили недалеко від Нинового (сусіднє село) і тому у колгоспі ніхто з сім'ї не робив. Життя було дуже тяжке: накладали великі податки. У нас уже й зерно все вимели з комори, а тут знову-давай гроші. Повинні ми були заплатити 20 рублів, а їх не було. Прийшли до батька требувати гроші. У бригаді були Гусаров Федір (головний), Бабій Іван, Довгаль Матвій. Зайшли в хату і до батька: "Давай гроші, а то виженемо тебе, куркуля, з хати". А він їм і каже: "Де я вам візьму їх? Нема. Такого налогу я заплатити не можу". Гусаров став насміхатися: "Розз'являй рота, так я тобі хоч плюну туди". Батько ухопив його за шиворот – й у двері. Вийшов скандал. Батькові погрожували тюрмою і навіть розстрілом. І через це він утік. А нас – трьох чоловік – вигнали з хати.

Прийшли активісти, борщ з'їли, вареники теж забрали, понапихали у кишені. З собою нічого не дозволяли брати. Брат торбинку квасолі взяв, відібрали її, штовхнувши його у сніг. Маму Бабій ухопив за кожуха і вона через три східці покотилася на сніг. Дітей теж кидали. Забрали у нас хату, сарай і хлів, клуню, комору, погріб, 2 гектари землі, а також коню, коняку і лоша, свиню і курей. Хату продали на торгах, її купив брат Довгалья і жив там. Згадую, як ходили до колишньої своєї хати, де були нові господарі, попросить яблук (сад був великий і гарний),

так жінка не дала – вигнала.

Після того, як нас вигнали, пішли ми до сусідки, переночували, а на другий день вона і каже: "Ідіть звідси, бо через вас і мене виженуть з хати". Тоді ми десь з місяць пожили у маминого троюрідного брата. Потім стали жить у родички у Ниновому: вона пустила нас у сарай. Було це якраз весною 33 року. Був голод, який не минув і нас. Пам'ятаю, як мама вийде ото за сарай, поставить на цеглину казанок і зварить сякої-такої страви. Збирали бур'ян, з кропиви і акації рвали листки і цвіт, сушили, терли і пекли якісь оладки. Жили у сараї, вкривалися старою кожушиною. Ото сядемо до купи, обгорнувшись у рядно, і ночеємо. Коли почалися сильні морози, то дядько і каже: "Ви ж люди, як можна так жити!". Посадовив нас на сани і перевіз до халупи Грицака. Там і дозимували. В голод ходили пухлі, чимало людей просили хліба чи картоплинку. Мама працювала у наймах, а я пасла 5 корів.

Записала учениця Липівської ЗОШ I-III ступенів Н. Арсієнко у 1996 р.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців: (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 75.

Гріненко Олександра Марківна

1925 р. н., с. Скороходове Липівської сільської ради

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

1932-1933 роки дуже добре запам'яталися мені, як і моїм ровесникам. У цих роках був голод, слово, яке стоїть на другому місці після слова війна. Голод і війна – це найстрашніше для людей.

Народилася я 9 грудня 1925 р. на хуторі Скороходове тоді Шокотківської сільради. У сім'ї було п'ятеро дітей, але лишилося тільки три сестри, брати померли. Я була з сім'ї середняків, батько теж був середняк, але його родина була трішки бідніша, він рано втратив матір, жив удвох з батьком. Мати була з багатого роду. У них був свій млин, молотарка, січкаря, олійниця, магазин, пасіка і кілька десятин землі. Але у спадщину матері майже нічого не залишилося [...]. Усе багатство забрав колгосп.

До 1932 р. жили нормально: було що поїсти і вдягтися пристойніше. Але у 1932 р. почалася викачка хліба. Ходили комунари і стежили за тим, щоб всі здавали хліб. Люди закопували його, ховали, хто, де міг, глечики з квасолею та іншими продуктами замазували у печі. Але торбинки витрушували, піч розбивали, і відбирали зерно та й все інше. Одного разу батько змолот борошна, відніс його і сховав у копанку – такий невеличкий ставочок. Мішок кругом водою обдався, а в середині сухо. Було вночі піде мати набере трохи борошна, насмаже млинців або спече хліба, поїли. А решту сховали знову у воду. Інші, котрим зовсім нічого було їсти, рвали "Іванові головки" – квіти конюшини, акацію, різне листя, товкли у ступі, м'яли і пекли млинці. В ліс ходили по щавель, варили з нього борщ. Картопля була, але дуже мало. У нас була корова, мали своє молочко і сир. Уже можна поїсти. Люди, у котрих не було ніяких запасів, ходили міняти за шматок хліба рушники, спідниці, хустки. Мерли на очах один у одного, хто під сільрадою лежить мертвий, хто під забором – всяке бувало. Люди, які не мали своїх домівок, просилися на ніч і їх пускали, слали долі і ті лягали.

Комунари ходили з шомполами і пробивали печі, стіни, у сараях – піл, все шукали хліб. Одного разу вони прийшли і до нас, ширяли, ширяли у піч, нічого не знайшли, так вони потребували розвалити. Ми були малі і плакали, але на нас не звертали уваги. Вони поколупали стіни, піл (очевидно, долівку) у хаті, хліві та клуні.

У цей час і появились комсомольці. Їм давали наказ – виганяти багатих із хат ломаками, стягати з них кожухи. Одним багатієм був Лука Гапусь. У хуторі Нинове проживав Варьоха. Влітку до них наймалися на роботу: сапувати, пасти корів та виконувати іншу роботу. Моя мама теж працювала, їй платили по п'ять копійок. За зароблені гроші можна було набрати на дві спідниці. Якщо з того матеріалу тоді шили дві спідниці, то зараз можна пошити

чотири. Багатії своїх наймитів годували, якщо працювали люди з іншого села або не мали оселі, дозволяли їм ночувати. Більшість бігла робити до того, котрий гарно годував. Багатії жили некультурно: ходили брудні, палаців і килимів не мали, бо вони теж робили.

Зиму пережили. Настала весна. Почали сіяти. Зерно сіяли, а за сівалкою ходили деякі люди, вививали його і їли. Зерно було протруєне, і на ранок ціла родина вимерла. Люди всі ходили пухлі. Найбільший голод був у 1933 р. У цьому році почали виникати колгоспи і усіх гнали на роботу. Люди, хто мав коней, вози, плуги, сівалки, все це віддавали у колгосп. Коли комунари ходили, то вони співали пісні. Ось рядки однієї з них:

Гей, подивись пролетарство
Це комнезамож іде.
Він до майбутнього щастя
Бідне селянство веде.
Мати – стара комунарка,
Батько – старий комунар...

Багатьох людей відправляли в Сибір. У 1940 – 41 рр. (можливо, це були мешканці українських міст, які в роки німецької окупації вирушили до рідних країв) вони поверталися додому. Вони нічого з собою не брали, бо з самого Сибіру йшли пішки, несли на плечах своїх дітей. Коли приходили, то селилися у родичів.

Одні люди просили їсти, а інші крали. Бандитів розвелось дуже багато. Вони витягали з хат одягу, худобу, свиней. Як ніч, так і кричать "Рятуйте!". Ми свою худобу теж забрали у хату. Однієї ночі вони підкопувалися під хату, а там стояли корова і двійко поросят. Стали стукати лопатою, мати й каже: "Вставай, батьку, он бандити лізуть", а батько відповідає їй: "То корова рогами стукає об стіну". Мати взяла сірники і пішла у другу кімнату, де була корова. Запалила вона сірник, дивиться, а він (злодій) лежить поряд з коровою. Мати перелякалася. Вони нас зв'язали і почали нищпорити по хаті. Потім забрали все з скрині і пішли. У селі часто виникали пожежі, особливо у Липовому.

Одяг у нас був поганенький: носили полотняні сорочки і платтячка. Коли старша сестра одягала на свято нову спідницю і кофточку, то ми з меншою сестрою просили у матері хоч нової хусточки, щоб поносити.

У колгоспі вирощували картоплю. На зиму її засипали у ями, де вона примерзала, під весну гнила. Але її вививали, дома чистили, мили, робили крохмаль, з якого пекли млинці. Правда, їсти їх було неможливо, бо мали неприємний запах і смак. Але що ж робить, коли їсти хочеться. Ми так дуже ще й не голодували, бо батько й мати могли подбати про

1932-1933

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

своїх дітей, іншим доводилося тяжче. Діти теж ходили пухлі.

Записала учениця Липівської ЗОШ І-ІІІ ступенів О. Іваненко у 1996 р.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців: (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 76-78.

Комлик Олександра Іванівна

1918 р. н., с. Понори

У нашій сім'ї, крім мене, була ще сестра і два молодших брати. Батьки мали свою садибу, хату, вели господарство. До 1932 року ми жили добре. Потім на людей стали накладати великі податки. Декого висилали на Урал. Почали утворювати колгоспи, але людей у колгосп йшло мало. Із колгоспу забрали все зерно, а потім почали викачувати у людей.

У нашої сім'ї вибрали все, залишилася пустеля. Забрали корову й теля, коней, всю птицю, і в хаті позабирали все, навіть цибулю – сажанку і сіянку, і біб. Мати тільки дивилася, як вивозили возами добро з двору. Я пішла у хату і розповіла дідусеві, що вони говорили і що позабирали. Мій дідусь був глухий, я ще змалку ставала на табуретку і кричала йому прямо у вухо, щоб почув. Дідусь вийшов у двір, підійшов до одного чоловіка і сказав: "Та оставте хоч цибулю". Але той пхнув, дідусь упав, і тут його переїхав віз, на якому везли відібране сіно. Так і помер він після того. Позабирали все, тільки й оставили діжку з капустою. Було ні з чого борщу зварити. А згодом перегнали нас в іншу хату. Отаке було життя.

Гречану полову їли і ту нам позичили три мішки. Батько мій став почувати себе погано, бо він був пухлий від голоду. Мати ходила на поденну, щоб щось заробити. Якось тато пішов до дуба, щоб накосити, а ми, діти, взяли торбинку для зерна. Та нас звідти прогнали. Через деякий час мій тато помер. Ми осталися самі, з матір'ю. Після Покрови нас вигнали з хати. Тоді ми перейшли до жінки, в якій було п'ятеро дітей. Так ми прожили зиму. А навесні посіяли буряк і кользу. Восени буряк потай зібрали і перекидали через лісу, ховали у яму. У третій буряк додавали пилу (?), і їмо, що є. До Різдва їли капусту. Мати, як принесе хліба, то поділе між нами, а ми сидими, тільки її й дожидаємо, та дивимось одне на одного, тоді поїмо і почнемо балакати між собою.

Потім нас знову вигнали з хати. Ми вже ночували надворі, бо не було де. З собою взяли відро, три чавунчики і п'ять ложечок. Коли стало темніти, то мати назбирала лозинки з верби, що вітер позбирав, розпалила вогнище. Хоч голодні, так трохи погріємося. Ми, бувало, пообнімаємо матір, а вона нам пісень співала...

Ми спали вночі на дворі. Мати з одного краю, я

з іншого, а мої брати і сестричка – посередині. Так і спимо. А вранці, просинаємося, а на нас сніг лежить.

Потім мати продала корсетку, спідницю, два рушники, хустки і купили ми за те собі хатку – вона стоїла 107 рублів. Коли ми перейшли у хату – такі вже були раді! Заклала мати стелю, прорізували двері, за це ми заплатили 17 рублів, зробили лежанку – 7 рублів віддали. У Конотопі мати купила картоплі, і на ній ми прожили 9 тижнів. Я картоплю не чистила, а скребла. Потім я пішла пасти колгоспні гуси і дядьківські. Мене зразу й не приймали, а коли закінчила курси (?), то взяли. Згодом ми розжилися на корову і телятко.

Я не уявляю тепер, як ми вижили, чим ми вижили. Мати з горем пополам вступила у Миггуреве в колгосп. Вона кожного дня ходила на роботу, щоб тільки дали поїсти. Я теж ходила сапувати картоплю. Там хоч давали яку-небудь юшку поїсти. Моя сестра пасла худобу. Я варила лободу та, щоб була добріша, кидала солі. Ми продали платок за 7 рублів та купили солі. Нам дали землі та й кажуть: "Хоч сійте, хоч – ні". Ми пішли до сусіда, в якого у скрині було насіння гарбуза та буряку, позичили і посіяли на городі. Також посадили капусту. Я допомагала матері сапувати, бо одній їй було важко.

А хлопці (брати?) їли зерно з недозрілих колосків жита. Коли це йшов той чоловік, чие жито вони обривали, піймав одного й каже: "Зараз уб'ю". Я була тоді далеко, але коли про це почула, то він уже відпустив хлопця та й пішов.

Жили два хлопці і стали вони роздягати людей, якщо кого піймають. З одного хлопця стягнули кожух, і він біг через все село зимою голий.

В одного дядька була жінка і троє дітей. Коли він заболів і помер, їх вигнали з хати. Старший хлопець у 1933 році помер. Його знайшли у кропиві й колючках. Аж черви у очах завелися. А в меншого брата ноги порепались, водичка тече і пухлий весь. Він дійшов до моєї тьоті і просить: "Дайте їсти, дайте". Тітка винесла йому 4 картоплини і він їх з'їв. А їхній матері нічим було годувати дітей і задумала вона утопити своє дитя. Повела її на греблю, коли прийшли на місце, дитина й питає: "Мамо, а чого ми стали?" Так мати і не втопила дочку свою, а сама згодом померла у Красному (Красному Колядині?). А дівчинка зосталася сама, лице обірване, нічо-

НАЦІОНАЛЬНА **КНИГА ПАМ'ЯТІ** ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

го не баче. Тоді йшла тітка, забрала її, обмила, нагодувала і поклала спати під пічку на соломі. А на ранок повезла її в лікарню, де ту дівчинку вилікували.

Також багато людей приходило з Полтавської області, із Глобина. Померло їх багато під вітряками. Ходила по селу велика хвороба – тиф. Так що й

від неї чимало людей померло. А я якось зі своєю матусею, братами і сестрою залишилися жива.

Записала учениця Липівської ЗОШ I-III ступенів С. Замишляєва у 1996 р.

З особистого архіву вчительки Липівської ЗОШ I-III ступенів Г. М. Семінько.

Павлиш Галина Петрівна

1926 р. н., с. Березовиця Липівської сільської ради

Я народилася 23 вересня 1926 року в селі Березовиця Шокотківської сільради Талалаївського району. Малою була тоді, але сьогодні так не запам'ятовується, як те, що було в дитинстві.

Наша сім'я була великою: складалася із дев'яти душ: дідусь, два сини, дві невістки, татова сестра і троє дітей. Я була найстаршою з дітей. Мій брат був менший за мене на рік, а двоюрідна сестра – на чотири роки. Їсти хотілося всім, та не було чого...

Почалося розкуркулення на селі. Як зараз бачу тих, хто прийшов нас розкуркулювати – п'яні, із залізними палицями, вони скрізь проколювали ними землю і шукали зерно. Під мою двоюрідну сестру в колиску мати заховала з відро зерна. І те забрали, витягли з-під дитини і забрали. Де що примітять, те й беруть, не дивлячись на сльози та прохання. Продукти забрали до зернини, полотно теж. Відібране майно потім перепродували. Трохи не вигнали з хати, але ми подали заяву до колгоспу, то хату і корову залишили. А іншу худобу забрали.

Я ходила з мамою рвати листя липи. Липи у лісі стояли тоді голі – то голодні люди пообривали його. У березні збирали бруньки на деревах, на полі шукали гнилу картоплю. Ходили також у ліс по акацію, голівки конюшини. Все це сушили, терли і пекли "коржики". Рятувалися від голодної смерті, як могли. Але й нашу сім'ю не минуло горе. Помер від голоду мій дідусь. Опухли, я доглядала за ним, але голодна смерть забрала його. Мій тато і його брат

також були дуже слабі. Було, мама продадуть хустку та куплять хлібину, розділять на дев'ять частинок, і їмо, бережемо, щоб хоч днів на три вистачило. Коли хліб у хаті, наче велике свято було! Боялися, щоб його не розкришити, не втратити ні крихти.

Мене і брата мого тато відвезли до маминого батька й матері під Займище, щоб урятувати від голоду. У них ще було дещо, їх ще не розкуркулили. Ми з братом пожили там днів зо три, потім здумали, що батько й мати голодні – і тікають додому! Люди допомогли нам добратися до хати.

Люди в селі мерли з голоду, валялися під лісою. Пам'ятаю я одного парубка, років вісімнадцяти, він був безрідним, і помер голодною смертю. Довгий час лежав під лісою. Як зараз пам'ятаю його жовте обличчя, мертві запалі очі. Ховати нікому було, бо народ був дуже слабкий і немоцний. Жінки положили його на ряднину і віднесли на кладовище. Викопали яму десь на півметра, бо не було сили копати більшої, і вкинули його в землю в рядні, та й присипали землею. Пам'ятаю, що майже кожного дня когось несли на кладовище. Не було такого дня, щоб не мерли. Як помре декілька душ, то яму закидають землею. Городини нічим було засадити, вони перетворювалися на пустки.

Записала учениця Липівської ЗОШ I-III ступенів СШ С. В. Федорук у 1999 р.

З особистого архіву вчительки Липівської ЗОШ I-III ступенів Г. М. Семінько.

Ротач Петро Петрович

1925-2007, с. Слобідка Сильченківської сільської ради
відомий історик літератури і краєзнавець

"В 33-му году..." Дуже багатьом відома ця фраза фольклорного походження і багато хто ще й досі, через шістьдесят літ після тих подій, що дали привід для її виникнення, може продовжити її римованими словами "люди їли лободу" або "люди мерли на ходу". Такі події не забуваються.

Та й чи можна знайти на тлі загалом жорстоко-

го ХХ-го століття більш страхотливішу дату, ніж 1933 рік. Чуєш чи бачиш цифру 33-ї душі проймає жаль, бо на пам'ять приходить голод. Ніщо інше, як голод, не в'яжеться в уяві з цим числом. Воно завжди чорне й зловісне. Його навіть страшно вимовляти, хоч останнім часом в зв'язку з ускладненням життя знову заговорили про примару голоду, подібному то-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

му, вікопомному. Але ж то був штучний голод, здійснений за сталінським сценарієм. Чи можливо, щоб повторилось таке лихо? Кажуть, може так статись, якщо люди будуть безвольні і безпам'ятні. Тому треба оглядатись назад і пам'ятати уроки минулого!

Минає шість десятиліть відтоді, як цифра 33 реально стояла в календарі. Але ця дата й сьогодні, мов дзвін б'є в наші серця: не забудьте! Ось де доречно сказати: ніхто не забутий, ніщо не забуто! І не буде прощення тим, з чиєї вини сталася та українська трагедія, що почалася з насильницької колективізації і кривавого розкуркулення.

У 1933 році я був на восьмому літі. На той час я вже знав, що таке розкуркулення, і вже мав річний "стаж" поневірянь по чужих кутках після того, як комнезамівці викидали нас з батьківської хати. Тоді й обпалив душу голодомор. Слова "штучний голод" я не вчитав у книжках – я їх почув від людей ще в той час. Ніхто не казав, що голод стався від засухи й неврожаю. Селяни знали, хто винуватець горя людського. Мій старший брат згадує, як весною 33-го йшов він із батьком із Талалаївки і як батько сказав: "Ось до чого Сталін довів, а самого, мабуть, пара коней не потягне" (тоді про "вождя" не було ніяких відомостей, і вони, голодуючи, уявляли його саме таким, як уявлявся батькові). Враження того року були такі сильні і в мене, що вже в 17-річному віці я взявся за перо, щоб описати бачене й пережите. На основі достовірної розповіді товариша, що в 33-му втратив батьків і родичів і сам ледве врятувався від голодної смерті, прийшовши в 9 річному віці з майже повністю вимерлого хорольського села аж на Чернігівщину, та з додатком своїх власних вражень я написав перше оповідання "Сумне дитинство", опубліковане в 10-ту річницю голодомору. Ця тема завжди боліла мені, тому й вслухався і вслухаюся в розповіді свідків тих страхітливих подій, намагаючись їх нотувати. Ті розповіді, як і власні спогади, ще й тепер сповнені пекучого болю й гіркого жалю за давніми втратами, які обчислюються не тисячами, а мільйонами й мільйонами.

Моє раннє дитинство минуло на хуторі поблизу Слобідки з боку Панського лісу. Хуторець заснувала наприкінці XIX ст. на колишніх панських землях група господарів на чолі з моїм дідом Федотом. Дідусь охоче займався хліборобством і пасічництвом, але дуже рано помер, покинувши 5 душ дітей. Мій батько був найстаршим в сім'ї. Переживши світову війну і революцію, батько та два дядьки, Левонтій і Йосип мирно господарювали на своїх нивах до колективізації. Політика насилля загнала і їх до колгоспу. Але взимку 1932 р., коли відбувалося планове розкуркулення, з'явилась і на нашому хуторі "шайка горлохватів", як висловлювався батько, і, не замислюючись над тим, до чого це призведе в майбутньому, в найжорстокіший спосіб зруйнували трудове життя хуторян. В кожну хату

увійшов страх, очікування лиха. Поширювалися чутки про різні "хресні" знаки на небі, як віщування недобрих подій. Старший брат згадує, як одного разу прибіг сусід по хутору і в розпачі став розказувати, що вже сільрада готує підводи, якими будуть вивозити "на Соловки" куркулів та підкуркульників (було ще й таке слово в той час). І сестра моя згадувала такий випадок. Вона поверталась із Слобідської школи і вже підходила до хутора, коли її наздогнала якась жінка і сказала передати батькові, що "прийдуть описувати" (мабуть, вона була виконавцем у сільраді і щось підслухала). Отже, були й люди, які співчували невинним жертвам знахабнілої влади. Все це призводило людей до відчаю.

Знайшлася зачіпка, і батька теж, навісивши спершу наличку "підкуркульника", виключили з колгоспу, описали й пограбували хатне майно, відібрали останнє, що було з їжі, а нас, чотирьох малолітніх, вивезли в Слобідку до спільної хати ("до Щипія", як тоді казали; ця хата ще до недавнього часу існувала і ми, навідуючи село, завжди повертали до неї погляд – пам'ять нагадувала сумний епізод з дитинства). Правда, та хата недовго тримала нас, скоро ми порозбігались хто куди міг. Добрі люди на якийсь час дали притулок.

Із села були вислані, але нас доля минула. Батько покинув село і став службовцем. Дядько Йосип, не маючи чим сплатити непосильний податок, мусив покинути хату й подався з сім'єю на Донбас. Найтяжчі випробування випали на долю дядькові Левонтію. Це був культурний господар, пасічник, доброї і лагідної вдачі людина. Він господарював на батьківському дворі. За невиконання "твердого завдання" (ще один новотвір тоталітарного режиму!) дядька вислали в Сибір, звідки він утік, прийшов додому і тут його вислідили і заарештували. В селі є ще люди, які пам'ятають Левонтія Федотовича і знають, хто його видав.

Не буду називати тих прізвищ – можливо, вони карались, а той, хто дожив до цього часу, й розкався. Не певний в цьому, але можливо... Дядька відправили в чернігівську в'язницю, де він захворів і в 1933 р. помер. Його сім'ю вигнали з хати, а в ній поселили працівників радгоспу "Новосілля". Потім хату перевезли в "Барсукивщину", де вона, можливо, знаходиться й тепер.

Справедливості ради слід було б відшкодувати нащадкам матеріальні збитки, хоча моральні, що мають значно вищу вартість, ніким ніколи відшкодовані не будуть. Це те, що записує історія на своїм скрижалі. Нехай вона згадає й безталанне ім'я мого дядька!

Йосип Федотович повернувся пізніше в рідні місця і навіть деякий час жив у своїй хаті на хуторі, але недовго: влада на "законній" основі виселила, і він скоро після війни, хворий і бездомний, помер у чужій хаті на 53 році життя. То хіба це не жертва жорстокої сталінщини?

Хтось може спитати: а яке відношення має ця розповідь до теми голодомору? Прямісіньке! Колісь акад. Т. Заславська писала: "Грянула насильницька колективізація, почалося криваве розкуркулення, замість достатку настав голод". Так воно й було. Тому колективізація, тобто розкуркулення і голод 33-го взаємопов'язані, невіддільні одне від другого. Обидві акції жорстокі, несправедливі. Спершу людей відривали від землі (як батька та його братів), а потім їх винищували голодом, репресіями. Непокірних виморили голодом, решту загнали в колгоспи.

Мій батько, покинувши село, вступив у нерівну боротьбу з беззаконням і – диво! – на короткий час зумів повернути свою хату, в якій ми й зустріли 1933-й рік. Ціною неймовірних зусиль батьків та добрих людей нам пощастило вижити.

– З того часу, як ми пізньої осені 1932 року повернулися в свою хату, – згадує старший брат Борис, – для нас уже й почалось напівголодне існування. Мати працювала на будівництві ферм в "Новосіллі" (цей радгосп заснувався тоді недалеко від нашого хутора), а батько в Шокодьківському споживчому товаристві. Я ходив на станцію до батька і біля крамниці збирав головки "тульки" або копченої риби, а додому приносив сколотини. Потім на городі уродили буряки, гарбузи і тоді вже наїлися вволю. Осінню ходив у школу, і мати давала в шаньку качан кукурудзи. А робітники радгоспу, які у нас квартирували, приносили нам овсяну кашу. Та на весну 33-го нічого цього вже не стало. Ми рвали пшінку, листя липи, сушили його і мати пекла з них маторжанники (це слово, мабуть, теж є породженням голодного року, хоч потім воно міцно ввійшло в лексику колгоспного села).

– Нашим порятунком став радгосп "Новосілля". Свиноферма знаходилась на горі за Василячиним хутором (так називали одиноке господарство Науменка, що тулилося в підгір'ї серед лісу і де теж жили люди, що прибились на будівництво радгоспу). Діти з нашого хутора пробіралися до свинарників і хапали з корит макуху. Свинарки ганяли і біли нас.

– Одного разу, – розповідає далі брат, – був на кілька років старший за мене, я йшов яром і зустрівся з Ющенком, якого в Слобідці знали як "червоного партизана". Він побачив у мене в руці кусочок хліба, який дала мені мати, зупинив і попросив відщепнути кілька крихт. Все це він жадібно проковтнув, а решту віддав мені. Літом він помер, і для борця за радянську владу не знайшлося навіть труни, щоб по-людськи поховати. Його везли домашнім візком на кладовище, ноги тяглися по землі. Не одного його зарили того літа "за Безпальком".

Город весною с'як-так посадили, та ледве він зазеленів, як був спустошений. Ми бродили в лісі й відшукували в гніздечках птахів яйця. Пам'ятаю, як смажили на вогні якусь дрібну пташку. Пішла чутка,

що в Панському лісі знаходять по куцях то висівки, то макуху, то навіть свинячі тельбухи. Ми, діти, нишпорили в траві і попід куцями, але знайти щось нам не щастило. Та й мати наказувала не відходити далеко від хати: казали, що хтось ловить дітей, їх убивають і роблять з людського м'яса котлети. Це було страшно, але голод змушував нехтувати небезпекою. Тоді і ми, як інші сільські діти, прямували через ліс до ферм і намагалися вхопити з корита картоплину чи недоїдену свинею макуху.

Того літа в полях навколо нашого хутора зеленіли стіною жита (весною пройшли добрі дощі), але стояла якась мертва, моторошна тиша, в якій не чути ні співу півня, ні мукання корови, ні звуку людської праці. Ми болісно, з великою надією на порятунок чекали, коли стане наливатися колос. А дні йшли так повільно...

Пішов і я одного разу польовою дорогою в сусіднє село просити хліба. Наївний хутірський хлопечко, хіба я міг знати, що не тільки в нас, а в усіх і повсюди все виметено, все насильно забрано владою і люд кинуту напризволяще. Пам'ятаю, як замирала зі страху і сорому моя маленька душа, коли я, увійшовши в чуже село, простягнув біля першого порога тоненьку ручку і попросив крихту хліба. Хто б мені його дав, і де б могли взяти ту крихту хліба люди, коли самі не мали її і пухли з голоду. Жінка, що сиділа під хатою, питала мене, звідки я... Пізніше я часто бував у цій сім'ї, але ніколи не признавався про той випадок і радів, що мене не пізнають.

Далі я не пішов, повернувся на хутір. Гіркі були мої переживання. Дома, звичайно, я нікому про це не сказав. Не похвалив би мене батько, який все робив аби ми вижили, хоча від голоду і в нас пухли ноги. Не певний я, чи врятував би він нас, якби залишився в селі, в колгоспі під назвою "б-й з'їзд рад". Там голод косив людей, як і повсюди.

Мій шкільний друг Сергій Лупета згадує:

– І ми, як більшість селян, їли лободу, лип'яники, клеверяники, спориш. Помер від голоду мій дідусь Титко, майстер і мірошник (відібраний "заправилами") (з батькового лексику) вітряк ще років з 30 після того називався "Титків" аж поки не розібрали його). У тітки Мелашки помер син Сашко. Мати Миколи Бурого пішла до ставу по рогіз, який теж їли, та там і схолола. Всіх і не перелічити. Та я й не знаю всіх, бо був малий. А на похорони тоді не ходили, бо кожен чекав такої ж долі. Колгосп і в кращі часи був бідний, а тоді й зовсім нічим допомогти не міг.

На наш хутір того літа заходило немало людей здалеку, з тих країв, де було ще гірше. Особливо з Полтавщини. Мов тіні, проходили вони в напрямку "Новосілля". Один чоловік помер на подвір'ї мого дядька Левонтія, який на той час був репресований і сам помирав у чернігівській в'язниці. На маленькому родинному кладовищі за нашим садком, де спочивав і мій дідусь Федот, викопали неглибоку яму й

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

одвезли того чоловіка до неї візком. Був сонячний літній день, і ця незвичайна процесія, що позагородами везла покійника, ноги якого тяглися по землі. – гостро врізалася в мою дитячу пам'ять. Ще вразило інше. І хоч ніхто не запам'ятав, хто ховав чоловіка, та мов зараз бачу: страшний, загорнутий у якусь лахміття труп... Прямо з візка його зіпхнули в яму, але тіло лягло нерівно (чи яма була мала?), так що одна нога виглядала з ями. І тоді хтось лопатою намагався запхнути її вниз, але вона не піддавалась, бо задубіла...

Ця картина все життя стоїть мені перед очима, як зловіщий знак голоду. Ось такі враження формували світогляд мого покоління.

Звичайно, не всі люди, які чудом прибивалися до "Новосілля", вижили. У 30-х роках, перебувши той чорний рік, у слобідському патронаті жив і ходив разом з нами до школи Сергій Донець. Тоді я не знав, бо не говорився, де його батьки, – про це він розповів мені пізніше, коли ми опинилися в німецькій неволі.

Родом Сергій із Полтавщини, з Хорольського району. Село їхнє майже вимерло, і він 8-річним хлопчиком пішов з простягнутою рукою через села, куди шлях лежав. А до "Новосілля" він прибився услід за своїм дядьком, якого знайшов на Василячичному хуторі. Скоро сюди прибула і мати Сергіїва, але вона була така виснажена, що загрузла в болоті біля Панського лісу. Хтось допоміг їй врятуватись, але вона померла у Василячичній хаті. Її закопали на горі, де кінчався ліс і де знайшов собі спокій не один тогочасний страждалець.

Минули десятиріччя. Давно вже немає хутора козака Науменка (Василяки), місце те заросло лісом, стало глухим. Але я щороку буваю там, бо то мої рідні місця, місця людських і моїх також страждань. І я заходжу до ледь помітних горбочків, мовчки стою над ними. Десь серед них і могила матері мого друга, якого вже також нема на світі. Навколо розрослися дерева і кущі, повиростали із самісіньких могил і мовби стали на сторожі їхнього вічного спокою. Тихо і таємничо шелестять берези, дики груші, клени, неголосно й сумовито співають пташки. Стою і думаю: непомітно, швидкоплинно минають одне за одним десятиліття від тієї лихої години, що покосила стільки людей, і вже незабаром гряде час забуття. Бо хто після нас прийде сюди, і хто буде знати, як тут страждали люди, втративши свої сім'ї, намагаючись врятуватись від голодної смерті, проклинаючи того, хто довів багатий край до нечуваного лиха, і як тяжко було тим людям лягати в чужу землю без труни і плачу близьких. О ні, не можна забувати про це! Треба якось відзначити і це місце в лісі, де упокоїлись жертви вікопомного голодомору. Ті, хто буде жити на цій землі мусять знати жорстоку правду предківської бувальщини. Будуть знати, то, може, не допустять до повторення чогось подібного!

Сергій розповідав мені, що сам чудом урятувався в тому радгоспі, де щось вихоплював із свинячих корит. Але там набралось немало таких бездомних, як і він. І кожному хотілося бодай крихту макухи. Й ось наказав директор зібрати бездомних "доходяг" і одвезти в ліс, де вже були заготовлені для них ями. Потрапив на воза й Сергій. Хто був сильніший, той видряпався з тієї ями і втік. І знову Сергій потрапив на очі самому директорові чи його помічникові і був мало не вбитий. То чим же більшовики кращі від фашистів?

Через багато десятиліть після тих трагічних подій – вже не було в живих ні батьків, ні колишніх сусідів хуторян, я в черговий раз, приїхавши в Талалаївку, зустрів свою ровесницю Вікторію, з якою ходив із хутора до початкової школи. Спогади перенесли нас у ті давні літа, коли щастям була краса хутірської природи, а лихом події колективізації і голоду, яких зазнали і ми в дитинстві.

– У мене ваша ікона, яка перейшла до мене від матері. Якщо хочеш, забери! – сказала мені Вікторія, і я був вражений тією новиною. Яка ікона? Чи не та, велика, в дерев'яній оправі, що висіла на покуті біля столу, за яким ми обідали? Однієї ночі в ту страшну зиму 1932 року, коли нас "розкуркулювали", вона обірвалась, по стіні з'їхала на лавку і не розбилась. Вся сім'я наша сприйняла тоді цей випадок за якийсь таємний знак. Може, це було попередження, що чекають нас випробування, але ми виживемо, хоч і підемо звідси по чужих хатах?

Скоро після того настав голод, а потім ми назавжди втратили рідне гніздечко, бо непосильні налоги і погроза сільрадівських "заправил" виселити на Соловки змусили батька продати хату. Якось у тій життєвій віхолі не запам'яталось, куди і коли зникла ота велика під склом ікона. То невже це вона? Так, це була вона, улюблена материна ікона чи не подарована їй моєю бабусею Ганною, коли в 1923 р. вибирались мої батьки на своє власне обійстя. Але як вона опинилась у наших сусідів по хутору Соляників?

І Вікторія розповіла таку історію.

В голодовку, в той 33-й рік, мати моя, рятуючи нас, віддала її сусідці за сім десятків яєць. Отже, ми тоді не могли мати навіть власних курей. Мабуть, оті лип'яники, що пам'ятаються й досі, здобрувались вимінняними яйцями. І ми виживали з Божою поміччю.

У хаті Вікторії я підійшов ближче до ікони і довго не міг відвести погляд, бо бачився там мені образ матері-страдниці, яка сама пухла, рятувала нас від смерті. Спасибі тобі, мамо, я схилию старечу голову перед твоїм саможертвоним вчинком і перед пам'яттю про тебе і прошу простити мені невіддані борги, бо тоді, коли вчасно було їх віддати, не було в мене розуміння, а тепер надто пізно. За Божим Образом бачу твоє згорьоване лице, твій сумовитий, навіть розпачливий погляд, в якому і співчуття,

і надія на Бога. Прости, що за життя не було нам коли за своїми дрібними клопотами вдивитись в ці єдині на світі найспівчутливіші очі і зрозуміти через них твою душу, твої болі, твоє страждання. В тій душі були тільки ми, тільки турботи про нас. Це зрозуміє кожен, але невчасно.

Спасибі й сусідам нашим, що зберегли ікону. Вона – свідок страшних подій 20-30-х років, вона рятувальниця від голоду. Як могла рятувала нас. Вона напроорочила нам пережити злигодні чорного часу й діждатись волі на рідній землі. Чорною примарою відійшов в історію більшовизм. Розчиняються Божі храми, оживає надія на примирення між людьми. І як би хотілось, щоб відродився Покровський храм у

моєму рідному селі і щоб знайшлося місце в ньому і нашій родинній іконі. Дух предків не мусить розвіятися по світу!

Багато трагічних сторінок в нашій історії, багато чорних дат. Та це наша історія, наші дати. Майбутні покоління мусять знати всю гірку правду про життя своїх предків. Ні ми, ті, хто переживав голод 33-го, ні ті, хто тільки чув про нього, не мають права проходити мимо цієї дати. Бо якщо забудемо подібні драми, то, справедливо кажуть, можуть вони повторитись.

Ротач П. "В 33-му году..." // Трибуна хлібороба (Талалаївка). - 1993. - 2 червня. - С. 2; 5 червня. - С. 2

Ткаченко Віра Парфимівна

1918 р. н., с. Корінецьке

Пам'ятаю, приходять батько додому і розповідає, як розкуркулювали того чи іншого селянина. У них забирали буквально все, самих із малими дітьми, напівроздягнених, викидали на мороз, вантажили насильно у порожні сани і, як казали тоді, відправляли на Соловки. Майже ніхто з них не повернувся в село, лише дехто з дітей пізніше прихав сюди.

Їхні подвір'я перетворювалися на пустки, хати віддавали під колгоспні контори, дитячі ясла, бригадні "курилки". Частину заселяли активісти.

Пам'ятаю, як людей заганяли у колгосп. Активісти та частина найбільш бідних селян вступили одразу. Мій батько, як і більшість людей тоді, боявся вступати до колгоспу. У нас був свій кінь, корова, порося, кури. Ще хата була під солом'яною стріхою, хлів, повітка для дров. Овочів своїх вистачало, а хліба батько трохи заробляв, косивши та молотивши у заможніших односельців. Взимку жали очерет, рубали лозу, чим і топили свою хату, та трохи торгували у Конотопі, щоб заробити на верхній одяг.

До початку 1933 року наш батько розраховував із податком, але наклали повторний податок – довелося знову здавати зерно. Потім обклали податком втретє. Здавати було нічого.

Вночі батько з хлопцем викопали яму у хаті під столом, опустили туди діжку із зерном, але до ранку витягли її і яму засипали: батько боявся, що за приховування зерна його заженуть у тюрму.

Другого дня до двору зайшли більше десяти активістів із шупами в руках – це довжелезні залізні палиці із гайками на кінцях. Довбали землю в хаті, нишпорили у солом'яних стріхах, але нічого там не знайшли. А інші вже вигнали худобу із двору. Треті винесли все з комори, забрали все із скрині: клубки ниток, полотно, навіть сушені груші.

Мама, голосячи, втягла у хату мішок тих груш-дичок сухих і висипала під полик, за що отримала стусани та брутальну лайку. Та все ж груші нам залишилися, зосталося також у засіці трохи висівок і жолудів, які тримали для поросяти.

Батько, обідраний як липка, змушений був вступати до колгоспу. Їсти не було чого. Картоплю із ями на полі хтось чисто вибрав. Трохи було у погребі картоплі та діжка квасу з буряків. Ми, діти, рвали листя липове, квіти конюшини. Це сушили, товкли, додавали висівки чи жолудеву муку і пекли оладки, які були схожі на коров'ячий послід.

І досі стоїть у мене перед очима опухла від голоду дівчина, сім'я якої вимерла. Вона просила у нашої мами квасу з буряків. Я злякалася, бо тоді думала, що буряк сирым їсти не можна. І тепер, як беру до рук буряк, згадую цю нещасну дівчину.

Записала учениця Липівської ЗОШ І-ІІІ ст. Ж. Голуб у 2000 р.

Семінько Г. Вічна тема // Трибуна хлібороба (Талалаївка). - 2003. - 29 березня. - С. 3.

Чемерис Ганна Лаврівна

1923 р. н., с. Слобідка Сильченківської сільської ради

Страшно згадувати ті роки. По селу ходила бригада і забирала усі продукти – картоплю, буряк,

моркву, не кажучи вже про пшеницю. Навіть уже приготовлену їжу перевертали. У цю бригаду вхо-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

дили жителі цього ж села Дзюба Домаха Олексіївна, Головка Михайло Степанович, Божко Іван Федорович, Авраменко Ольга Микитівна. Сядеш було на хлібині, як вони прийдуть, так згонять з місця і все одно заберуть. Позабирали також і рушники, подушки, все, що хотіли. Все, що довелося пережити людям, це було спеціально зроблено Сталінім. Те, що говорять про неврожай – неправда. Врожаю б вистачило на прожиття.

Особисто наша сім'я пережила голод страшно: померли мої брати. По сусідству сім'ї Колодної Гапки Якимівни теж пережила голод із втратами. У них із п'яти чоловік лишилося троє, бо попухли і помер-

ли з голоду. У голод їли кропиву, конюшину, липину, буряки. Кожна прожита година була страшною, бо люди, особливо, діти і старі, були дуже виснажені, тому їм навіть не давали спати, бо якщо засне, то вже назавжди.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету Н. Кур'янова у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців: (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 80-81.

місто ЧЕРНІГІВ

Вареник Григорій Леонідович

1923 р. н.

Почему был голод? Он был искусственно сделан правительством, людей хотели загнать в колхозы. Они оказались в безвыходном положении, боялись голодной смерти. Хлеб, продукты – все это тогда было, но все это у людей забирали. Ездили на подводах по городу и в каждом доме забирали зерно, картошку. Этим занимались специальные бригады, которые забирали прямо из рук последний кусок хлеба и говорили: "Это не ваше, это кулацкое".

Люди собирали всякие растения, травы. Страшные были времена... Каждый переживал их по-своему. Люди бросались во все концы, а в Москве булки лежали...

В Чернигове голод длился два года – 1932-1933 гг. Много людей погибло. Особенно на базаре, я сам видел: сидит человек под магазином или под прилавком, пропадает, а под вечер его уже мертвого забирают. Страшное дело!

Чтобы выжить, люди ели собак и кошек. Хлеб в стране был, но только для высшего начальства.

Особенно страдали люди в селах. У них головорезы и террористы забирали все. В городе страдали меньше – там можно было найти работу. Помню, мой отец устроился на каком-то складе, иногда приносил домой еду (паёк).

Самым тяжелым периодом голодомора была, конечно же, зима. Плохо помню, что мы ели зимой, маленьким был. Но вспоминаю, что люди опухали. Шли и падали на ходу. Была даже поговорка: "В 33-м

году люди падали на ходу".

Бригады, которые собирали продукты, были нещадными, даже к младенцам, их выносили из хат и бросали прямо на снег. Матери, пытаюсь спасти своих детей от голодной смерти, оставляли их под магазинами. Таких детей забирал милиционер, а затем его определяли в детские дома. Так некоторые и спаслись. У знакомой женщины так ребенка и забрали, больше она его никогда не видела.

Конечно же, шла хлебозаготовка. Хлеб собирали и отправляли в Россию.

В начале 1934 года стало легче – люди могли работать на своем участке, земля начала давать урожай.

Нашей семье очень помогла выжить наша бабушка – где-то что-то продаст, перепродает, выменяет. Помню, как-то отец принес конскую колбасу... Так и жили.

Страшное было время. Не дай, Бог, кому-то это увидеть, тем более пережить!

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці О. М. Ретівих у 2007 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 79-80.

Скрипка Євгенія Іванівна

1922 р. н.

Під час голоду ми жили у Чернігові поблизу пивного заводу. На Україні в ті роки був сильний не-

врожай, і до того ж вивозилося все зерно: не залишали навіть на посів. У Чернігові голод продовжу-

вався протягом усього 33-року і до початку 34-го, доки навесні не виросла зелень: щавель, кропива, лобода. Серед людей, які жили поблизу, вмирили в основному самотні старики, у них було слабке здоров'я, і вони не могли собі роздобути ніякої їжі. Я знаю, що весь урожай зернових вивозився з України, але у місті це не відчувалося так сильно, а от по селах у людей відбирали все зерно. У с. Черниш Чернігівського району від голоду помер мій дядя.

Ми жили біля пивного заводу, на якому працювала моя тьотя. Їй удавалося виносити звідтіля жом, з якого мама пекла оладки і навіть хліб. Якось батько поїхав у відрядження до міста Варви (райцентр Чернігівської області) і привіз звідти декілька буханок хліба. Мама з їла відразу майже цілу буханку і отруїлась, бо дуже довго не їла, і така кількість

хліба відразу привела до отруєння. Найважче було взимку і ранньою весною, а коли земля відтанула, на городах знаходили не викопану минулого року, вже мерзлу картоплю, промивали і робили з неї крохмаль, з якого пекли оладки.

Найтяжче страждали діти і старики. Одного разу я несла додому буханку хліба, на вулиці на мене напав хлопчик і спробував її відняти, але я міцно притисла хліб до грудей і не віддала його.

Записав студент Чернігівського державного технологічного університету І. Циганок у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців: (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 83.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РАЙОН

Ворох Марина Тихонівна

1926 р. н., с. Будище Боровиківської сільради

Народилася в сім'ї селянина. За рік до початку голодомору під час пологів померла мати. Батько лишився з трьома дітьми. Брат був старший на два роки, а сестра менша. Спочатку жили без матері, тільки з батьком, а потім батько одружився з іншою жінкою, яка стала мачухою дітям. Та невдовзі помер і батько. Сестра була маленька, ще не могла сидіти.

Мачуха нам їсти не давала, то ми з братом самі вигрібали з печі горілу картоплю з попелом, їли самі і давали сестрі. Брат Іван залазив на хату, де колись висіло на стовпчику сало, то від нього він пропитався жиром. Брат ножиком вишкрябував дерево – або їли, або кидали у воду разом з мерзлою картоплею і польовими буряками. Варили так, щоб не бачила мачуха, бо забере, ще й наб'є. Вона дуже знущалася, не давала й шматочка хліба, бо була й сама голодна. Більше за всіх дітей не любила вона Марійку – найменшу сестру. Дитина від голоду була пухла, то вона хотіла її швиденько звести зі світу. Коли помиє її, то винесе на вулицю, щоб дитина замерзла. Невдовзі Марійка захворіла, очі стали червоні і набрякли. Одне око вилізло, стала вона сліпою, але вижила.

За 10 км від села, де проживала Марина Тихонівна, у с. Дніпровському жив дядько Митрофан. Він дізнався про все і вигнав мачуху з хати, а через місяць ми дізналися, що вона померла. Залишилися жити втрьох. Брат Іван ходив на поле, шукав якусь картоплинку, в лісі знаходили ягідку, їли з акації цвіт, чистили і варили дикі буряки, рвали свиріпу. У сусідів, які жили багатше від нас, були грядки, де росла цибуля: велика, зелена, смаковита. Дуже хотілось її скуштувати, але брат не дозволяв ходити й просити у людей. Та й просити було марно, бо все рівно б не дали, бо жадібні були.

Згодом Марія і Іван пішли до школи, колгосп почав виділяти шматочок хліба, а школа давала одяг. "Так і вижили", – зітхає Марина Тихонівна.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці О. А. Виніченко у 2006 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 84-85.

Гарус Віра Тарасівна

1916 р. н., с. Лукашівка Анисівської сільської ради

Причинами голоду було "правительство". Воно винне, бо придумало таку політику. До людей вдиралися у домівки і забирали усе, що знайдуть у хаті. Лазили по погребях, сараях. Хліб, сало, одяг, худобу не тільки віддавали державі, але й ділили між

собою. Дуже нахально все забирали. У мене забрали хустку, знявши її з голови. Все це називалося вичаткою хліба. Декого відправляли на заслання.

Голод у нашому селі тривав два з половиною роки: 1932, 1933 і майже половину 1934. Їжі не ста-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

ло. Їли все, що знаходили. Дуже часто збирали листя липи, товкли її, клевер збивали у трав'янисту масу. Їли люпин. Бідні люди після зими збирали по полю мерзлу і гнилу картоплю, в якій ще залишалося трохи крохмалю, і пекли з неї ладки. Якщо вони теплі були, то їсти можна було, а захолонуть, то стають як камінь – не вгризеш.

Пам'ятаю таку подію. У нас вдома було чотири чи п'ять курей. Якось батько прокинувся, пішов до курника, аж їх немає. Ми тоді стали думати, хто б це міг зробити. А біля нас жила сім'я, яка вже давно нічого не їла. Вони були чи не найбільш бідними у селі, а до того ж не боролися за життя. Інші ходили по хатах і просили хоч що-небудь. Дивися, люди й поділяться то юшкою, то оладок дадуть. Наші сусіди просто чекали на смерть. А коли їхній батько украв наших курей, то вони їм не пішли на користь. Всю родину знайшли мертвою, бо наїлися вони курятини після довгого голодування (майже три тижні нічого не їли), а так робити не можна. Федір, який покрав курей, був непоганим чоловіком, на цей

вчинок його штовхнув голод і бажання врятувати сім'ю від смерті. Була у нас кішка у домі, але в голод десь поділася, хоча я й не чула, щоб у селі їли котів чи собак.

Особисто я дуже важко переносила голод. Найтяжчим періодом було, мабуть, літо, бо тоді померло найбільше людей. Як зараз бачу – заїжджають на подвір'я підводою і складають на неї всіх померлих, потім везуть у поле і там скидають покійників у одну яму. Хоронили і на кладовищі, але все одно у одній могилі. Скільки всього людей померло не знаю, але оту підводу з трупами бачила часто.

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету А. Кононенко у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька – Чернігів, 2003. – С. 85-86.

Гломозда Надія Іванівна

1912 р. н., с. Хмільниця

Голод був не від Бога, а від людей. Свої люди – своїх мучили. Хто пішов у колгосп, тому жилося легше, бо в колгоспі годували.

Щоб забирати у людей майно і харчі організували бригади. До нас теж така бригада нагрянула. Забрала весь одяг, тільки лахміття залишила. Муку забирали прямо з бочками. Квасоллю, у торбині було кілограмів із 20, картоплю – все грузили на воза і везли. А куди – хто знає, бо в людей і ковбаси забирали, то хіба вони далі села вивозили їх? А телицю хотіли забрати, то я не дала, взяла вила і кричу: "Не підходь, гад, бо я не віддам, хіба що мене заколеш, а тоді забереш!" Не забрали. Зате забрали хлів і млин. Правда, чоловіка залишили там за мельника. А сінці відірвали вночі. Двері нам завалили, щоб ніхто не вийшов їм перебити робити свою звірську справу.

Пам'ятаю, до сусідки забігли в хату і кричать: "Давай усе, що в тебе є!" А в неї, крім голодних дітей, уже нічого не лишилося. Вона була в полотняній сорочці, то її примусили зняти і віддати й сорочку.

Чоловікові вдавалося інколи приносити зменьку муки із млина. Де картоплину інколи попадеш. По щавель ходила аж під Роїще. Принесу додому, батько закип'ятить воду, запарить щавель, солі туди, оце такий борщ був. І з гнилої картоплі ладки пекли, м'яли жолуді на жорнах і пекли з них щось подібне до хліба. А гіркий був...

Була я слабка, була голодною кожного дня. Де лободинку вирву – з'їм, із конюшини папки їли – солідкі вони.

Мама пішла робить дояркою, то інколи принесила трохи молока (радість було!) Хтось із людей дасть лушпиння із картоплі, то ми брали великого чавуна, вливали туди молоко, вкидали лушпиння, заливали доверху водою і варили таку баланду.

Отак і вижили з горем пополам.

Записано сільським бібліотекарем с. Хмільниця Г. І. Якименко.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 43-44.

Гломозда Серафима Євстратівна

1918 р. н., с. Хмільниця

У нас у сім'ї було п'ятеро дітей: дві дівчинки померли, але не від голоду, а від хвороби.

Голод був. У ті страшні роки рвали, сушили і товкли папки конюшини. Збирали гнилу картоплю,

вона була біла, бо виступав крохмаль.

Пам'ятаю, як померли Кузьміни: батько, мати, менші дівчинка і хлопчик. Вижили тільки старшенькі три сестри. З померлою дівчинкою Анілою (Нео-

НАЦІОНАЛЬНА **КНИГА ПАМ'ЯТІ** ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

ніла?) я ходила в один клас. Я так плакала, коли дізналася, що вона померла, гарна подруга була.

У Великоवेशі (с. Велика Вісь) ходили міняти речі на продукти. Не знаю, але чомусь там голоду не було.

По селу ходили бригади активістів, з них я нікого не знала (вони були прийшли), крім Корнія, який жив у нашому селі на Балабашовщині.

Батько сховав муку в підполі у коморі, але її там знайшли – добре шукали. У колгоспників нічого з продуктів не забирали, їх годували. На колгос-

пному дворі ставили великий казан, туди наливали води і кидали муку. Такою баландою годували.

Оце так ми і пережили голод.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Ю. Гутник у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 42.

Дорошок Дмитро Йосипович

1927 р. н., с. Семенягівка Пакульської сільської ради

У батьків нас було п'ятеро дітей: 3 брати і 2 сестри. Я був молодшим.

Колективізація почалася у нас десь у 1929–30 рр. У її ході все відбирали комуністи. У нашому селі ними командував голова колгоспу Шульга. Він і нас обібрав. Мої дід і баба – Дорошки Григорій Трифонович і Марта (?) – до колективізації жили заможнo: були й коні, і корови, і свині. Дід тримав пасіку. Їх розкуркулили – відібрали все, що було у дворі та в домі, навіть віники. Батько мій не хотів вступати в колгосп, то у нас відрізали всю землю, забрали до колгоспу зжате, але необмолочене жито, в скиртах, брали все, що хотіли, з двору та хати.

Нашій сім'ї довелося дуже важко. Їли все, що родила земля: коріння, кропиву. Багаторічний люпин вимочували і теж вживали в їжу. Нас виручав ліс і ставок, в якому водилася риба. Під голодовку нам дуже допомагали дід з бабою. Десь розживуться на шматок хліба, самі не з'їдять, прийдуть до нас, постукають у вікно і віддадуть онукам. Мені, як най-

меншому, діставалося більше. А от найстарша сестра – Орина – обділяла себе. Вона померла від голоду, коли їй було лише 18 років. У 1934 р. померла наша мати – Дорошок Єфросинія Павлівна. Залишилося нас п'ятеро: батько сам нас виховував. Я закінчив тільки 2 класи, потім почалася війна, а по її закінченні було вже не до навчання.

Хоча мені тоді було зовсім мало років, я пам'ятаю пухлих людей, чув, як говорили дорослі, що і той, і той повмирали.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка І. Заводенко у 2006 р.

Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів, 2007. – С. 85-86.

Коптіль Марія Сергіївна

1924 р. н., с. Слобода

У нашій сім'ї було троє дітей. Батько і мати займалися господарством, мали коня, корову, іншу худобу та невеликий шматок землі. Хата у нас була дерев'яна, тому ми вважалися середняками. Коли у 32 р. по хатах спочатку "багатих", а потім й інших, почали нищпорити партійні активісти у пошуках зерна, селяни стали ховати хліб, бо його було небагато. Активісти шукали всюди: залізними палками з гострими кінцями шукали ями, де закопане зерно, залазили під піч, у колодязі.

На перших порах до нас не приходили, і знайомі та родичі (дядьки Федір і Микита) привозили на схованку своє зерно. Сільський активіст Пилип ("жандармерія", як його називали у селі) підмітив, що до нас привезли два мішки зерна і доніс. Прийшли заготівельники і забрали все, навіть те, що бу-

ло на життя. Таким чином, у сім'ї нічого не лишилося. І щоб не вмерти з голоду, прийшлося вступати у колгосп. Віддали туди коня, корову, реманент. Там за роботу давали трохи гречки. Жили надголодь. Їли полову, змішували її з листям дуба, липи і пекли гіркий хліб.

У сусіда Чухрая Андрія Михайловича була молодтарка, родину вважали куркулями. Батька вислали у Сибір, а діти почали пухнути з голоду. Вони висохли, руки і ноги, як у скелета, а животи роздуло. Їх забрали до себе люди, але їм самим не було чого їсти. Люди вмирали цілими сім'ями, прямо на ходу, попід тином лежали зморені голодом і замерзлі. Їх клали на сани і везли на кладовище, щоб хоч якось поховати. Все робилося заради того, щоб примусити людей йти в колгоспи. Влада намагалася за-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Записала студентка Чернігівського державного технологічного університету С. Йовчик у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців: (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 86-87.

Кот Микола Іванович

1920 р. н., с. Селянська Слобода Рудківської сільради

У моїх спогадах не буде жодних документів, жодних цифр. Документи публікують люди, що мають доступ до них. Земний уклін їм за це. Я ж пишу лише про те, що особисто бачив і особисто пережив. Я пишу лише про життя нашої родини. Гадаю, що це не зменшить ваги розказаного, бо трагедія нації складається, зрештою, з трагедії окремих людей. Присягаюся, наче на суді, що в писанні моєму – тільки правда, тільки факти, достовірні, не підфарбовані.

Голод я пережив у 12-13-річному віці. Тоді вже закінчив початкову (чотирирічну) школу і ходив до п'ятого класу семирічки у сусідньому селі. На той час багато чого розумів, зіставляв те, про що говорили вчителі, з тим, що бачив.

З діда-прадіда жили ми в селі Селянська Слобода (нині Чернігівського району). Мій батько Іван Євдокимович (по-вуличному Ваня Сашин) був людиною кмітливою, розумною. Мати – Клавдія Платонівна Плоска – уродженка Гродненської області, білоруска. Як же вони побрались?

1914 року батька забрали в окопи першої імперіалістичної війни. Через два роки у бою під Двинськом (тепер – Даугавпілс) вже ефрейтора Івана Євдокимовича Кота було тяжко поранено. Йому ампутували ногу. Що було робити безногому селянину? Здавалося, вихід один: зашморг або вічне жебракування. Тим паче, батько був неграмотним, ніде не вчився. Та в тім то й річ, що не все. Як кажуть, у грамоті. І юна медсестричка з Пітерського шпиталю Клавдія Плоска це зрозуміла першою. Вона віддала Іванові руку і серце. Приїхав батько у Селянську Слободу без ноги, зате з дружиною. Євдоким і Олександра Коти (мої бабуся і дідусь) зустріли обох з радістю. Молодята відповіли на це життєлюбністю і щедрістю: сотворили двох доньок і п'ятьох синів. На жаль, невзабарі помер дідусь. Все господарство лягло на плечі Івана Євдокимовича. Крім дітлахів, на утриманні батька були ще його хвора сестра Марія і, звичайно ж, мама. Дванадцять їдців на шиї безногого селянина! Подумати: то хоч з мосту та в воду! Але така теорія не для мого батька. Він мав прекрасну і світлу голову. І тому – наша сім'я жила заможнo. Не розкошували,

звісно, але мали і хліб, і до хліба. Двір у нас був такий: хата на дві половини, два хліви, комора, повітка, величезна клуня. Тримали двоє-троє коней, корови, вівці, свині, кури. До Різдва і Великодня обов'язково кололи добрячого кабана. Звідки все бралось? Працювали всі! Починаючи з 5-6 років. Я, наприклад, спочатку пас свиней, потім – корів, а років з десяти вже їздив з кінми у нічне. Скільки разів з них падав! Але й сьогодні люблю цих дивовижних тварин величезною, незрадливою любов'ю. Жати почав з восьми. Косив у десять. А у дванадцять взявся за чепіги плуга. До цього, тобто до 1932 року батько наймав орачів. Так робили багато односельців, у яких іншого виходу не було. Платили непогано, орач отримував за день пуд хліба і триразове харчування. Якщо порівняти з тими слізьми, які давали потім колгоспники, то це – небо і земля. Не мій батько – хлібороб був експлуататором, а колгосп, який скував трудящу людину, підірвав бажання працювати. Та годі про це. Це – аксіома.

Отож я пішов за плугом, коли закінчував четвертий клас. Певна річ, батько налаштував і регулював плуга, запрягав коней, прокладав помаленьку першу борозну. А вже далі владарював я. Повірите, за день зорював по гектару! Всією родиною сіяли, доглядали, збирали врожай. Але жив батько не лише цим. Маючи постійний потяг до новацій, він згуртував п'ять-шість чоловік і купив паровий млин. Його встановили і почали працювати. Млин дуже швидко окупився. Борошно славилось в усій окрузі. І ціну брали божеську. Все йшло гаразд. Але майже всі батькові спільники не витримали випробування достатком – запили, загуляли. Млин меле, а хлопці п'ють. До чого доводить пиття, відомо. Млин зупинився. Бо до пиття ще приєдналися і крадіжки: комусь не додадуть, комусь дуже передадуть. Недаром мама любила повторювати: гуртове – чортове. Батько зумів умовити членів своєї артілі продати йому млина. Вззяв кредит, запросив майстрів, млин знову закрутився дуже гарно, ритмічно і зажив ще більшої слави.

Очевидно, не витримав хтось із батькових недавніх колег і випробування чужим достатком, заздрість розпирала: в одну з ночей млин спалахнув і

погасити пожежу не вдалось. Коштів на будівництво нового не було, як не було і жодних гарантій, що й того не спалить. Тоді батько бере в оренду в сільради великий сад, що належав колишній поміщиці Максимович. І тут домігся певного прибутку. Але не такого, як хотів. Вирішив ризикнути: взяв кредит і купив молотарку, віялку, трієр, соломорізку. Вся техніка для кінної тяги. Ризик повністю виправдався. "Комплекс" Кота працював так чітко і злагоджено, що від селян відбою не було. Батько навчився ремонтувати техніку і чудово з цим справлявся. Ще краще зажила родина.

Та, мабуть, сталінському режиму не потрібні були творчі, мислячі самостійні люди. Вони – горді, впевнені в собі, мають власну позицію. Краще, коли селянин зігнеться в три погібелі, благально дивитиметься в очі начальства і дякуватиме за казанок юшки-тетері чи бурди.

Тоді й почалося втрушування гордості з непокірних селян. Гордість була пріоритетом лише великого кавказця – Сосо-Коби. Для цього використали суцільну колективізацію. Ніхто не проти колгоспів. Можна ж було об'єднуватися тим, хто хотів. Але навіщо заганяти в обору тих, хто може жити сам? В хід пішли насильство, примус. Тисячі людей пакували у вагони і відправляли на Соловки та в тундру. На щастя, нашу родину це лихо ominуло. Хоча про спокій нічого було й думати. Батькові запропонували йти до колгоспу. Він категорично не погодився. Тоді місцева влада за підказкою згори застосувала тривалий, як тепер кажуть, пресинг. Спочатку наказали здати рідній державі силу-силенну хліба. "Ще ж не поспіло", – сказав батько. Але почув у відповідь: "Завтра ж здавай!". Як не сушили зерно, воно не мало потрібних кондицій. З приймального пункту батька завернули. Він заходився досушувати хліб, а представники влади своєї: "Здавай негайно!" Батько робив усе, щоб упоратися, і таки виконав хлібозаготівлю. Дещо залишилося і собі, засипав насіння для сівби. І ось тільки посіяв озимі, активісти знову на поріг – дають йому "тверде завдання": здати ще чимало зерна! В повітрі пахло катастрофою, але батько і тут викрутився. Відшукав десь той хліб, висипав у ненаситну пельку нової влади. Правда, довелося продати майже всю худобу. Та минуло зовсім небагато часу, як нам прислали "експорт". Не знаю, наскільки цей термін грамотний. Але тоді його вживали саме в такому звучанні, а значення його було страшне: кінець, амба, капут. "Експорт" – такий податок, сплатити якого ніхто не міг. Навіть мій батько підняв угору руки. Владі цього тільки і треба. У нас спочатку відібрали всі машини, а потім все повигрибали і повимітали в коморі, в погребі, заграбастали всю худобу, крім кобили. Коли виводили корову Рябку, вся сім'я ридла ридала. Мабуть, би й камінь поспівчував би такому горю. Але не активісти. Один з них, побачивши на полиці печений хліб, виніс і його. Того дня ми вперше залишилися без вечері. Семеро дітей на

благально дивилися на батька й матір, та чим могли зарадити вони?

Організатором цих злочинів була партія більшовиків. Про це свідчать численні документи. А поповнювали її лави і виконували чорну роботу так звані бідняки. Вони стали елітою суспільства. Якщо перефразувати відомий вислів О.М.Горького, то формулою тодішнього життя було: "Бідняк – це звучить гордо!" Так само гордо звучали "більшовик", дике зізнання телепнів: "А ми університетів не кінчали!" Одне слово, все перевернулося догори ногами. Як могла жити держава, покладаючись на тих, хто був неспроможний прогледувати ні себе, ні своїх дітей? А хто ж були ті бідняки через півтора десятка [років. – Упорядники] існування Радянської влади? Адже вона спочатку поділила землю порівну, за ідцями! Отож, і "куркуль" і бідняк мали абсолютно однакові стартові умови. Наділяли селян і худобою, реманентом. То чому ж тривало розшарування села, про яке розмузикував "Короткий курс історії ВКП/б"? А тому, що одні працювали, а інші байдикували! Пам'ятаю бідняка з бідняків Єсипа. Сидить на дубових колодках, вуха розвісив. Дружина кличе-не докличеться: "Єсип! Єсип!" А він: "Не кажіть, що я тут, а то робить заставить!" Що з такого Єсипа візьмеш?

Ясна річ, були серед бідняків люди скромні, тихі, але ж були й люті, агресивні. Під егідою партії більшовиків вони творили свої темні справи. Такі й прийшли до каліки Івана Кота, щоб позбавити його і величезну родину крихти хліба.

Батько до кінця не капітулював. Було трохи закопано картоплі на насіння. Мусили відкопувати. Звичайно, споживали більшеньку, решту знову прикидали землею. Вистачило не надовго.

У нашу хату пазурами постукав голод. І знову батькова кмітливість. Запропонував розібрати стару клуню. Вона була величезна, з частини матеріалу можна спорудити нову, маленьку, а решту попилляти на дрова і продати в Чернігові на базарі, вторгувати копійчину і купити харчів.

Ніколи не забуду холодного зимового дня 1933-го року. Батько привіз з міста трохи хліба. Вся наша сім'я у складі одинадцяти чоловік сидить за столом. Всі, а надто діти, прикипіли оченятами до буханця, який зараз почне ділити голова родини. З болем думаю про те, що між нами, малятами, іноді виникали сварки, перекори, здавалося, що комусь дістався більший шаток. О люди, люди! Навіть рідні! Голод, кажуть, не тітка. Але гризуться, на жаль, не лише голодні.

Та тоді був голод. Він став першопричиною страшних бід. Дякувати богам та батьківському вихованню, в нашій родині моральна деградація не пішла далі дрібних суперечок. А скільки людських трагедій сталося в ті жахливі дні!

Мати відвезла до "торгсїну" золоті сережки, які купила ще в Пітері, і привезла борошна. З нього варили затірку. Ще трохи протрималися. А згодом...

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Згодом мусили перейти на люпин. Гіркий, бридкий, відворотний, він був єдиним, що мали. Коли його з'їси, здавалося, що зараз скажишся або настане кінець. Згадую той люпин, і тіло тремтить від жаху...

З весною прийшли перші паростки кропиви, щавлю. Але ж крім них – більше нічого! Їмо-їмо, а їсти хочеться. Спершу наші животи неймовірно розрослися, а потім почали пухнути обличчя, ноги. З кожним днем здоров'я гіршало. І тоді батько йде на останній крок – продає кобилу, щоб за ці гроші купити в Києві хліба. Ходили чутки, що він там дешевший. Стояв квітень 1933-го. Добравшись до Києва, батько з матір'ю (до них приєднався і я) знайшли таки той магазин. Але його не було видно за хмарою людей, якій – ні кінця, ні краю. Юрма не рухалася, страхітливо ворушилася. Чулися галас і матюки. Не буду розповідати про подальші герипетії, скажу лише про фінал: нас облапошили! І добряче! На щастя, частину грошей батько приховав, і на них ми купили у спекулянтів кілька буханців, жменю цукерок для найменшеньких. З тим і повернулися до Слободи.

У мене перед очима раз по раз поставали картини голодного Києва: скорцюблені попідтинню мерці, стогін і зойки помираючих. І що найбільше вражало: нікому до цього не було ніякого діла! Всі проходили мимо. Зараз мені здається: чи не призначилось це? Але твердо знаю: ні! Така була тодішня радянська дійсність на нашій землі!

Що ж робили вдома? По дорозі на Рудку створили радгосп. Туди й подалися ми, нещасні, голодні, пухлі. За роботу нам давали кусень хліба і двічі сяк-так годували: миска вареної чорної чечевиці. Не розкіш, та й не люпин! Чечевицею наїдалися, а додому приносили хліб. Не всі ж працювали! А їсти треба було усім.

Шкода, що в радгоспі постійної роботи не вистачало. Впоралися, скажімо, з садінням картоплі і – вільні. Тоді йшли до Львова, де теж організували подібний радгосп. І плата точно така ж: шматок хліба, дві миски чечевиці.

Виручала рідна природа. Десь із середини травня я часто бігав ловити рибу. Брав звичайну корзину з лози і, користуючись нею, як топтухою, ловив у нашій маленькій річечці в'юнів. Іноді й десятків зо два ловив. Все-таки щось. У червні в супроводі мами чи бабусі збирав у лісі сиріжки, лисички, а іноді траплялися й красноголовики. Якось повертаючись додому, після походу в ліс, побачили величезного незнайомого птаха, який махав крильми, вовтузився, а злетіти не міг. Був би інший час, кинулися б ми на виручку крилатому другові, а того разу упіймали його і принесли до хати. Виявилось, то – дрофа.

Але це не поліпшило ситуації. Сили полишали усіх нас, наставало отупіння, зникала енергія, словом, бажання жити. І тоді гордий Іван Кот на сімейній раді, стиснувши серце в кулак, дав згоду відправити дітей на жєбри по чужих селах. І ми пішли,

всі п'ять братів: я, Миша (1912 р. н.), Ваня (1923 р. н.), Олексій (1925 р. н.), Володя (1926 р. н.). У свої тринадцять років я, як старший син, відчував ганебне приниження і смертельний сором. Ходив, ніби в чаду. Хоча дещо пам'ятаю.

Прийшли ми в Рудку. Обходили півсела, а у двір зайти сміливості не стає. Тяжко вимовити: "Подайте Христа ради". Та, нарешті, зібралися з духом, сказали: земля під ногами не провалилася, але й у долоньках наших нічого не з'явилося. В одному дворі голови наші замакітрилися: господиня клала на ослін, застелений чистим рушником, шойно вийняті з печі хлібини. Обприскувала їх водичкою, вони парували. І пахли! Що могло зрівнятися з тими пахощами! Ми сторопіло дивимося на господиню, господиня на нас дивиться. Ми мовчимо і вона мовчить. І тут на порозі виріс господар з наповненими люттю очима, сам аж тремтить від ненависті. Та як гаркне на нас! Звісно, тоді ми отямилися і кинулися тікати.

На наш подив ще в одному дворі ми побачили таку ж картину. Але цього разу господиня відламати кусень хліба і дала нам. З ним і повернулися додому. Того вечора я сказав сам собі, що не піду більше і не пішов. Не ходили і мої брати. Але мама з бабусею заглядали до сусідів, аби випросити у кого було, бодай склянку молока для Настусі, яка гасла на очах. Бідна сестричка! Їй було 4 роки. Чого вона зазнала за своє коротке життя? Була тихесенька, спокійна, ніколи не вередувала. Умираючи з голоду, не просила їсти, знала, що в хаті нічого нема. Поховали сестричку рядом з дідом Євдокимом на маленькому кладовищі, на околиці Слободи, на кутку, що називався колись Богданівкою.

Услід за Настусею померла тітка Марія. За кілька днів до початку жнив. Трохи згодом, вже поза смугою голодомору, пішла на той світ найстарша наша сестра Олександра. Але винуватець її смерті – 1933-ій рік. Знеможена, голодна, вона тоді захворіла на сухоти.

У 1933 році помер у нашій хаті дід Шинкар. Хоч він і не член нашої родини, але такий же нещасний, розкуркулений. Його вигнали з хати, років два він блукав по всіх усядах, ночував, де прийдеться, їв, що давали добрі люди. Передчуваючи прихід смерті, він зайшов до мого батька і каже: "Євдокимовичу, чую свій кінець, хочу померти не під тином, а в хаті. Дозволь заплющити очі у твоїй оселі!"

Дозволив Іван Євдокимович. Принесли свіжої соломи, зняли з діда Шинкаря весь його брудний і порваний одяг і спалили. Одягли його в усе чисте. Дід спокійно заснув, через два дні серце його перестало битися. А в хаті діда Шинкаря розкошував один з активістів...

За них скажемо (Голод 1932-1933 року на Чернігіщині): Збірник / Упоряд. С. Реп'ях. – Чернігів, 1993. – С. 6-13.

Кравченко Софія Юрївна

1914 р. н., с. Сивки (село затоплене водами Київського водосховища)

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Голод тривав, як мені здалося, довго. Найтяжчими були осінь і зима 1932-33 рр. Від голоду у моєму селі люди вмирили, але скільки точно, сказати не можу – не пам'ятаю. До нас у село приходили чужинці (жителі Полтавської області), яких померла незліченна кількість. Ми допомагали їм, чим могли, але це не рятувало їх від смерті. Вони вже приходили пухлі, тіло таке, ніби зараз вибухне, і з нього потече вода. Одним словом, на них страшно було дивитися.

Активісти, так ми називали російських (?) чиновників, вимагали у людей хліба, якнайбільше хліба. А де ж його взяти? Це їх не хвилювало. До того ж ще й податками обкладали: 500-1000 рублів. Таку суму виплатити було неможливо. Людям жалко було віддавати хліб тим вимогателям, вони ховали його і в діжках, і під долівку, і в землю закопували... Та все рівно знаходили. Прийдуть було чоловік п'ять з ліхтарями і ломиками вночі і починають у хаті все догори дном перевертати, поки не знайдуть прихованих припасів. Вони приходили під назвою, яку й досі пам'ятаю, "Красная метла", і дійсно все під мітлу вичищали. Колгоспу в той час у селі ще не було, але його швидко створювали. Вже на кінець 1933 р. всіх силоміць туди записували.

У 1932 р. у нас на селі була перша розкулачка (розкуркулювання), під час якої у нас забрали більше 10-ти га землі, 5 корів, 2 коней, 17 овець, 3 свиней, 3 пуди сала, багато картоплі, ще й батька потягли до тюрми. Але забрали у нас не тільки батька, а й матір. Вона не витримала цієї наруги і померла від інфаркту. Отож, 4 дітей залишалися самі протягом 3 місяців, доки не випустили батька нашого – Юрія Степановича Навозенка. Він був інвалідом після Першої світової війни, мабуть, тому його й випустили швидко.

Батько почав рибалити, ловив черепашки. Одного разу приніс півмішка борошна, ото свято було.

Ми ходили в ліс, збирали гриби, викопували корінці (назви всіх не знаю, але один солодкий був), їли кору, яку спочатку вимочували, а потім варили, рвали щавель, цвіт акації та інших дерев. Загалом, люди їли все, що завгодно, навіть собак убивали. Ми збирали гнилу картоплю і варили її. Картоплю тоді садили лущинням, і то невелику ділянку, щоб не викопали. Люди виживали, дякуючи щавлю та риби. Вона, риба, наче розуміла, як потрібна людям. Тому риби, черепашок і щавлю було багато. Та не всім вони допомогли. Мій сусід Ващенко Павло помер з голоду. Він всю їжу віддавав дітям. Їх у нього було троє. Померла і сусідська дитина Ребенок, їй ще не виповнилося і року. Їй потрібне було молоко, якого не було у матері. До голодомору у селі було 500 дворів, а після нього заселені хати порідшали та й набагато.

Під час розкуркулення забрали таких людей: Квачоша Івана та його сина Антона, Колесника Івана, які й досі не повернулися. У тюрму забрали 2-х жінок і одного чоловіка за те, що збирали у полі колосочки. Покарали їх за те, що вони хотіли жити. Мабуть, тоді це був великий злочин. Найбільше від голоду страждали діти та люди похилого віку. Вони більше потребували їжі, уваги, яких тоді так не вистачало.

Голод 1932-33 рр. – найстрашніше, що залишилося у моїй пам'яті. Я впевнена і в пам'яті більшості людей похилого віку, бо хіба таке можна забути?

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Н. Кравченко у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців: (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 88-89.

Лазаренко Іван Степанович

1923 р. н., с. Іванівка

Важкі були часи: хотів Сталін зламати дух український і злавав. Знущався з селян, як хотів, нікого йому не було шкода: ні дітей, ні жінок. Цей голодомор був влаштований штучно, я в цьому впевнений.

Голод тривав 2 роки – з 32-го по 33-й. Скільки померло людей – не відомо, але третя частина села загинула точно.

Щойно зібрали врожай 1932 р., як приходили так звані "бригади комсомола" і, нічого не кажучи, примусово забирали все: зерно, хліб, овочі, крупи,

цінні речі, гроші. Шукали на подвір'ї, штрикаючи землю залізними палками, нищпорили в сараях, перевертали все верх дригом. Деякі селяни ховали харчі у хатах, де всі померли, але й там знаходили.

У нашій сім'ї, було троє дітей, батько з матір'ю. Вижили ми завдяки батькові. У найтяжчий період голоду, він, працюючи у колгоспі на різних роботах, отримував пайок. Це були убогі харчі: мука з віки або якась крупа, та й давали так мало, що й одній людині не вистачало, але Степан Лазаренко все

1932-1933

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

приносив додому, рятуючи сім'ю. Тим, хто працював у колгоспі, вижити сяк-так ще можна було.

Коли настала весна, стало трохи легше. Пошле, бува, мене мати по цвіт липи, щавель, або хрін. Збігаю, принесу, перемелемо, змішаємо з мукою чи крупою якоюсь, мати ладок напече, поїмо та й на роботу.

А інколи хрін натирали і смажили, щоб з'їсти. З лободи варили супчики, чухрали кору з дерев. Восени, як тільки зібрали врожай, трохи легше стало, доки все знову не забрали. Про канібалзм не чув, але собак, котів, різних птахів і тварин диких ловили, смажили або варили і їли.

У свої 10 років я бачив багато смертей. Одного разу дід Михаль (Плиско Михайло) поїхав саньми по сіно, а назад повернувся мертвим. Як зараз пам'ятаю, їдуть сани діда Михалю, кінь його ледве ледве волочить їх. Я його кличу, кличу, а він лежить мовчки. "Невже заснув?" – подумав я. А тоді побачив його пусті очі і все зрозумів.

А по сусідству жили 2 сестри Шибирики. Їмдесь було років по 18. Вони так страждали від голоду, що померли просто в хаті. Ніхто спочатку й не помітив їхньої смерті, бо жили тільки удвох.

Без батьків залишилися також брат і сестра Севрачі. Їм справді було важко, ходили по хатах і просили хоч що-небудь: ладочку, хоч крихти якоїсь, хоч водички теплої. Та не вижили вони, мабуть, бо не бачив я їх вже після того, як голод закінчився.

У нашому селі голод переживали Гапа Черниш та її чоловік Василь Петрович, Василь Андросенко, Кіндрат Андросенко, їхні родичі. Дуже багато пам'ятаю Лазаренків – майже все село носило тоді це прізвище.

Окрім того, що у людей забирали їжу, їх змушували працювати тяжко. А хто насмілиться хоч колосок взяти з колгоспного поля, то карали тюрмою, садили на 5 років.

Пам'ятаю, що у людей відбирали документи, і забороняли тікати з села. Тих, хто хотів втекти за межі голодуєчої України, могли й розстріляти.

Записала студентка філологічного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Д. Левківська у 2007 р.

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 45-46.

Сіриченко Дмитро Федосович

1924 р. н., с. Петрушин

"Голодомор в селі образовался в результате ограбления населения. Голодали не все, конечно. Часть людей, которые покорно согласились на вступление в колхоз, тем обошлось легче, а которые упорствовали, те были ограблены "до нитки", тем пришлось очень скверно. Приходилось кушать разные травы, листья деревьев, дохлых лошадей и прочее, что только можно было употребить в пищу, ничем не брезговали. Ходили опухшие, воровали что где удастся. Таким образом в селе умерло человек 200. Учета мертвым никто не вел, и по сегодняшней день никто не знает, сколько погибло в селе людей от голода.

Первым председателем колхоза был избран Почепня Феодосий Григорьевич, участник гражданской войны. На первых порах сельскохозяйственного производства проявил себя как безынициативный, и был заменен тоже таким же – Садовый Егор Федорович его сменил. В голодное время позволял себе разные роскоши, вел аморальный образ жизни. Люди помирают с голоду, а он в свободное время сидит и на гармошке играет и напеваает разные частушки, в этой части он был мастер.

В 1934 году хозяйство было разделено надвое: "Червоний літак" и "8 Березня". В колхоз "Червоний літак" был назначен председателем Дашко В. А.,

а в "8 Березня" – Девять Григорий Моисеевич. Бывшего председателя Садового Е. Ф. за аморальный образ жизни, за плохую хозяйственную деятельность привлекли к уголовной ответственности, он был осужден и получил срок 2 года. Отбывал свой срок в Чернигове. Получилось так, что ему пришлось возить бочки с фекалиями на свалку за город, через район "Пять углов", где постоянно были люди из Петрушина. Он этого перенести не смог, сделал побег. После чего был повторно судим и опять получил срок в два года, и в добавок еще не отработанные по первому сроку полтора года. Вторую судимость отбывал уже не в Чернигове. По окончании сроков прибыл домой и уехал на переселение в Амурскую область с семьей".

"Массовая смертность населения в селе началась зимой 1932-1933 годов. После "энергичной работы" бригад по ликвидации кулачества в большинстве дворов все запасы продовольствия были изъяты, посевной материал тоже был конфискован. Таким образом, часть населения осталась без средств существования (которые упорно сопротивлялись вступать в колхоз). Вынуждены были есть павших лошадей (в то время был большой падеж лошадей), ловили собак, кошек. Весной начали употреблять разную зелень, листья деревьев, крапиву. Лободу и все, что можно было хоть чуть-

чуть употребить.

Реакции со стороны властей никакой не было. Наоборот, актив села во главе с Садовым Егором Федоровичем устраивал пышные вечера. Сам Садовой хорошо играл на гармошке, и таким образом продолжалось такое веселое "житье".

Мертвых хоронили без каких-либо почестей. С почестями хоронили одного из активистов села – Лобаса Василия Константиновича (самого отъявленного своей жестокостью), убитого из виновочного обреза. При вскрытии оказалась не пуля, а просто обрубок толстой проволоки. Хоронили его в сопровождении духового оркестра, а когда начали в яму опускать гроб с телом, то увидели на дне ямы человеческие испражнения. Отец его, увидя это, обронил фразу: "Если бы знал, кто это сделал – расстрелял бы сразу". В общем, подозревали на двоих женщин, которым он здорово "насолил", но подтвердить не могли. И, таким образом, случай прошел безнаказанно.

Сочувствия ни мертвым, ни их родственникам со стороны властей, мне кажется, не было (хотя в то время я был в дошкольном возрасте). Хорошо помню, как пробежал я мимо двора кулацкого и там, под плетнем, был труп человека – женщины его окружили и опознавали, а я пробежал мимо, не придав этому случаю никакого значения, мол, "меня это не касается". По-видимому, такое "значение" придавала в то время вся общественность села.

Занятия в школе не прекращались. А после уборки урожая смертность населения прекратилась".

"Массовая смертность населения в селе началась весной 1933 года. Зимняя кампания по ликвидации кулачества как класса, проводилась на протяжении всей зимы 1932 года под лозунгом "Полная коллективизация на базе ликвидации кулачества".

Были созданы специальные бригады из местного актива, в "помощь" присланы были уполномоченные из числа работников райисполкома и районного комитета партии, которые очень усердно оказывали "помощь" местным активистам. За малейшее сопротивление во вступлении в колхоз подлежало конфискации все имущество с хозяйства, все продукты питания, посевной материал.

Таким образом, все средства на существование были изъяты, началась массовая смертность населения. Кто в первую очередь помирал – дети или взрослые, – сказать теперь трудно. Слышал разговоры старших, что померло мужчин больше, чем женщин. А чем объяснить – не знаю. Возможно, женский организм более вынослив, или потому, что женщины все-таки какую-то из чего-то готовили пищу и им попадало больше.

С появлением зелени разной положение улучшилось. Начали собирать разные съедобные травы, листья липы и других деревьев – сушить, то-

лочь на муку, выпекать разные пирожки, коржики и другие "кондитерские" изделия. Таким образом, массовость смертности немного поутихла. <...>

Случаев каннибализма в Петрушине не было.

Случай был другого рода. В те времена ходило множество нищих, которые выпрашивали что-нибудь съедобного. И вот появился из соседней Малиновки (в то время она называлась Черторейка) нищий по прозвищу Яков Гутов и, увидев котика, попросил у хозяев, они ему дали котенка. Он на улице убил его, распорол ножом и съел сырым. Это я слышал из рассказов старших, а у кого именно он выпросил котика – теперь не вспомню".

"К жертвам голодомора 1933 года тоже добавить особо ничего не могу. В то время мне еще не было и 7 (?) лет. При том наша семья особой нужды не терпела. Хлеба хоть и не было, но была картошка и отец с матерью сумели сохранить корову, а многие порезали. Как-никак, но мать из картофеля варила суп с молоком. Таким образом и выжили. По словам жителей, в селе от голода померло около двухсот человек. Вообще-то, никто точно не знает и, наверное, в сельсовете никакая регистрация не велась. А может, и вели регистрацию, так выше стоящие учреждения положили "под сукно" и, по морской бухгалтерии, "спустили концы в воду".

Персонально назвать я могу всего нескольких человек, так как общение с людьми в то время у меня было очень ограниченное.

1. Тесленок Агафья.

Имела троих мальчиков, двое из них – Петя, 12-ти лет, и Алексей, 10-ти лет, – померли в один день.

2. Туренок Григорий.

Имел двоих детей: Миша (9-ти лет) умер, а Александра (7-и лет) выжила.

3. Круш Александр.

Помер в возрасте лет 30-и, хоронили без почестей и без гроба.

4. Кисловец Мина.

В возрасте лет 50, идя домой из лесу, зашел к нам, попросил у моей матери покушать. Мать налила чашку молока, дала две вареные картоплины. Он съел, посидел на карнизе и пошел домой потихоньку, а дома умер в постели.

5. Шихуцкая Надежда.

Дворянка бывшая. Пошла в лес в поисках чего-нибудь съедобного – щавля или другой какой травы, возле дороги села, по-видимому, отдыхать и так скончалась. Там ее и схоронили. Теперь и призраков того холмика не осталось.

В общем творились страшные вещи. Описать все это не каждому писателю удастся. Поедали все на свете. Почему-то в тот год был большой падеж лошадей. Мимо нашей усадьбы проходила дорога на скотомогильник. И когда везут павшую лошадь, чтобы снять с нее шкуру, то следом идет целая толпа с надеждой получить какой-нибудь кусок пада-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

ли. Иногда дело доходило до драк.

В общем, павшие лошади в то время спасли не одну человеческую жизнь".

Горобець С. Голодомор 1932-1933 років у

Петрушині: Документи, матеріали, спогади // Історико-дослідницький альманах "Краєзнавство". – Чернігів, 2003. – Вип. 2 (осінь). – С. 92-95.

Скрипко Михайло Васильович

1919 р. н., с. Брусилів

Наше село було заможне. Були хазяїни, які мали по 20-30 га землі, по 10-15 коней, пасіки великі – по 100 і більше вуликів. Був один дід – Кулага його звали – у нього було 200 вуликів. Коли він качав мед, то запрошував усе село їсти. Тиждень качав і тиждень люди ходили. У Дайнеків було з півсотні га землі.

Десь у 1929 р. почали створювати колгоспи. Прокіп Білоус став з бригадою ходити, забирати все, потім підключилися три брати Сулими. Серед тих, хто входив до бригади, не було жодного хазяїна. Вони забирали хліб у куркулів. Дехто у землю ховав, але знаходили. Шукали хліб великими залізними кілками, забирали все до жмені. Вони все руйнували: клуні, сараї, загони. Їх би зберегти. Але де там: все попалили! Інколи щось вдавалося приховати. Куркулі – це люди, які страшно працювали, того й багаті були, бо горбом брали і дуже віруючі були. Куркулям було особливо важко. Їх у Сибір висилали або відправляли на будівництво. Бувало, заганяли людей під піч і вилами штирхали. Так декого мордували до смерті.

У мого батька було 8 га, 2 коней, та ще лугу гектарів зо два, він вважався бідняком. Спочатку на нього наклали податок, але батько збирався виплатити його, продав корову. Важче було з зерновим податком. Хліб забрала бригада, особливо лютували Сулими. Одежину, де ліпшу, теж забирали собі. У сестри були гарні, вовняні хустки. Сулим їх собі забрав. Вони трохи здавали державі з вилученого, а здебільшого забирали собі. До 1932 р. у батька вже нічого не було. Почали голодувати. Вимирали селяни цілими сім'ями.

Але навіть тоді, коли у людей вже не залишилося хліба, ходили по дворах. Бувало, заходили до хати, у кого що-небудь варилося у печі, виймали горщик: тут-таки, посеред хати, його розбивали! А коли людей стрічали на вулиці, то дивувалися і казали: "Ти що, ще не здох?". Тоді навіть слова не було такого "вмер", всі казали "здох". Люди не вмирили, а здохли. Наша сім'я з трудом виживала. У нас залишився один люпин (насіння трави, яку сіяли для добрива) та кілограмів з 15 проса. Мати, аби не забрала проса, загорнула його у рушник і сховала під люпин, на дно діжки. Коли бригада ще раз обходила наш двір, прагнучи знайти щось їстівне, то люпину не тронули. Але, коли вже збиралися йти, Павло Сулим каже: "Ану, хлопче, подивися, чи

немає чого-небудь під люпином?" Коли витягували просо, то частина його розсипалася і змішалася з люпином. Мати цілу ніч пересіювала насіння, вибираючи просо. Отак нашкребли кілограмів з 5 і ще трохи протрималися. Город був пустий, бо садити було нічим. Лише капусти трохи вродило, і це на сім'ю з шести душ (батьки, я і три сестри). У лютому закінчилася квашена капуста. Втягли діжку, поставили посеред хати і пили сік та доїдали крихти, що залишилися. Була ще гречана і льонова полова, то її товкли, пекли "булочки" з полови та води.

Навесні 1933 р. стало трохи краще. Щойно зійшов лід, я пішов рибалити. Батько нездужав, то ходив я сам. Зробив "пацаку" (спеціальне рибальське знаряддя), вдягнув штани, постоло, онучі й пішов. Вода велика була і холодна, а я по пояс у ній броджу. Про застуду ніхто тоді й не думав, всі дивилися, аби лишень вижити. Попадалися мені лини та інша риба. Потроху стали ми одужувати. Батько вступив до колгоспу, і хоча ноги у нього були пухлі, все одно сторожем працював. У колгоспі юшку давали. Варили суп ріденький, правда, знайшли якийсь жир і потроху туди кидали. У мене був казанок на 1,5 літра – це й була порція. У жирній воді плавало по 5-6 зерняток проса чи пшона. Я брав казанок, трохи випивав з нього, щоб заїсти сухаря, якого теж давали за роботу, а решту ніс додому. До юшки додавали для гущі всяку траву: луговий чаєсник, щавель, липове листя, конюшину, різні квіти. Все це рвали кошиками, сушили, терли, пекли, і просто так їли.

Вже під осінь стало легше. Батьку жита вдалося посіяти і його якимось чином відібрали. Ми його змолотили, а млинів ніде не було, тож я сам знайшов два камені, зробив з них жорна і змолот борошна. Раніше у селі було з десяток млинів, але в голод залишився один і той у колгоспі. Коли був голод, то до школи я не ходив, а наступного року знову пішов у п'ятий клас. У крамниці з'явився хліб, та й на городах дещо виростало.

Записав студент історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка В. Дубина у 2003 р.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців: (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 91-92.

Тесленок Анастасія Григорівна,

1914 р. н., с. Петрушин

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Мені вже 18 год було. Ми в колгоспі не були, я вишивала, по горіхи ходила – а що робити, доросла. Подала заяву в колгосп, аж були такі: не приймати! Так, Роман Зевченко встав, він сидів у президії: "На чорта нам кулацька морда!" А Лук'яненко Григорій Іванович (по-сільському, Гурок), так він встав і каже: "Роман Трифонович, не можна так, діти не відповідають за батьків, діти невинні, що батько дурний і в колгосп не подав заяви, а люди нам потрібні".

Там ото молотарки були, мо', по 2-3 чоловіка біля неї. Так я вистояла так 44 дні – розв'язувала і подавала на барабан снопи жита, великі такі. Удвох це робили: одна працює, друга – сидить, відпочиває. Це був колгосп "Червоний літак", а в 1933 році я пішла заміж і стала в колгоспі "8 березня".

Скільки людей померло? Відразу й не приду маю. На вулиці помер Василь "Піскунов", його прізвище наче Шихуцький – з хати вигнали, ліг під бугорок і помер, а здоровий чоловік такий, йому їсти треба. Мерли люди, а не знаю скільки. У "Рудиhi", Гапи Тесленок, два хлопці померли, годов 20 з чи-

мось. Баришні померли, "Михальовичі" [Надія та Євдокія Шихуцькі. – С.Г.]. А їли тоді – листя рвали з липи, клевер...

В місті хліб давали по кілу в руки – черга довга, лежимо плече до плеча, ніхто не ліз без черги. А черги – по два кілометри! Хліб смачний, такий, наче рожевий. Візьмеш – ще раз станеш в чергу, це дозволялося...

В 1933-му такі дощі йшли у жнива, що копи позросталися хтозна як. Дощі мо з місяць йшли, чи два, картопля погнила на городі, а чоловіки копали торф на болоті, так прийшли додому – залило водою, не можна копати.

Записав викладач історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка С. М. Горобець.

Горобець С. Голодомор 1932-1933 років у Петрушині: Документи, матеріали, спогади // Історико-дослідницький альманах "Краєзнавство". – Чернігів, 2003. – Вип. 2 (осінь). – С. 95-96.

Федосова Марія Іванівна, 1906 р. н.

та **Федосова Тетяна Іванівна, 1915 р. н., с. Роїще**

У чому причини голоду? Позабирали від нас все: збіжжя, худобу, навіть скрині. Комуна створювали, а йти люди не хотіли, от і забирали все, щоб примусити вступити до комуни.

Голод тривав довго. Нам здається, що ще з 1928 р., коли була заснована комуна. З цього часу й почалися страхіття. Про хліб відтоді тільки мріяли. Особливо важким був період осені 1932 – весни 1933 р. Дуже багато людей померло за цей час: цілі сім'ї вимирали. Бувало таке, що йде людина по вулиці й раптом упала замертво. А скільки людей точно вмерло – сказати не можемо.

Ми жили заможнo. Сім'я велика була, всі працювали. У нас було 7 га землі, двоє коней, корова. Приїхали до нас уночі і все забрали: коней, корову, хліб, навіть одежі не поцуралися. Ікони в хаті палкою залізною покололи, а мене (Марія Іванівна) Сидоренко, місцевий активіст, цією палкою ще й побив. Хата у нас непогана була – вигнали, а її до комуни забрали. В цей час у селі клуні почали горіти. У підпалах звинуватили одного чоловіка, посадили у тюрму. Згодом виявилось, що клуні підпалювали самі комуністи, щоб за них отримати страховку.

Марія Іванівна розказує, що у неї все забрали,

навіть маленьку доньку, а її з чоловіком вислали, у дорозі вони загубили одне одного, з того часу вона його не бачила. Доньку віддали сестрі, щоб виховувала. Спасибі, сім'я дружною була: брати й сестри не покинули дитину. У засланні жінка прожила тільки півроку. Яких знущань зазнала, важко розповісти, перехворіла дизентерією. Не витримала, за дочкою дуже скучила, повернулася, пішла працювати до колгоспу. Не встигла й огледітися, як стали викликати до міліції. Там вимагали, щоб підписала документи, що я з куркульської сім'ї, втекла з заслання. Міліціонер у сільраді поводився зі мною брутально, все стукав кулаком по столу й кричав: "Підпишись, куркульська рожа, а то розстріляю!". Потім мене викликали до Чернігова. Тут начальник міліції був зі мною ввічливим. Все вислухав, що я розповіла (скільки нас у сім'ї було, скільки худоби, землі), все ретельно записав, я підписала документ. Потім він сказав, що вислали мене незаконно, бо з сільради до Чернігова написали, що наша сім'я має 40 га землі, 2 млина, молотарку, використовує найману працю.

Ось так у нас все забрали, тому й голод настав. У нашій сім'ї ніхто від голоду не помер. Ми в комуна ходили. Збирали на полі мерзлу картоплю, сушили,

1932-1933

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

потім робили "матаюники". Навесні збирали голівки конюшини, акацію, сушили, перетирали, а потім хліб пекли. Але не всім такий голод був: комуністи не голодували.

У сусідки все забрали, хату спалили. Від хати нічого не лишилося, одна тільки піч, а в печі було замазано трохи ячменю. Приходько – комуніст, а під час війни поліцай – приїхав і той ячмінь забрав. Один хлопчик, маленький ще, пішов вирвати салату до дядька на город. А дядько побачив, вискочив з хати й вбив дитину, щоб салату не брала. Хлопчик

навіть й вирвати його не встиг. Люди садили картоплю, а вночі голодні сусіди викопували її й варили суп.

Записала студентка історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка І. Пуцай у 1998 р.

Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців: (Свідчення про голод 1932-1933 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2003. – С. 93-94.

ЩОРСЬКИЙ РАЙОН

Авраменко Ганна Полікарпівна

1925 р. н., с. Кучинівка

На час голоду мені було 7 років, я мало що розуміла, скільки тривав голод, не пам'ятаю. Людей в нашому селі померло багато. Ті, хто страждав від голоду, сиділи по хатах, нікуди не виходили, бо не мали сил. Але перед смертю, сподіваючись на допомогу, хотіли йти до родичів чи сусідів. Інколи такі люди падали прямо посеред села й помирали. Ховали людей без труни, не було з чого їх робити домовини. До нас приходили знайомі й розповідали, що в Щорсі під мостом вбивають людей і їдять.

Після жнив ми, діти, бігали по стерні, шукаючи зернята, що випали з колосків. Це заборонялося робити, на нас кричали і гнали з покосів. А дорожлого сусіду, якого піймали на полі, посадили на 6 років.

Голод наша сім'я переживала не дуже тяжко, порівнюючи з іншими, бо в нас була корівка. Звичайно, без хліба ми не могли наїстися молоком, але в деяких людей і цього не було. Найгірше стало, коли в нас осліпла корівка, яка нам служила і за коня, ми нею орали, возили на поле гній. А тут ще й хата згоріла, прийшлося шукати іншу, яка стояла пустою.

Ми збирали липовий цвіт, конюшину, лободу, пух від проса і пекли ладки, сковорідники. Хліб вимок, а картопля не вродила. Ми з осені закопали 7 корзин, а стали відкопувати, а вона погнила. В печі

не було чим топити, лісник не дозволяв збирати навіть гілля. А коли в когось з'являлася якась дощечка, то її перекрадала вся вулиця одне в одного, навіть билися за неї. Взимку, коли дощуляла холоднеча, батько вносив у хату хвищ (оберемок) соломи, ми робили з неї мацу (щось подібне до цинновки) і вішали на вікна.

Пам'ятаю, що на вулицях села тоді часто вовків люди бачили. Страшно було ввечері вийти з хати. Вовки загризли нашого собаку.

Дітям, звичайно, було дуже тяжко, але ми не усвідомлювали толком, що відбувалося. Навіть розважалися потроху. Взимку ходили кататися з гірки. Батько розминав стебло соняшника, прив'язував до ноги, як лижу, і ми бігали з великими ногами. Набагато гірше було старим, а особливо тим, кого з хат повиганяли. Їм доводилося жити в землянках, де вони вмирали від голоду і холоду.

Записала студентка Чернігівського інституту права, соціальних технологій та праці В. Єфіменко у 2004 р.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 63-64.

БУЛДЕНКО Марія Федорівна

1921 р. н., с. Кучинівка

Було це 19 серпня 1932-го. Зо два десятка мешканок Рогізок, озброївшись вилами та сокирами, рушили до Сновська визволяти Варку, яку заарештували, попри те, що мала маленьких дітей. Ко-

ли натовп прямував селом, жінки закликали усіх: "Ходімо!" Церковні дзвони били набат. Невдоволення останніми подіями було багато. Кучинівці збіглися до сільради, баби з підсопки повітягували

скрині з конфіскованим добром, викидали речі зі словами: "Беріть, де чие!" При цьому рвали папери, зриваючи гнів.

Мати, налякана недавніми репресіями щодо нашої сім'ї, сама не пристала на заклики повстанців і дітей у сінях причинила. А коли випустила, я аж до полудня бігала за тим натовпом. Бачила, як з району приїхав уповноважений та з переляку заліз на клена. Надвечір прибули солдати. Уранці почалися арешти. Забирали жінок. Доходило до парадоксів:

у однієї жінки був налив на нозі. Тож вона ходила, спираючись на палицю, яку розцінили як зброю. Попри те, що мала дітей двох і чотирьох років, засудили до трьох років. Цілу колону жінок (чоловіків серед них не пам'ятаю) погнали під вартою до райцентру.

Жіночий бунт: Масова волинка у селах Рогізка та Кучинівка: Історична довідка / Укладачі: І. О. Стасенко, І. В. Артеменко. – Щорс, 2007. – С. 14.

Гаврюш (Авраменко) Олександра Андріївна

1926 р. н., с. Софіївка

В час голодомору 1933 р. я проживала в рідному селі з батьками, тоді мені ледве виповнилося 7 років, але я добре запам'ятала той страшний час.

Можу розповісти про нашу сім'ю. Вона була велика: 10 душ, з них троє малих дітей – семи, трьох років і однорічне дитя. Крім батьків: матері Ісаченко Дарії Матвіївни і батька Андрія Андрійовича, в одному будинку жили два старших одружених брати з жінками й дітьми – Григорій та Іван, і 15-річний Федір.

Хліб, який був у людей, відбирали, не лишаючи нічого. Казали, що забирають у державу. Коли шукали приховане зерно, то штиками проштрикували землю, якщо м'яка, то значить щось там сховано. Розкопували те місце і забирали собі все, навіть на посів не залишали. Спеціально людей прирікали на голодну смерть.

Того року були сильні дощі, кожного божого дня злива, повимокало все посіяне та посаджене. У пастухів, які пасли колгоспну худобу, від сирості нагнивали ноги, бо ходили вони в постолах. У людей пухли ноги, руки. Рани тріскалися, були виразки і на обличчі. Я пам'ятаю, як важко було брату Феді. На день мама давала йому пляшечку молока, більше нічого не було. Ноги, взуті в постолі, пухли, вранці, коли його будили, він не міг стати на ноги, вони кровоточили, шкіра тріскалася. Плаче, бідна мати теж плаче коло нього, але нічого не поробиш – треба йти заробляти трудодні.

Найважчим було літо 1933 року. Рятували лю-

дей тільки корови, у кого були. Їли дикий щавель, дятловину (дику конюшину), молоді паростки сосни, лободу. Із насіння щавлю пекли пиріжки, а суп варили з одної тільки трави. Батьки розповідали, що в інших селах було ще гірше, батьки їли своїх дітей, не кажучи вже про котів і собак. Якби не корова, то сім'я б вимерла з голоду. Мати у суп з трави доливала чашку молока, таку юшку їли без хліба, бо його не було. Тільки наприкінці цього страшного літа у колгоспі стали видавати суп. На нашу сім'ю припадав цілий літр.

У сусідньому селі жила материна рідна сестра, чоловік у неї був головою колгоспу, дітей у них не було, жили вони заможні. Мати інколи ходила просити до неї хліба для дітей. Тітка жодного разу не дала цілої хлібини, тільки четвертинку. Ми з моїм трирічним племінником зустрічаємо маму на краю села, а вона йде й плаче. Відломить нам по маленькому шматочку, сама не з'їсть ні крихти, сховає за пазуху і несе іншим дітям. Голод легше переносили дорослі, дітям було важче. Батьки робили все, щоб врятувати дітей.

Записав онук Олександри Андріївни, студент Чернігівського державного технологічного університету Є. Гаврюш у 2005 р.

Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід" (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932-1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. – Чернігів; Ніжин, 2005. – С. 64-65.

Самород Парасковія Іванівна

1919 р. н., с. Рогізки

Дуже й дуже важкі то були часи – 1932-1933 роки. На той час наша сім'я складалася з чотирьох осіб, а мені було 14 років. Коли почалася колективізація, у нас забрали коня і весь реманент у колгосп. Пізніше для сплати податку зерна стали забирати з

господарства все, що можна було забрати. План по здачі зерна державі наша сім'я сяк-так виконала, а рештки закопали в землю, щоб зберегти для посіву на наступний рік. Але місцеві активісти вишукували по всіх закутках, копирсали землю, аби знайти зер-

РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

но. Наша сім'я змушена була подати заяву до вступу в колгосп, бо колгоспникам жилося трохи краще.

Їсти було нічого. Квіти, листя, бруньки з липи – оце і вся їжа. З бруньок і листя липи пекли млинці – липчаки. Коли вже стали досягати хліба, з'явилась молода картопля, дітлахи почали обшморгувати нестигли колоски та підривати кущі картоплі, щоби хоч якось вгамувати голод. Мати терла картоплю і,

змішуючи її з молоком, варила кисіль. Від тривалого недоїдання я втратила зір. Коли сідали до столу, мені підсовували миску і давали в руки ложку. Згодом зір повернувся до мене. І не дай, Боже, щоб повернувся той страшний час, той голодомор.

Жіночий бунт: Масова волинка у селах Рогізки та Кучинівка: Історична довідка / Укладачі: І. О. Стасенко, І. В. Артеменко. – Щорс, 2007. – С. 15-16.

Чернявський Микола Сергійович

1913 - 1986, с. Нові Млини

Про сім'ю своїх батьків розповідає донька – Раїса Миколаївна, мешканка с. Любомирівка Дніпропетровської області.

"Пишу из рассказа моего отца.

Мой дедушка, Чернявский Сергей Демьянович, 20. 02. 1880 года рождения, умер 18. 02. 1937 г. Бабушка, Чернявская Фёкла Терентьевна, 20. 03. 1883 года рождения, умерла 13. 03. 1953 года. В их семье было 9 детей: Анна, Наташа, Паша, Маша, Николай, Иван – те, кто остались в живых, за троих – не знаю.

В советские времена, еще когда я ходила в школу, я часто слышала в доме о голодоморе. Когда стала взрослой, папа с мамой, тети и дяди все время возвращались к этой теме.

Дедушка и бабушка с детьми проживали в селе Новые Млины Щорского района Черниговской области.

У них было 10 десятин земли, корова, лошадь, пара волов, пасека, березовая роща. Эту землю они обрабатывали сами. Дедушка служил диаконом в церкви.

В 1932 году был очень хороший урожай, пришли продотряды и забрали буквально все, выгнали из дома детей. Дедушку и бабушку посадили в тюрьму, они отсидели по одному году. Бросили и моего отца, он родился 3 июня 1913 г. Там какой-то начальник спросил его, а тебя за что, хлопче, отец от-

ветил, что не знает за что, и добавил, что посадили отца с матерью. И этот начальник отпустил моего отца.

Дети были по соседям. Папа работал на сплаве леса, ноги у него были все в ранах, не было во что одеться и обуться.

Через год, в 1934 году, вышли из тюрьмы дедушка с бабушкой. Их определили на поселение в с. Тепловка Щорского (ныне Криничанского) района Днепропетровской области.

Папа переписывался с двоюродной или троюродной сестрой. Она писала, что в их доме находится детский садик.

Папа очень хотел съездить на свою Родину, но так и не побывал, а в 1986 году ушел из жизни.

Папа – участник Великой Отечественной войны, с первого дня и до последнего, прошел до Берлина, был ранен и контужен, таким путем он снял с себя клеймо, что он сын куркуля.

Папа постоянно повторял, что большую ошибку сделали, что настоящего хозяина на земле уничтожили, больше хозяина не будет.

И говорил о религии, что гонение на религию привело к тому, что люди потеряли совесть, то верили в Бога, а теперь – ни во что".

Державний архів Чернігівської області. – Ф. 9030. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1-3.

